

**Міністерство освіти і науки України
Запорізький національний університет**

**О. М. Маклюк, Л. О. Нестеренко, О. Р. Давлетов, О. М. Казакова,
С. С. Черкасов, С. В. Білоножко**

ЕКОНОМІЧНА ТА ПОЛІТИЧНА ІСТОРІЯ СВІТУ

Навчальний посібник
для здобувачів ступеня вищої освіти бакалавра
спеціальності «Міжнародні відносини, соціальні комунікації та регіональні
студії»
освітньо-професійної програми «Країнознавство»

Затверджено
вченою радою ЗНУ
Протокол № від __.____. 2020 р.

Запоріжжя
2020

УДК: [33+32](100)(091)(075.8)
Е457

Маклюк О. М., Нестеренко Л. О., Давлетов О. Р., Казакова О. М., Черкасов С. С., Білоножко С. В. Економічна та політична історія світу: навчальний посібник для здобувачів ступеня вищої освіти бакалавра спеціальності 291 «Міжнародні відносини, суспільні комунікації та регіональні студії», освітньо-професійної програми «Країнознавство». Запоріжжя : ЗНУ, 2020. 137 с.

У навчальному посібнику на основі новітніх досягнень історичної науки висвітлюються головні питання політичної та економічної історії країн світу від найдавніших часів до сьогодення. Лекції, завдання до самостійної роботи, словник термінів по політичній та економічній історії, перелік типових запитань до іспиту, список рекомендованої літератури. Це робить посібник зручним у користуванні й доступним для кожного студента.

Розраховано на студентів вищих навчальних закладів, аспірантів, викладачів, фахівців у галузях історії, країнознавства, політології, міжнародних відносин, а також для тих хто цікавиться історією світу.

Рецензенти

В.М. Андрєєв, доктор історичних наук

І.М. Спудка, кандидат історичних наук

Відповідальний за випуск

Р.Б.Шиханов, кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин

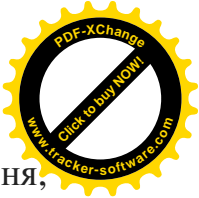

ЗМІСТ

Вступ.....	5
Зміст лекційних занять.....	
РОЗДІЛ 1. ЕКОНОМІЧНА ТА ПОЛІТИЧНА ІСТОРІЯ АГРАРНИХ ЦИВІЛІЗАЦІЙ.....	6
Лекція 1.1. Становлення та розвиток аграрного суспільства (Маклю О. М.).....	8
1.1. Лекція 1.2. Політична та економічна історія давньої Британії (Черкасов С.С.).....	14
Лекція 1.3. Формування Європи як історико-географічного регіону (Нестеренко Л.О.).....	22
Лекція 1.4. Основні етапи розвитку європейських держав в епоху середньовіччя (Нестеренко Л.О.).....	26
Лекція 1.5. Особливості правової системи середньовіччя (Нестеренко Л.О.)	36
Лекція 1.6. Місто в аграрному суспільстві Західній Європі (Нестеренко Л.О.).....	39
РОЗДІЛ 2. РАННЬОМОДЕРНІЗАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ ІНДУСТРІАЛЬНОЇ ДОБИ	41
Лекція 2.1. Формування капіталізму в Європі: етапи, регіони, форми (Нестеренко Л.О.).....	41
Лекція 2.2. Реформація, причини реформаційного руху (Нестеренко Л.О.,Маклюк О.М.).....	44
Лекція 2.3. Раннібуржуазні революції(Нестеренко Л.О.,Маклюк О.М.).	47
Лекція 2.4. Проблема міфологізації історії. Особливості створення політичних міфів в епоху раннього нового часу. (Маклюк О.М.).....	49
Лекція 2.5. Проблеми абсолютизму в історичній науці. Формування англійського абсолютизму та його особливості (Маклюк О.М.).....	58
Лекція 2.6. Міжнародні відносини раннього нового часу.(Нестеренко Л.О.)	75
РОЗДІЛ 3. ЕКОНОМІЧНА ТА ПОЛІТИЧНА ІСТОРІЯ ІНДУСТРІАЛЬНОЇ ТА ПОСТІНДУСТРІАЛЬНОЇ ЦИВІЛІЗАЦІЇ...	80
Лекція 3.1. Центральна-Східна Європа у системі міжнародних відносин нового часу (Черкасов С. С.).....	80
Лекція 3.2. Особливості економічного розвитку провідних країн світу у перший період нового часу (середина XVII - кінець XVIII століття) (Білоножко С. В.).....	85
Лекція 3.3. Становлення Версальсько-Вашингтонської системи міжнародних відносин після Першої світової війни: складові, протиріччя, наслідки. (О. Р.Давлетов).....	95
Лекція 3.4. Європейський фашизм: дефініції, варіанти, складові (О.Р.Давлетов).....	103
Лекція 3.5. «Німецьке питання» після Другої світової війни	111
(Казакова О.М.).....	

ГОЗДІЛ 4. МЕТОДИЧНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ КУРСУ	123
4.1. Глосарій.....	123
4.2. Питання до іспиту.....	132
4.3.Список джерел та літератури з курсу.....	134

Незнання минулого не тільки шкодить пізнанню сьогодення,
але ставить під загрозу будь-яку спробу діяти в сьогоденні.

Марк Блок Апологія історії

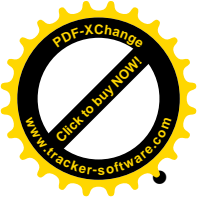
ВСТУП

Проголошення Україною курсу на європейський вибір, прагнення інтеграції до авторитетних європейських міжнародних інституцій актуалізує потребу у фахівцях з міжнародних відносин, суспільних комунікацій та регіональних студій, для підготовки яких, по-перше необхідне успішне оволодіння студентами іноземними мовами, по-друге достатнім обсягом країнознавчих знань, здобуття знань з теорії та практики міжнародних відносин, історії світової політики та історії економічних відносин. Останнім часом, у галузі країнознавства, все більше переважають дослідження, у яких на перший план виступає різнобічний аналіз найважливіших проблем тих країн, з якими Україна має тісні зв'язки. Такі країнознавчі розробки тісно пов'язані з практикою дво- та багатосторонніх відносин між країнами світу та їх дослідження, модулювання ситуацій і прогнозування розвитку неможливо без розуміння історичного контексту та досвіду. У зв'язку з цим виникає необхідність підготовки для студентів нормативних та фахових курсів та навчальної літератури.

Потреба у розробці наукового (лекційного) посібника з економічної та політичної історії країн світу назріла давно і особливо гостро відчувається сьогодні, коли студенти фактично розгублені на шляху пошуку та систематизації інформації з історії окремих країн (в умовах широкої різноманітності інформаційних ресурсів) та відсутності структурованого матеріалу з історії країн, що створює труднощі для студентів у процесі підготовки до занять.

Мета навчальної дисципліни «Економічна та політична історія світу» передбачає формування у майбутніх спеціалістів системи знань про еволюцію форм господарювання та економічних відносин між людьми від найдавніших часів до сьогодення, про етапи та змісту становлення національних економік та єдиної світової економіки, ознайомлення студентів з основним змістом, етапами і тенденціями у політичному розвитку країн світу та окремих районів, методами наукового дослідження історичного процесу, що сприятиме їхній фаховій підготовці як майбутніх спеціалістів-країнознавців.

Основними завданнями вивчення дисципліни «Економічна та політична історія світу» є забезпечення загальнотеоретичних та конкретно-історичних знань студентів про різновиди форм правління, політичних систем і режимів та їхню історичну й культурну обумовленість, а також формування у студентів навичок порівняльного, системного, типологічного та генетичного аналізу історичних явищ та процесів, а також вивчення історичних форм виробництва та обміну, їх природно-географічної та культурно-історичної обумовленості, причин і характеру змін в економіках, тенденцій в добу глобалізації.

Згідно з вимогами освітньої програми студенти повинні досягти таких результатів навчання (компетентностей)

знати:

- теорії економічного розвитку людства;
- специфіку історичного розвитку відтворюючого господарства і його структуру;
- основні етапи виникнення і розвитку кредитно-банківської системи;
- культурно-цивілізаційні та регіональні відмінності в історичному розвитку економіки;
- еволюцію відносин власності, закріплення прав приватної власності;
- основні поняття: влада, держава, політика, політичної історії;
- генезу протодержавних та ранньодержавних утворень;
- основні форми держав (номові держави, варварські королівства, династичні держави, імперії, монархії);
- основні військові конфлікти та їх роль в політичній історії світу;
- основні прояви колоніалізму у політичній історії людства;
- етапи становлення парламентаризму та демократії
- термінологію.

вміти:

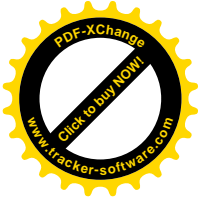
- вести коректну і аргументовану дискусію з актуальних питань історії світу;
- користуватися необхідною спеціальною літературою і джерелами.
- аналізувати історичні явища, виділяючи їх причини та наслідки;
- узагальнювати історичні факти і робити висновки;
- користуватися ресурсами Інтернету;
- складати тези виступів на семінарах;
- узагальнювати отриману наукову інформацію та конкретно-історичний матеріал;
- застосовувати знання з національних економік при аналізі економічної історії світу;
- використовувати на практиці теоретичні знання з історичного розвитку обміну, торгівлі, ринку;
- використовувати на практиці теоретичні знання зі специфіки економічного розвитку країн світу в умовах глобалізації;
- враховувати особливості історичного розвитку техніки і виробничих технологій для аналізу сучасної економічної ситуації;
- визначати вплив глобалізації на внутрішньо-економічний розвиток країн і регіонів;
- аналізувати взаємозв'язок економіки і політики в сучасному світі;
- оцінювати роль та значення військових конфліктів в економічній історії світу;
- робити висновки.

Міждисциплінарні зв'язки. Вивчення навчальної дисципліни «Економічна та політична історія світу» передбачає використання досягнень наступних дисциплін: «Історія міжнародних відносин та дипломатії», «Історія політичних вчень», «Етнологія», «Країнознавство» та ін.

Науковий посібник «Економічна та політична історія світу» розрахований на студентів 1-2 курсів історичного факультету галузі знань: 29 – міжнародні відносини, спеціальність: 291 Міжнародні відносини, соціальні комунікації та регіональні студії, освітньо-професійна програма Країнознавство

Крім того матеріали посібника будуть корисні для студентів 2-4 курсів галузі знань: 03 – гуманітарні науки, спеціальність 032 «Історія та археологія», для вивчення окремих тем з історії срароданього світу, історії середніх віків, раннього та нового часу Європи та Америки, та з новітньої історії Європи, освітньо-професійна програма історія та археологія.

ЗМІСТ ЛЕКЦІЙНИХ ЗАНЯТЬ

РОЗДІЛ 1

ЕКОНОМІЧНА ТА ПОЛІТИЧНА ІСТОРІЯ АГРАРНИХ ЦИВІЛІЗАЦІЙ

Лекція 1.1 : Становлення та розвиток аграрного суспільства (Маклюк О. М.)

План

1. Підходи до аналізу проблем історичного розвитку суспільств (цивілізаційній та формаційній)
2. Поняття «аграрне суспільство»
3. Гуманітарні дослідження XIX –XX ст. на шляху до розуміння аграрного суспільства
4. Концепції індустріального, постіндустріального і технотронного суспільства

1. Підходи до аналізу проблем історичного розвитку суспільств (цивілізаційній та формаційній)

Формаційний підхід:

революційний процес є основною формою соціального розвитку

- формаційний поділ виробничих відносин
- визначення суспільства, як класової двополюсної структури;
- уявленні про державу, як системи панування меншості над більшістю
- поділ суспільної структури на заможних и незаможних, експлуататорів и експлуатованих
- основою інтересів класів є ідеологія.
- людство рухається по шляху - сім'я, рід, плем'я, етнос, народ, нація.
- Цивілізаційний підхід:
- *еволюція є основною формою соціального розвитку*
- суспільні виробничі відносини;
- суспільний поділ праці "місто-село".
- держава є основною системою управління справами суспільства
- інтеграція різних соціальних груп;
- основним генератором загальнолюдського цінностей є культура.
- етнос як соціально-психологічний та історико-культурний феномен , в основі якого лежить накопичений століттями и усвідомлений соціумом унікальний досвід у всіх сферах індивідуального та суспільного життя.

2. Поняття «аграрне суспільство». Більшість своєї історії людство провело саме у ангарному суспільстві. **Аграрне суспільство** - поняття, що характеризує доіндустріальну стадію розвитку суспільства від виникнення продуктивного господарства до промислового перевороту, промислової революції.

Синоніми аграрного суспільства - «**традиційне суспільство**» (традиція є одним з основних способів соціокультурної регуляції) та «**селянське суспільство**» (суспільство з аграрним укладом)

У традиційному суспільстві головним виробником є не людина, а природа. Переважає натуральне господарство - абсолютна більшість населення (понад 90 %) зайнята у сільському господарстві; застосовуються прості технології, а відтак — поділ праці є нескладним. Цьому суспільству властива інерційність, низьке сприйняття нововведень, статичність соціальних структур. Якщо користуватися марксистською термінологією, традиційне суспільство — це первіснообщинне, рабовласницьке, феодалське суспільство.

Особливості економічного життя аграрного суспільства:

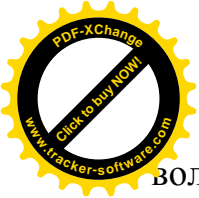
- центр економіки – село
- багатокладність економіки: патріархальний, родовий, феодалський, рабство
- натуральне господарство, просте товарне виробництво
- ручна праця, дефіцит робочої сили
- уповільнені темпи розвитку
- система примусу як форма реалізації економічної влади

Особливості соціальної структури аграрного суспільства

- Становість суспільства: ділення на соціальні групи, які мають визначені юридичні та політичні права (політико-правовий статус)
- Корпоративність: ділення на соціальні групи за інтересами, способом занять
- (Корпорація – об'єднання, що базується на замкнутості, прагненні до незмінності, встановленні норм поведінки, норм повсякденного життя її членів, культурі святих)
- Ієрархічність суспільства
- Особисті зв'язки переважають над економічними
- високий ступінь соціальної нерівності.

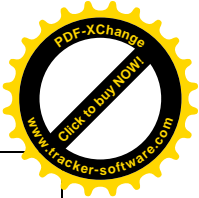
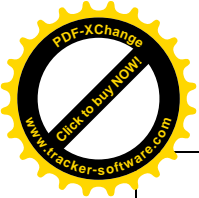
Соціокультурні риси аграрного суспільства. Ментальність

- Традиціоналізм, орієнтація на минуле, а не на прогрес
- Прагнення до стабільності
- Антитехнічність, вороже до винаходів, бо в них загроза економічній та соціальній стабільності
- Пасивність поведінки як норма. Вироблені стандарти поведінки станів та корпорацій, одягу, житла
- Колективні цінності переважають над індивідуальними
- Конфронтаційне мислення
- Релігійність. Її риса: поєднання поверхового християнства з дохристиянськими віруваннями
- Доіндустріальна (аграрна) цивілізація
- Традиційне суспільство (1 стадія розвитку цивілізації) - це поняття, що означає сукупність товариств, укладів, що стоять на різних щаблях розвитку і не

володіють зрілим індустріальним комплексом. Одним з визначальних факторів розвитку традиційного суспільства є сільське господарство (як основна сфера економічної діяльності). Традиційне суспільство охоплює всі суспільства від давнини до середньовіччя (наприклад, племінне, аграрне, феодальне суспільство), так звані «ранні цивілізації». Перехід від примітивного суспільства до традиційного суспільства стався в результаті неолітичної (аграрної) революції у 7 - 5 тис. до н.е. (перехід від привласнюючого господарства до виробничого господарства - землеробства і скотарства)

Сфери	Основні риси традиційної цивілізації
1. В економічній сфері	<ul style="list-style-type: none"> * Панування сільського натурального господарства і примітивного ремесла (панівний технологічний спосіб виробництва - аграрно-ремісничий) * Переважання економіки прожитку * Переважання екстенсивної технології і ручних знарядь праці (різноманітність знарядь праці на основі мускульної енергії людини і тварин), поглиблення поділу праці * Основна господарська одиниця - сім'я * Залежність від природно-кліматичних умов → максимальне пристосування до навколишнього середовища і ритмам природи * Панування общинної, корпоративної, умовної, державної форм власності * Приватна власність на засоби виробництва * Різко обмежені технічний прогрес і впровадження інновацій * Розподіл продуктів відповідно до соціальної ієрархії
2. В соціальній сфері	<ul style="list-style-type: none"> * жорстка ієрархічна структура суспільства - клановість (соціальна структура суспільства станово корпоративна, стабільна і нерухома) * Відсутність соціальної мобільності (людина народжувалася і вмирав в одній і тій же соціальній групі; положення особистості залежить від соціального статусу) * Основні соціальні осередки - громада і сім'я * Більшість проживає в сільській місцевості; міста - центри політичної, духовного життя; військово-адміністративні та торгово-ремісничі центри
3. В політичній сфері	<ul style="list-style-type: none"> * Підпорядкування державою суспільства, держава - носій політичної влади в суспільстві * Форма правління - деспотія (необмежена влада) * Панування церкви і армії * Влада - велика цінність, ніж право і закон * Людина відчужена від політики, політика - заняття вузького прошарку еліти; придушення особистості

	державою * Геронтократія - «влада старців» («чим старше, тим розумніша»), влада передається у спадок, її джерело - Божа воля
В духовній сфері	* Регулювання суспільних відносин, головним чином, за допомогою традицій і звичаїв, вірувань і неписаних законів * Первинні не економічні, а релігійні і культурні цінності * Відображення релігійних догматів, усталених відносин в культурі * Освіту - доля тонкого прошарку суспільства, еліти

3. Гуманітарні дослідження XIX – XX ст. на шляху до розуміння аграрного суспільства

Поряд з поняттями «аграрне суспільство, «традиційне суспільство», «селянське суспільство, науковці часто використовують поняття «аграрна цивілізація». «Аграрна цивілізація» - це категорія, яку частина істориків, що представляє історичний процес як єдине ціле, з єдиними законами, використовує для визначення періодів історичного розвитку, що мають загальний характер. Витоки цього визначення пов'язані з цілим рядом мислителів, що ввели у науку XIX – XX ст. нові поняття та дали їм характеристику.

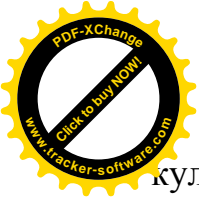
Соціологи	Поняття
Клод-Анрі Сен-Сімон, Огюст Конт, Герберт Спенсер, Еміль Дюркгейм, Раймон Арон, Уолт Ростоу	індустріальне, капіталістичне, постіндустріальне суспільство

У протиріччя цьому визначенню вони ж визначили і час, що передував індустріальному суспільству як доіндустріальний. Цим вони спонукали до пошуку змісту доіндустріального періоду. Так формувалося поняття «аграрне суспільство».

Зміст поняття «аграрне суспільство» одним з перших представив Макс Вебер, а за ним інші (У. Ростоу), виділили три типи історичних спільнот, за принципами, що визначали розвиток культурного процесу:

- традиційне
- модерне
- остмодерне

Традиційне суспільство. Традиція – (traditio – передача) – елементи соціального та культурного спадку, які передаються наступним поколінням і зберігаються довгий час у суспільстві в цілому або в окремих соціальних групах. Традиційне суспільство – це суспільство, що орієнтоване на збереження надбань

культури та їх відтворення і розвиток. Кожне покоління повторює попереднє, за М. Вебером, суспільство функціонує за принципом «Роби так як робили до тебе».

Для такого суспільства характерними є:

- панування сільськогосподарського виробництва,
- виробник має доступ до землі через общину (колектив, корпорацію)
- відсутній ринок праці,
- простий стійкий поділ праці, який закріплюється становою, корпоративною, кастовою системою ділення суспільства.

Поняття «селянське суспільство» почало активно вживатися у 1950-60-ті роки внаслідок поширення концепції індустріального суспільства.

У 1964 р. Даніель Тернер (ж-л «Annales») представив аграрне суспільство як таке, що має в основі селянську економіку

1. У сільському господарстві 50% і більше всієї продукції виробленої суспільством
2. З сільським господарством 50% і більше пов'язано населення
3. Сільськогосподарське виробництво базується на праці індивідуальної селянської сім'ї, які мають відносну замкнутість і незалежність

Селянське господарство основане на праці селянських сімейних пар а не на чужій праці. Їх можна експлуатувати. Але вони замкнуті, мають деяку незалежність і зв'язок з ринком.

4. Концепції індустріального, постіндустріального і технотронного суспільства

Раннеіндустріальне суспільство – суспільство перехідного періоду, коли починається руйнування аграрно-ремісничого виробництва і закладаються засади індустріального: розвивається процес знищення приватної власності, що базується на власній праці, виникає капітал, наймана праця, буржуазія, робітничий клас.

Капіталізм та індустріальне суспільство не треба ототожнювати. К. – перехідна стадія індустріального суспільства, обмежена країнами Європи XIX-поч.XX ст., в якому індустріальне виробництво, як переважна форма економічної організації, перебуває у приватних руках, підприємець є і власником, і головним суб'єктом управління трудовим процесом, робітниками, сам керує збутом продукції. Зростання масштабів індустрії вело до того, що власність вже не гарантує контролю над системою влади на підприємствах, менеджери контролюють виробництво, збут, розвиток, технології. Робітничий рух сприяв народженню колективних, корпоративних форм власності.

Середина XVII - початок XX ст. оформлення індустріального суспільства: основу життя і діяльності складає промислове виробництво (велике машинне виробництво, зростання пролетаріату, що з ним пов'язаний, боротьба за демократизацію політичного життя, прискорення розвитку науки і техніки, поява масової культури тощо)

Наступним етапом розвитку стає **постіндустріальне суспільство**. Концепція «постіндустріального суспільства» стала продовженням теорій «індустріального суспільства» французького соціолога Р. Арона і «стадій економічного зростання» американського соціолога В. Ростоу . В концепції стверджується, що залежно від рівня техніки в суспільстві послідовно переважають «первинна» сфера економічної діяльності (сільське господарство), потім «вторинна» (промисловість), а нині воно вступає в «третинну» сферу послуг, де провідної ролі набувають наука і освіта. Кожною з цих трьох стадій властиві специфічні форми соціальної організації (церква і армія — в аграрному суспільстві, корпорація — в індустріальному, університети — в постіндустріальному), а також пануюча роль певного стану (священиків і феодалів, бізнесменів, учених і професорів фахівців).

Визначальними рисами «**технотронного суспільства**» (за З.Бжезинським) є:

- переважання сфери послуг,
- розвиток індивідуальних здібностей людини,
- доступність освіти,
- заміна мотиву нагромадження особистого багатства «моральним імперативом є використання «науки в інтересах людини»,
- ліквідація «персоналізації» економічної влади, тобто втрату власниками капіталу позицій в управлінні виробництвом.

Цю роль відіграє «еліта технотронного суспільства», тобто організатори виробництва та вчені, що утворюють «верхівку панівного класу». У «технотронному суспільстві» соціальні конфлікти виникають лише в доіндустріальному секторі, але їх завжди можна усунути, збільшуючи доходи осіб цього сектора.

Література:

1. Барг М.А., Черняк Е.В. К вопросу о переходном периоде от феодализма к капитализму (на примере Англии) *Новая и новейшая история*. 1982. №3.
2. Барг М.А., Черняк Е.В. Социально-классовые отношения в эпоху перехода от феодализма к капитализму. Формации и социально-классовые структуры. Москва, 1985.
3. Васильев Л.С., Стучевский И.А. Три модели возникновения и эволюции докапиталистических обществ. *Вопросы истории*. 1966. № 2.
4. Космина В. Г. Проблеми застосування системної теорії в країнознавчих дослідженнях. Культурологічний вісник: науково-теоретичний щорічник Нижньої Наддніпряни. Запоріжжя: Просвіта, 2011. Вип. 26. С. 14–19. URL: http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/Kultv/2010_26/02_kosmi.pdf
5. Космина В. Г. Цивілізаційний аналіз у країнознавчих студіях: теоретико-методологічний аспект. *Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету*. Запоріжжя: Просвіта, 2006. Вип. XX . С.313–322. URL:http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/Npifznu/2006_20/20/kosmyna.pdf

Лекція 1.2. Політична та економічна історія давньої Британії (Черкасов С.С.)

План

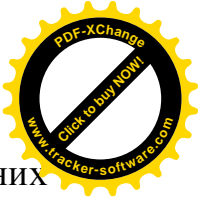
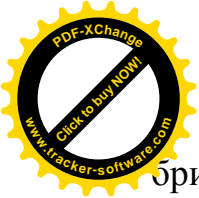
1. Британські острови за давніх часів
2. Кельтський період історії Британії
3. Британія під владою римлян

1. Британські острови за давніх часів

У доісторичні часи Британія складала з європейським континентом єдине ціле. Значно нижчий від сучасного рівень світового океану забезпечив можливість сполучення Британських островів з континентальним шельфом через широку смугу суходолу, названу дослідниками Доггерлендом. Реконструкція давнього палеолітичного ландшафту, який повністю займав південну частину Північного моря, дозволяє археологам стверджувати, що саме через Доггерленд проходили основні шляхи заселення Британії. Найдавніші археологічні знахідки, датовані 700-500 тис. років до н.е., свідчать про проникнення до Британії гейдельберзької людини. Із початком останнього льодовикового періоду (бл. 110 тис. років до н.е.) кількість первісних поселень у Британії значно зменшується, натомість спостерігається міграція місцевого населення до південних районів Європи з більш теплим кліматом. Найбільшими палеолітичними археологічними пам'ятками є Сванскомбський комплекс у графстві Кент, Боксгровський у Суссексі та Кентська печера у графстві Девон, де були віднайдені первісні стоянки, що належать до клектонської, мустьєрської, оріньякської, солютрейської та кресвельської культур. Появу людини сучасного типу засвідчує низка пам'яток, серед яких особливо знаковою в археології Британії стала девонширська знахідка решток так званої кентської людини віком у 40 тис. років.

Із завершенням льодовикового періоду у IX тис. до н.е. колонізація Британських островів мешканцями континентальної Європи значно поживляється. Натомість зростання рівня моря призвело до знищення суходолу між Британією та Ірландією, а з VII тис. до н.е. Британія остаточно відокремилась від континенту внаслідок низки природних мезолітичних катастроф, наймасштабніша з яких, що отримала умовну назву Стурегга (норв. «велика закраїна»), пов'язана з потужним зсувом океанічного ґрунту уздовж норвезького узбережжя та повним затопленням Доггерленду. Разом із втратою сухопутного сполучення з материковою Європою, Британія зазнала суттєвих змін флори та фауни, тундрову рослинність змінили густі ліси.

Неолітичні поселення землеробів та скотарів, що фіксуються з кінця V тис. до н.е., розташовувались переважно у південній частині сучасної Англії. Розвиток мотичного, а з останньої чверті IV тис. до н.е. орного землеробства, відбувався за рахунок розчищення лісових ділянок, привласнювальні види господарювання, особливо полювання, постійно продовжували доповнювати відтворювальні. На відміну від континентальних неолітичних поселень,

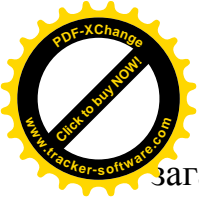
Британські рідко засновувались на відкритій місцевості, зведення наземних споруд поєднувалось з використанням печерних гротів. Будівництво доріг з дерев'яним покриттям, які надавали можливість прокладати шляхи через болотисту місцевість, поширення гончарства, поява центрів видобутку та обробки каменю у Граймс-Грейвс на території сучасного графства Норфолк, свідчить про високий рівень впровадження та розвитку неолітичних технологій.

В епоху неоліту (V–III тис. до н.е.) та бронзи (III–II тис. до н.е.) на території Британських островів отримали масове поширення мегалітичні споруди, що у більшості випадків мали сакральне призначення, позначали місця поховань та межі племінних розселень. Окрім мегалітичних конструкцій значне поширення у Британії отримав особливий тип курганів з подовженим земляним насипом. Найдавніші камеральні поховання пов'язані з носіями неолітичної культури жолобкової кераміки, а також більш пізнім переселенням до Британії іберійських племен, які поширили культуру дзвоноподібних келихів на територію південної Англії, сучасної Шотландії та Оркнейських островів в епоху пізнього неоліту і ранньої бронзи. Видатними пам'ятками цього періоду є поховальний комплекс Мейсхау, мегалітичні споруди Каміння Стеннес та Коло Бродгара, поселення Скара-Брей, які знаходяться на острові Мейнленд. Всесвітньо відомими об'єктами історичної спадщини є Стоунхендж та Ейвбері.

Стоунхендж – масивний мегалітичний комплекс, розташований на Солсберійській рівнині у графстві Уїлтшир на відстані 130 км від Лондона. Конструкцію пам'ятки складають два кільця з 82 п'ятитонних мегалітів, 30 кам'яних блоків вагою 25 тонн і висотою понад чотири метри, а також земляні насипи. По колу вздовж зовнішнього валу віднайдено 56 поховальних ям. У центрі знаходяться 5 кам'яних стел, вага яких перевищує 50 тонн. Складені кам'яні блоки утворюють арки, орієнтовані за сторонами світу. На початку XX ст. археологами було встановлено, що каміння для зведення споруди було доставлено з каменоломень Пресельських гір у Південному Уелсі, які знаходяться на відстані 300 км від місця будівництва. Найдавніші елементи комплексу датуються останньою чвертю IV – початком III тис. до н.е. Сучасні археологічні дослідження продемонстрували полікультурний характер пам'ятки, функціональне призначення якої неодноразово змінювалось у залежності від культових практик та світоглядних уявлень місцевих мешканців.

Уїлтширський мегалітичний комплекс Ейвбері було створено наприкінці III тис. до н.е. Композицію об'єктів утворюють 100 кам'яних блоків середньою вагою 50 тонн, оточені концентричним кромлехом діаметром 350 м. У безпосередній близькості від пам'ятки, площа якої перевищує 11 га, знаходяться мегалітичні гробниці та земляні насипи, залишки прокладених доріг. На відстані 1,5 км від Ейвбері розташовано масивний курган Солсбері Хілл. За оцінками археологів комплекс найбільш інтенсивно використовувався у першій половині II тис. до н.е. носіями культури дзвоноподібних келихів.

Рівень розвитку матеріальної культури населення Британії доби бронзи свідчить про значний ступінь інтегрованості місцевих племен до

загальноєвропейського цивілізаційного ареалу. Більша частина археологічних знахідок належить до європейських культурних традицій відповідного періоду і не є винятково британським явищем. Зміцненню взаємозв'язків з континентальною Європою активно сприяв масштабний видобуток вкрай важливого для виготовлення бронзи олова, значні запаси якого зосереджувались у Південно-Західній Англії, зокрема у Корнуеллі та Девоні. Експорт британського олова на континент зумовив появу нових торгівельних шляхів, стимулював розвиток ремісничих технологій. Британські ремісники епохи бронзи виготовляли прикраси з золота, видобуток якого було налагоджено на території Ірландії. Вологий м'який клімат сприяв подальшому поширенню землеробства, наприкінці бронзової доби широкого використання набуває колесо. Помешкання землеробів споруджувались у формі колоподібних будинків. Знатних британців ховали переважно у курганах. Властивий представникам культур дзвоноподібних келихів поховальний обряд інгумації за доби пізньої бронзи заступила нова традиція кремації небіжчиків, що продовжувала супроводжуватись багатим інвентарем.

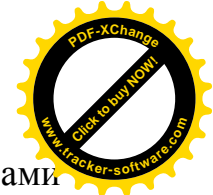
2. Кельтський період історії Британії

У IX ст. до н.е. на територію Британії з континенту починають переселятись племена кельтів. Кельтське переселення набуло масового характеру та тривало протягом декількох наступних століть. Успіху кельтського вторгнення значно сприяв той факт, що представники гальштатської (IX-V ст. до н.е.) та латенської (V-I ст. до н.е.) культур володіли технологією обробітку заліза. Найдавніші гельські поселення поширились територією усієї Британії. Наявність фортифікаційних споруд та укріплених населених пунктів свідчить про те, що взаємовідносини кельтів з місцевим населенням далеко не завжди носили мирний характер.

Починаючи з IV ст. до н.е. до Британії здійснюють масову експансію брити, а з III ст. до н.е. ініціативу перехоплюють белги. У результаті останніх двох хвиль кельтського переселення, більш рання гельська культура втратила свої первинні позиції. У теперішній час мова геллів збереглась лише у деяких районах Ірландії, на півночі Шотландії та на острові Мен. Натомість саме від назви кельтського племені бритів походить одна з сучасних назв Англії – Британія.

Вже у II ст. до н.е. остаточно визначились основні кордони розселення кельтських племен. Центральні та східні регіони Британії зайняли добуни, іцени, катувеллауни, коритани, корновії, паризії, тринованти; північну Британію – бриганти, вотадіни, дамнії, каледонці; південну – анкаліти, атребати, белги, биброки, дуротриги, думнони, кантії, регнії; західну – ганганії, декеанглії, демети, ордовики, сілури.

Дані про суспільний устрій та систему господарювання британських кельтів опинились у розпорядженні істориків у першу чергу завдяки результатам археологічних досліджень. Письмові свідчення, надзвичайно неповні та фрагментарні, обмежуються декількома описами мандрівників, які відвідали Британію та інформацією про кельтські племена, вміщену до

«Записок про галльську війну» Юлія Цезаря. Союзи між племенами відрізнялись надзвичайною нетривалістю, оскільки останні вели між собою постійні війни, прагнучи до нових територіальних надбань, про що свідчать залишки потужних прикордонних рвів, а також наявність значної кількості військових укріплень, найбільшим з яких є фортифікаційна споруда Мейден Касл у графстві Дорсет.

Окремі кельтські поселення розвинулись до рівня впливових протоміських центрів, на місці яких виникли сучасні англійські міста, зокрема Лондиній (Лондон), Веруламій (Сент-Олбанс), Камулодун (Колчестер). Міста стали центрами розвитку ремесел і торгівлі. Налагодження внутрішніх та зовнішніх торговельних контактів забезпечувалось за допомогою використання своєрідної грошової одиниці у формі брусків необробленого заліза. З IV ст. до н.е. окремі кельтські племена розпочали карбування власної золотої монети на зразок монет елліністичного Середземномор'я, що неспростовно свідчить про широку географію торгівлі британських кельтів з континентом. Постійні торговельні зв'язки з Галлією підтримував Лондиній. Фінікійські купці, а пізніше – греки та римляни, вивозили з Британії залізо, мідь, олово, свинець, а також кельтські ювелірні вироби з золота та перлів. Проте найбільшу частку у переліку експортованих з Британії товарів продовжувало складати збіжжя. У південно-східній Англії населення займалось здебільшого орним землеробством, тоді як на півночі та заході переважало скотарство.

Політичний устрій більшості кельтських племен відповідав традиціям військової демократії. Більшу частину владних повноважень зосереджували у своїх руках представники родової та військової аристократії, очолювані військовим вождем. Римський титул король (rex) першим почав використовувати вождь племені катувеллаунів Кунобелін у I ст. н.е., запровадивши карбування власної монети. Важливе місце у суспільному житті кельтів займали також жерці-друїди, вірування та організація яких були абсолютно тотожні культу континентальних друїдів Галлії. Центр британських друїдів знаходився на острові Англсі. За кельтськими віруваннями друїдичні божества перевтілювались у священі дерева, а середовищем їх існування були дубові ліси, річки та гори. Поховальні обряди передбачали спорудження курганів та спеціальних поховальних шляхів для племінної знаті. У похованнях кельтів археологами віднайдено багатий інвентар, який складався переважно з предметів побуту, зброї та ювелірних виробів. Характерною ознакою друїдичних поховань є традиція навмисного псування речей для того, щоб «померлі» предмети змогли перейти у потойбіччя та прислужитися небіжчику. Друїди мали високий суспільний авторитет у сфері права, моралі, виховання та збереження традицій. Сучасні археологічні дослідження підтверджують письмові свідчення римських авторів про поширену серед кельтів практику людських жертвопринесень, до якої друїди вдавались в особливих випадках.

3. Британія під владою римлян

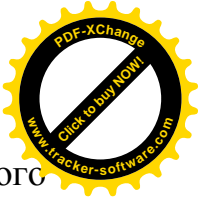
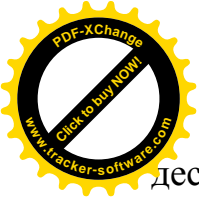
Після підкорення Галлії, у серпні 55 р. до н.е., римський полководець Гай Юлій Цезар, вирушив до Британії на чолі десятитисячної армії. Метою римлян було підкорення племені белгів та формування плацдарму для подальшого просування вглиб острова. За своїми результатами похід виявився невдалим через організований опір кельтських племен, які за свідченням Цезаря активно використовували кінноту та колісниці. Вимушені відступити, римляни повернулись до реалізації своїх планів підкорення Британії вже наступного року.

Влітку 54 р. до н.е. п'ять римських легіонів загальною чисельністю понад двадцять тисяч воїнів завдали поразки об'єднаним силам бриттів на чолі з вождем Кассівелауном. Оскільки владу останнього визнавали далеко не всі місцеві племена, Цезарю вдалось ефективно використати існуючі між кельтами розбіжності. Уклавши з Кассівелауном мир та отримавши контрибуцію, Цезар повернувся до Галлії, не залишивши в Британії жодного гарнізону. За умовами мирної угоди, Кассівелаун та його нащадки зобов'язувались не вести жодних ворожих дій по відношенню до лояльного Риму племені триновантів. Проте визнання римської зверхності останніми виявилось ситуативним.

У 50 р. до н.е. вождь галлійського племені атребатів Комм зрадив Цезаря та втік з Галлії до Британії, очоливши місцеве кельтське королівство триновантів. Випереджаючи подальший розвиток подій, король белгів Кунобелін здійснив успішний похід проти триновантів та захопив їх столицю Камулодун. Протягом декількох наступних років умовним природним кордоном між володіннями белгів та триновантів слугувала р. Темза. Проте після смерті Кунобеліна у 40 р. до н.е. белги продовжили стрімко просуватись на захід. Представники знатних родів триновантів змушені були рятуватись втечею до Риму, де їм вдалось заручитись підтримкою імператора Клавдія (41-54 рр.).

У 43 р. римським імператором до Британії було скеровано чотири професійні легіони та двадцять тисяч допоміжних військ, очолюваних полководцем Плавтієм та легатом Веспасіаном. Формальним приводом для вторгнення стало вбивство катавеллаунами короля союзного Риму племені атребатів Веріки. Плавтію вдалось одержати перемогу над королем катавеллаунів Каратаком, дістатись берегів Темзи та, дочекавшись прибуття імператора, після нетривалої облоги захопити Камулодун. У колишній столиці катавеллаунів Клавдій особисто прийняв капітуляцію дванадцяти кельтських вождів і проголосив утворення нової римської провінції Британія. Загальна тривалість британського походу Клавдія складала 16 днів, що зробило його перемогу ще більш вражаючою.

Першим намісником завойованої території було призначено Плавтія. Головним завданням римських гарнізонів залишалось розширення римських володінь шляхом підкорення нових кельтських племен, які продовжували чинити опір колонізаторам. У 47 р. на шляху свого просуванні на північний захід римські легіонери досягли Уельсу, завоювання якого тривало понад

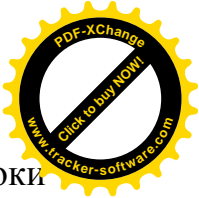
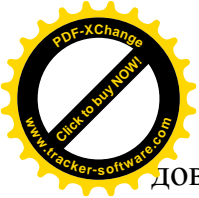
десятиліття. Тільки у 60 р. римляни взяли під контроль узбережжя Ірландського моря та захопили укріплення друїдів на острові Англсі.

Супротив римському завоюванню Британії набував різних форм. У 61 р. у південно-східній Англії спалахнуло антиримське повстання на чолі з королевою кельтського племені іценів Будиккою. Повсталі звільнили з-під влади римлян такі великі міські центри як Камолодунум, Лондиніум та Веруламіум. Проте довгий час самотійно протистояти потужній римській армії іцени не могли. Повстання було придушене протягом одного року, а Будикка прийняла отруту, не бажаючи потрапити в полон до римлян.

У 70-80-ті рр. римляни посилили наступ на північну Британію. У 78 р. консульським легатом у Британії було призначено Юлія Агриколу, який разом з пропретором британської провінції Квінтом Церіалом зосередив свої зусилля на просуванні військ у північному напрямку. Римській армії під командуванням Агриколи вдалось перейти через гори Чевіот-Хіллс та вступити у Пертшир (сучасна Шотландія). Внаслідок одержаної влітку 83 р. перемоги у битві біля Граупійських гір Агрикола розширив римські володіння до Каледонського плоскогір'я. Зрештою утримати завойовані території під своїм контролем виявилось для римлян набагато важчою справою, аніж просто їх приєднати до своїх північних рубежів.

На початку 115 р. кельтські племена каледонців, піктів та бригантів підняли масштабне повстання проти римського панування у північній Британії. Особисте втручання імператора Адріана (117-138 рр.), під проводом якого повстання було жорстоко придушене у 122 р., призвело до перегляду експансіоністських планів римлян та призупинення наступу на північ. За наказом імператора місцеві римські гарнізони змінили тактику безперервного наступу на тактику озброєного стримування північних кельтських племен за допомогою системи фортифікаційних укріплень, яка отримала назву Адріанів вал. Оборонні споруди зводились протягом 122-126 рр., поєднавши береги Ірландського та Північного морів на найвужчій ділянці кордону Англії з Шотландією (від сучасного Карлайла до Ньюкасла) загальною протяжністю у 117 км. Висота кам'яного муру та комплексу земляних насипів становила у середньому від 4 до 6 м, уздовж укріплень було побудовано декілька сотень спостережних веж та 16 великих фортець. Переважна частина будівельних робіт виконувалась самими римськими легіонерами, які дислокувались у Британії.

Ефективність нової системи захисту дозволила римлянам не тільки закріпитись на завойованій території, але і продовжити спроби її розширення. У 139 р. новий римський імператор Антоній Пій (138-161 рр.) призначив на посаду легата провінції Британія Квінта Лоллія Урбіка. Останній, використавши чергове повстання бригантів 140 р. як привід для поновлення військових дій, розпочав кампанію з приєднання до римської провінції земель центральної Шотландії. Просунувшись на 160 км на північ від Адріанового валу, римляни розпочали будівництво нового комплексу укріплень, названого на честь імператора валом Антоніна. Лінія фортифікаційних споруд загальною

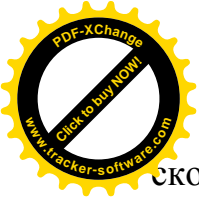
довжиною у 60 км простягнулась від затоки Ферт-оф-Клайд на заході до затоки Ферт-оф-Форт на сході. Проте спорудження нових укріплень так і не призвело до фактичного приєднання нових земель. Внаслідок низки повстань місцевих племен римські гарнізони були вимушені залишити північний вал вже у 183 р.

Загострення протистояння римлян з місцевим населенням змусило втрутитись у ситуацію особисто імператора Септимія Севера (193-211 рр.), який прибув до Британії у 207 р. Військова експедиція, організована з метою підкорення кельтських племен Каледонії, не виправдала покладених на неї очікувань. Завзятий опір кельтів не дозволив римським легіонам розвинути наступ. Імператору довелось укласти з корінними каледонцями мирну угоду, відповідно до умов якої римляни зобов'язувались остаточно залишити укріплення північного валу Антоніна та відступити на південь, поновивши кордон по лінії Адріанового валу. У 211 р. військову поразку значно прискорила смерть самого імператора від хронічної хвороби, загострення якої сучасники пов'язували з вологим кліматом Британії.

Римське володарювання у Британії забезпечувала постійна присутність від двох до чотирьох римських легіонів, загальна чисельність яких із врахуванням допоміжних військ у різний час становила від 20 до 40 тис. осіб. Місцями постійного розташування легіонів були три великі фортеці: Іска Сілюрум (сучасний Карлеон), Діва (Честер) та Еборакум (Йорк). Саме з цих міст римські підрозділи вирушали у різного роду військові експедиції або з метою інженерного облаштування укріплень та шляхів сполучення. Мережа менших за розмірами фортів, чисельність гарнізонів яких рідко перевищувала 1000 осіб, охоплювала практично усю підконтрольну римлянам територію Британії. Окрім того, захист берегів Британії успішно забезпечував римський військовий флот.

Слабкість центральної римської влади все частіше призводила до самочинного перерозподілу повноважень у провінціях. Зокрема, протягом 260-274 рр. Британія входила до складу проголошеної римським полководцем Марком Постумом Галльської імперії, яка виявилась короткостроковим державним утворенням. У 287 р. командувач римським флотом у Британії белг Караузіус, уклавши угоду з піратами, проголосив себе співправителем римських імператорів Діоклетіана та Доміціана, розташувавши свою резиденцію у Британії. Після перемоги Караузіуса у декількох морських битвах, тетрархи були вимушені укласти з ним мир, який тривав сім років. У 293 р. Караузіуса було вбито його скарбієм Аллектом. Влада останнього протрималась менше трьох років. У 296 р. римський імператор Констанцій Хлор завдав поразки війську Аллекти та повернув Британії римську зверхність.

Повстання командувача флоту змусило римлян переглянути систему захисту британських берегів. З кінця III ст. римський військовий флот було замінено посиленними береговими укріпленнями, які склалися з 9 фортець, що простягнулись від затоки Уош до острова Уайт. Незважаючи на усі вжиті заходи, римлянам не вдалось без підтримки флоту забезпечити захист британського узбережжя від варварів, серед яких найбільш чисельними були сакси. Проте найбільшу загрозу становили повсталі північні племена піктів та

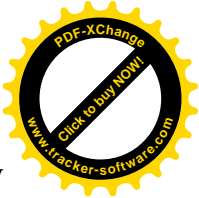

скоттів, контроль над якими було майже втрачено. У 367 р. пікти та скотти, легко перетнувши вал Адріана, здійснили низку спустошливих набігів на південну та східну Англію. Для того, щоб успішно зупинити наступ варварів та зберегти свої позиції на острові римлянам знадобилось додаткове підкріплення, яке складалось з трьох легіонів на чолі з комітом Феодосієм Старшим.

У 383 р. офіцер римських військ у Британії Магнус Максимус очолив повстання проти римського імператора Граціана. Оскаржуючи своє право на володіння Галлією, Максимус переправив туди майже усі підвладні йому британські легіони, більша частина яких вже не повернулись до Англії. У 400 р. відомості про перший похід вестготів до Італії викликали у Британії паніку. Римські війська вирішили обрати свого імператора. Костянтин III, проголошений британськими легіонами імператором у 407 р., віддав наказ про виведення римських військ з Британії до Галлії, звідки останні вже ніколи не повернулись, поставивши крапку в історії римського панування на британській території.

Література

1. Campbell K. A History of the British Isles. London : Bloomsbury Academic, 2017. 480 p.
2. Davies N. Europe: A History. London : Bodley Head, 2014. 1392 p.
3. Davies N. The Isles : A History. London : Macmillan Distribution, 2014. 1078 p.
4. Henshall K. Folly and Fortune in Early British History : From Caesar to the Normans. London : Palgrave Macmillan, 2008. 334 p.
5. Hutton R. The Pagan Religions of the Ancient British Isles. Wiley : New Edition, 2010. 397 p.
6. Morgan K. The Oxford History of Britain. Oxford : Oxford University Press, 1999. 784 p.
7. Pryor F. Britain BC : Life in Britain and Ireland Before the Romans. London : Harper Collins Publishers, 2014. 544 p.
8. Roman Britain / ed. by Edward H. Jones, Beryl Jones & Michael Hayhoe. Abingdon : Routledge, 2015. 131 p.
9. The towns of Roman Britain / ed. by Michael Fulford and Neil Holbrook. London : Society for the Promotion of Roman Studies, 2015. 232 p.
10. Williams B. The Romans in Britain. London : Jarrold Publishing, 2004. 96 p.

Лекція 1.3. Формування Європи як історико-географічного регіону (Нестеренко Л.О.)

План

1. Середньовіччя – період формування Європи як історико-географічного регіону.
- 2.
3. **Держава епохи феодальної роздробленост**

1. Середньовіччя – період формування Європи як історико-географічного регіону. Основою для розвитку Європейського Союзу (далі – ЄС) у другій половині ХХ століття стали інтеграційні процеси. Це економічна інтеграція як форма інтернаціоналізації виробництва у рамках від Західної до Східної, що поєднується із зближенням і поглибленням економічної взаємодії (створення ЄС, Маастріхський договір, 2004 р. – вступ до ЄС Словенії, Польщі) основою якої стали зростання виробничого потенціалу, використання найновіших технологій.

Одночасно країни формують взаємодію у різних сферах: політичній (Рада Європи, Європарламент), правовій (Європейський суд), військовій, європейської безпеки (ОБСЄ), освітній (Болонська угода)

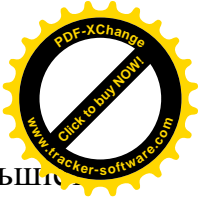
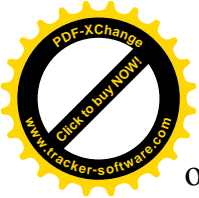
Процеси, що їх переживає сьогодні Європа в цілому як і її окремі регіони ставлять перед історичною наукою і викладанням історії відповідні завдання.

Середньовіччя стало часом, коли Європа з'явилась на картах не як частина світу, географічне чи територіальне явище, але і як соціальне явище. До цього періоду відноситься формування її як історико-географічного регіону.

Поняття **історико-географічного регіону** сучасна наука представляє як територіальну єдність народів, в історії яких виявляють історично сформовану спільність економічного, соціально-політичного та духовного розвитку.

Прослідкувати такий процес можна через розвиток топоніму «Європа». Воно з'явилося задовго до Різдва Христового. Так, у пам'ятці літератури Стародавньої Греції гімні Аполлону, що відноситься до VI ст. до н. е., цим словом позначається частина Балканського півострова: північ Греції, Албанія, Македонія. Виникло слово у Передній Азії походить від ассірійського «**ереб**» – «мрак, захід», що стало означати країну, де заходить сонце. Воно було протилежним Азії від «асу» – «схід» – країна, де сходить сонце.

Спочатку це протиставлення мало обмежений, місцевий характер, бо відносилось лише до невеликих територій. В епоху Римської імперії, ще у III ст. назва «Європа» означало тільки невелику римську провінцію недалеко від Дарданелл – Галліпольський півострів та навколишню місцевість. Далі вона поширюється на території, що знаходились на північному побережжі Середземного моря. З відкриттям і дослідженням нових районів, поширення знань про них кордони Європи отодвигались як на північ так і на схід. І сьогодні поширена є думка, що до складу Європи як географічної частини включаються території західної частини материка Євразії, що лежать на захід від Уральських гір, річки Емби і на північ від Кумо-Маничської впадини. На півдні Європа

омівається водами Чорного, мармурового та Середземного морів, більшість островів, якого відносяться до Європи. На заході до Європи відносяться Британські острови, Ісландія та ряд дрібних островів.

Виокремлення європейців як спільноти є результатом тривалого, повільного в часі процесу, який представляв ряд подій, що визначили його напрямок результати.

В історіографії звертається увага, що витoki цього процесу у ретроспектив можна побачити вже у поділі Римської імперії на Західну та Східну, що було оформлене у 395 р. Політичний акт зафіксував ту реальність, що дві частини мають своєрідність економічного, соціального, політичного і духовного життя, відмінність етнічного розвитку. Однак населення обох частин величезної держави від Месопотамії до Британії ідентифікувало себе як громадяни єдиного «*Pacta Romana*». Християнізація Костянтина Великого здавалось тільки зміцнила цю єдність. Одночасно практично відбувається ісламізація територій Сходу, граничних з Європою. X-XI ст. стали у цьому плані вирішальними як для християнства так і для ісламу.

Так, раннє середньовіччя визначило культурно-цивілізаційні засади. XI ст. хрестові походи започаткували протистояння двох світів. Події 11-13 ст. загострення ворожнечі, прапором військового непримирення стала релігія «невірні», «джихад» до християн, Азія відгороджується від Європи.

14-15 ст. протистояння наростає, падіння Візантії, втрати християнських земель, втрата ролі на торгових шляхах. Ці явища завершило створення Османської імперії. Військово-феодална держава орієнтована на агресію у 16 ст. головним об'єктом стають європейські землі. Військові змагання з османами вели до наростання конфронтації з Азією, образ азіата як ворога у суспільній свідомості.

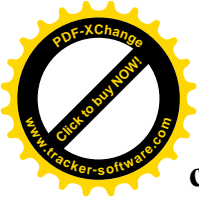
15-16 ст. – замикання Європи з формуванням європейського ринку. Вихід Європи на світовий ринок матиме з 16 ст. інший характер на відміну від стародавнього світу. Чим більше європейці пізнавали і включали у свою картину світу території, тим більше оформлялась ідея протистояння Європи іншим територіям. Не тільки чітко усвідомили свою відмінність від азіатів та інших, але й формується ідея єдності європейських народів.

Єдність європейці спочатку усвідомлювали як єдність релігійну. Християнство стало першим фактором консолідації. 11-15 ст. формується ідея єдності як єдність християнського світу. Християнські теологи над цим працюють.

Повністю ідея єдності Європи складається на рубежі 17-18 ст. Вольтер (1700) як і інші філософи заявив: «Немає англійців, французів, німців чи росіян європейці» як спільність народів. Виникли ідеї євросуду, європарламенту.

В XVI-XVII ст. закладались основи міжнародних відносин нового часу. Їх центром стало формування європейської системи держав, яке передбачало двоєдиний процес: територіальну та політичну консолідацію країн зі створенням їх відповідної єдності, взаємозалежності.

Інтеграція раннього нового часу представляла якісно відмінний етап в

становленні європейської спільноти. Започаткування ідеологічних та теоретичних засад нової міжнародної політики як європейської, що визначає і характер світових відносин. Еразм Роттердамський – трактат про виключення війни як способу вирішення питань у європейському суспільстві; Гуго Гроцій (1583-1645) трактат де виклав основи міжнародного права, принципу рівності суб'єктів у міжнародних відносинах; Сюллі – у 1638 р. «Великий план», де проект перебудови Європи як єдиного цілого, на основі ліквідації невирішених проблем.

Одночасно формуються засади світської культури, що мал загальноєвропейське поширення. Так, до неї належить рицарська культура, що починає формуватись у X-XI ст. Основною ідеєю її став образ рицаря не як співця віршів на честь благородної дами чи майстра гри у шашки, шахи, а насамперед як захисника. Спочатку – захисника слабких і безпомічних ві, цілком реального зовнішнього ворога, а потім - захисника християнства і всього християнського світу в цілому. Вороги, що загрожували християнському світу достатній кількості знаходились у всі часи за межами християнського світу коли потрібно і у ньому. Рицарство стало таким тільки тоді коли усвідомило себ духовним братством, пов'язаним між собою обов'язком захищати братів по вірі.

Тепер сформувався поняття Європи як територіальної спільноти народів держав, яка базувалася на спільності соціально-економічного, суспільно політичного, культурного духовного розвитку.

Парадокс, чим більше Європа виокремлювалась і протистояла як єдність по відношенню до іншого світу, тим більше загострювалися відносини у самій Європі: католики і православні, у 16 ст. додалися протестанти. Формується поняття Східна і Західна Європа в основі яких лежали спочатку релігійні відмінності.

15-16 ст. відбувається формування різниці у напрямках розвитку економіки політичних процесів, соціальних і духовних засад. Як історико-географічний регіон ці території не співпадають з географічними рамками: Західна Європа - Велика Британія, Франція, Нідерланди, Бельгія, Німеччина, Австрія, Швейцарія Швеція, Данія, Норвегія, Іспанія, Португалія, Італія.

Формується європейська цивілізація, яка сприйняла деякі ідеї античності Але у середні віки чітко визначаються майбутні засади новоєвропейськ цивілізації: - приватна власність

- ринковий характер економіки, яка орієнтується на вільних власників
- формування громадянського суспільства, де законодавство закріплює права та свободи людтні, статус особистості, права, обов'язки, підконтрольність держави суспільству.

Таким чином відбувається самоідентифікація європейців як суспільно спільноти. Поняття “європеець” та “азіат” набувають суспільного, культурно історичного змісту.

Література:

1. Валлерстайн И. Анализ мировых систем и ситуация в современном мире Пер. с англ. П.М. Кудюкина. Санкт Петербург, 2001.

2. Дейвіс Н. Європа: Історія / Пер. з англ. П. Тарашук, О. Коваленко. Київ, 2000.
3. Кёнигсбергер Г. Средневековая Европа, 400–1500 годы / Пер. с англ. Москва, 2001.
4. Парсамов В.С. В семиотическом пространстве русско-европейского диалога (XVIII – начало XIX века). *Одиссей. Человек в истории*. 2001. Москва, 2001. С.235-254.
5. Семенов Ю.И. Введение во всемирную историю. Выпуск 3: История цивилизованного общества (XXX в. до н.э. – XX в. н.э.): Учебное пособие. Москва, 2001.
6. Фурсов А.Н. Великая тайна Запада: формационное и цивилизационное становление европейского исторического субъекта. *Европа: новые судьбы старого континента*. Москва, 1972.
7. Gillingham John. *European Integration 1950–2003: Superstate or New Market Economy?* Cambridge University Press, 2003. 544 p.
8. Pagden Anthony. *The Idea of Europe. From Antiquity to the European Union*. Cambridge University Press, 2002. 392 p.
- Kamen Henry. *Early Modern European Society*. London: Routledge, 1999. 304 p.

Лекція 1.4. Основні етапи розвитку європейських держав в епоху середньовіччя (Нестеренко Л.О)

План:

1.

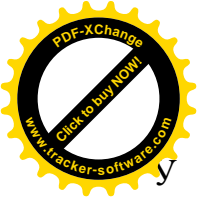
В європейську історію середньовічна держава ввійшла як політична організація з притаманними їй **специфічними рисами**, як то:

- **поєднання політичної влади та земельної власності, а на цій основі аристократизація влади** (доступ до влади мала обмежена група людей – представники феодального класу: світські та духовні, невелика група міської верхівки, 6-7%)
- **патрімоніальність влади** (передача її від батька до сина, як королівську, так і на місцях)
- **перевага ідеї монархії над іншими формами влади**, (хоч існували й республіки демократичні й олігархічні)
- **нероздільність гілок влади** (поєднання в одних руках адміністративної, судової, військової влади, а королі – ще й законодавчої)
- **нелогічність та нечіткість ієрархії апарату управління** (одні ж і ті органи виконували різні функції, наприклад палата лордів англійського парламенту і законодавчу діяльність і вищий судовий орган; збиранням податків могли займатись як органи місцевого управління так і паралельно податкові загальнодержавні органи, як Іспанії, Франції, Англії)

Звичайно, кожна з цих рис мала величезне значення для реалізації публічної влади. Взяти хоча б першу, наслідком якої стала монополізація політичної діяльності вузьким колом феодального класу, світських і духовних, які представляли незначний відсоток населення Європи. Вони були носіями специфічного світогляду, в якому значне місце займали мілітарні риси, сеньйоріально-васальні обов'язки, елітарні уявлення (про виключну політичну роль і значення для держави саме представників). Цю специфічну ментальність вони привносили і в політичне життя. Але внутрішня динаміка середньовічної держави пов'язана **ще з однією її важливою рисою як протистояння публічної та приватної влади**. Успадковане від пізньої Римської імперії та епохи варварських королівств, воно визначало співвідношення сил королівського центру та носіїв територіальної влади – місцевих феодалів, які через отримані від короля імунітетні грамоти (грамота яка надавала адміністративну, судову, військову, фінансову владу на визначеній території представнику місцевої феодальної знаті, феодальному землевласнику). В XI-XIII ст. грамоти на самоуправління отримали міста (міста-комуни), а в Італії та Франції навіть сільські комуни.

Етапи розвитку середньовічної держави одночасно й етапи розвитку публічної влади

1. Варварське королівство

У період У-УІІ ст. Європа переживала складний процес, у якому скоріше проявляються елементи руйнування ніж конструювання нового. Але історична перспектива свідчить, що за образним виразом Жака Ле Гоффа.

Тому на УІІІ ст. у тих регіонах, де процеси взаємодії пізньоримської традиції та пізньоварварського суспільства відбувались найвищими темпами складаються відповідні історичні умови, що привели до формування феодальних структур і забезпечили їх інституювання. До них можна віднести:

1. загальну аграризацію соціально-економічного життя у наслідок Великого переселення
2. руйнування інфраструктури, що була сформована в античний період
3. Суспільні процеси, що відбувались у варварських королівствах і формування протофеодальних елементів
4. Бенефіційна реформа Карла Мартелла та її наслідки
5. Зовнішній фактор: Друга хвиля варварського нашествия

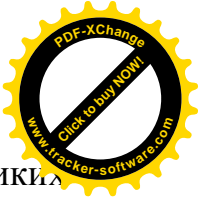
Політичні організації, які виникають під час Великого переселення народів, період їх існування – У–УІІ ст.: Вестготське, Остготське, Вандальське, Лангобардське, Бургундське, Франкське, англо-саксонські королівства (у Британії). Це об'єднання що мали перехідний характер від військової демократії до держави. Риси:

- нестійкі (більшість була розгромлена, захоплена, виключення – Франкське, яке мало безперервний розвиток)
- не мали чітких кордонів
- багатоетнічні, але кожний етнос жив замкнено, ізольовано від іншого. Назва королівства по етнічній приналежності правлячої знаті.
- Поєднувало риси військової демократії і елементи державності, сприйняті від римської спадщини:

Варварські традиції: королівська влада була за змістом владою військового вождя, якого вибирала його дружина, на яку він спирався (проголошення королем на військових зборах, підняттям на щит, символ влади спис; поняття коронації немає); військові сили королівства – народне ополчення вільних обшинників; зберігається ділення на племена, родові колективи, що живуть кожне за власним звичаєвим правом; зберігається політична роль і управлінська за народними зборами, народними судами як у всьому королівстві так і на місцях.

Римські традиції: королі починають передавати владу у спадок своїм синам; поряд з діленням за родо-племінним принципом є і територіально-адміністративні округи – графства, зароджується апарат королівських чиновників при дворі, а також частково посилаються королівські чиновники на місця – графи, функції їх виконують вихідці з королівської дружини, або колишні римські урядовці, які збереглись. Частково збереглась римська податкова система, хоч податки збираються нерегулярно. Збереглось частково римське право, за яким продовжує жити колишнє римське населення.

Головні процеси у королівствах: співіснування двох світів

Трансформація пізньоримського суспільства (аристократія у великих землевласників з атрибутами економічної, політично, військової влади, римської вілли у раннє помістя, рабства у форму залежності (серваж), розширення у суспільстві різних форм залежності раніше вільного населення.

- зближення (різними темпами на різних територіях) населення: швидше відбувалось злиття знаті (приблизно за 100 років), повільніше – простих общинників (до VIII ст. всі вирівнюються у правах)
- формування приватної власності у варварських племен, та її юридичне закріплення (алод – приватна власність на землю, права на яку закріпили варварські правди)
- закріплення соціальних привілеїв за знаттю (життя знатного королівського дружинника оцінювалось в 3-6 разів вище простого воїна-общинника, знать мала право отримати в багато разів більше землі, ніж простий общинник: у англосаксів керли 1 гайду 50 га, ерли – 5 гайд)
- чітку соціальну диференціацію закріплювали перші загальні королівські судєбники – загально королівські записи звичаєвого права – варварські правди.

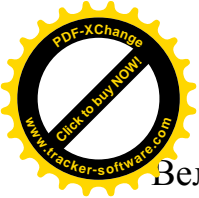
2. Ранньофеодальна держава

Період VIII–X–XI ст. коли відбувається перехід до держави як основної нормативної форми самоорганізації політичного життя суспільства. Головні роль відіграли в цей час: Франкська імперія, Візантійська імперія, Англосаксонське королівство(кінець IX-середина XI ст.), Німецька Священна Римська імперія X–XI ст., Київська Русь. Ці перші держави мали свої особливості:

- чітко визначені кордони (з будівництвом фортець для їх захисту)
- ділення всієї території на адміністративні одиниці (графства – Франкське, Англійське корол., уділи - Київська Русь тощо)
- створення апарату управління в центрі і на місцях на всій території
- формування загальнодержавного королівського права
- перехід від ополчення до професійної армії – рицарської кінноти,
- селянство відсторонюється від військової служби, ліквідуються народні збори, народні суди, їх заміняють королівські чиновники.

Головний зміст суспільних процесів у цей час: відбувається процес феодалізації: формується велика земельна власність феодалів, васально-ленні відносини сеньйора і васала, селянство перетворюється в залежних держателів землі, що платять феодальну ренту (цей процес феодалізації називають аграрним переворотом). Виникає феодальне помістя вотчина. Феодали отримують імунітетні грамоти, які доповнюють власність на землю ще й адміністративно-судовою владою над селянами на місцях.

Ці держави як правило мають в своїй історії періоди загарбницьких походів, захоплення територій (бо потрібен резерв земель для роздачі феодалам). Тому будуть багатоетнічними імперіями. Вони переживають період централізації і сильної королівської влади (Франки від Карла Мартела до смерті Карла

Великого, Київська Русь – від Володимира Великого до Володимира Мономаха), яка змінюється швидким розпадом і переходом до феодалної роздробленості.

3. Держава епохи феодалної роздробленості

Феодална роздробленість стала апогеєм протистояння публічної та приватної влади, співвідношення сил королівського центру та носіїв територіальної влади. Її традиційно представляють як період розпаду раніше єдиної держави на окремі феодалні території. Але такий підхід скоріше носить формальний, поверховий характер, і не завжди поєднується з історичними реаліями, наприклад Англії чи Німеччини. Визначення цього періоду представляється як гостре протистояння двох тенденцій: королівської влади, що прагнула утримати публічні функції на всій території країни і феодалного класу, який привласнив і юридично оформив владні функції на місцях. Носіями приватної влади могли виступати й міста-комуні, сільські комуні, окремі області. Боротьба монархів та феодалної аристократії проходила з перемінним успіхом, залежала від співвідношення багатьох факторів, в різних районах Європи мала різні результати: від часткового обмеження функцій центру (Англія) до повного відособлення територій.

Феодална роздробленість – це закономірний етап в розвитку середньовічної держави, коли відбувається ослаблення центральної влади і посилення окремих територій, аж до їх самостійності.

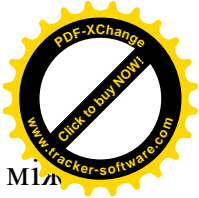
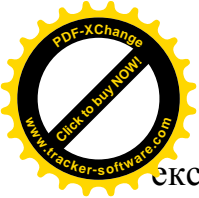
Епоха феодалної роздробленості мала своїм наслідком в Європі розвиток регіоналізму, який в середньовічний період представляв провінціалізм. Основою для нього стала перевага системи внутрішніх зв'язків над зовнішніми, яка утворювала комплексну регіональну систему.

Передумови феодалної роздробленості:

1. Економічна основа – натуральне господарство, слабкі зв'язки між територіями
2. Формування феодалних вотчин вимагало надання феодалам адміністративної, судової, військової влади для здійснення позаекономічного примусу над залежними селянами
3. Слабкість матеріальної бази держави – відсутність розвинутої інфраструктури, слабкі можливості для швидкої передачі інформації з місць до центру

Оформлялась ф.р. роздачею королем імуניתетних грамот феодалам, хартії на самоврядування містам. Проявляється в «озамкуванні» – масовому будівництву замків, які втілювали в собі символ влади феодала, захисту ним своїх володінь від всяких зазіхань – зовнішньої агресії, селян, короля тощо.

Наслідки. Відроджується вибори короля, аристократія отримує права участі в центральному управлінні: засідає по праву народження в Королівській раді, 2 рази на рік збори знаті. Феодалний клас зміцнює внутрішні зв'язки, консолідується в монолітну групу через оформлення васально-ленних відносин (на васалів спиралась місцева аристократія). – відбувається економічний підйом територій (знаць зацікавлена в прибутках: розвиває міста, ремесло, торгівлю, освоюються пустоші внутрішня колонізація, з'являється система обмежень

експлуатації селян, щоб залучити їх на свої землі). – міжусобні війни між феодалами, феодалами та королем за владу.

В історії окремих територій середньовічної Європи можна прослідкувати пошук економічної єдності, формування політичної єдності, механізмів реалізації законів, системи виконавчої влади. Ці процеси розвивались в тісному переплетінні й знайшли відображення в формуванні регіональної ідеології. Ідеологічна єдність знаходила свій прояв в різноманітних формах від культу місцевих святих (Рене Арден «Агіографії. Їх джерела, методи, історія». 1953. Нараховує приблизно 25000 святих. Вони формували релігійні спільноти: чернечі ордени, міста, регіони, національні, родинні, етнічні, ремісничі цехи, селянські общини. Щорічні свята, святий заступник за своїх людей) до створення місцевих хронік «історій дзвіниці», але однозначно вона сприяла зближенню суб'єктів регіональної ідеології, формуванню своєї системи цінностей, які в свою чергу визначали механізми дії регіональних процесів для його самовизначення, саморозвитку. Саме на місцевому, провінційному рівні в цей період знайшла свій вияв як активна творча роль політичної еліти, яка формувала морфологію регіону, так і основної маси населення, творців системи економічної, соціальної, ідеологічної єдності.

Боротьба центру і територій по різному в різних країнах. В Англії королі могли спиратись на англо-саксонське населення, вільне селянство і знать могла тільки користатись коли на троні слабкі королі і боротись за збільшення своїх прав, тому тут громадянські війни – ознака ф.р. У Франції майже самостійні автономні території, і королі реально володіли власним доменом, а публічну владу представляли на міжнародній арені. В країні вони були лише «першими серед рівних» і могли тільки вести інтриги проти своїх могутніх супротивників, бути арбітрами, не допускати їх згуртування. В Німеччині ф.р. розвивалась повільно, бо імператори вели зовнішню завойовницьку політику, що було всім вигідно, але в XII-XIII ст. Князі отримали поступово комплект широких прав на місцеве управління: власну монету, кордони, юрисдикцію, вести самостійно загарбницькі походи (проти слов'ян), вибрати імператора.

Наслідком феодальної роздробленості, стало приближення владних функцій до конкретних територій, стало формування середньовічного сепаратизму, що знайшов свій прояв в замкнутості областей, земель, окремих міст, розширенню корпоративності середньовічного суспільства. Саме на цій основі почнеться будівництво централізованих держав. Хід централізації вирішував долю сепаратизму: або він трансформувався в провінційну територіальну централізацію (як в Німеччині та Італії), або відбувалось об'єднання територій в єдину державу. Але централізовані монархії протягом довгого часу формували відносини з територіями через вирішення проблеми сепаратизму. Це був важкий процес, що вплив в боротьбу тенденцій бюрократичної уніфікації та еволюції сепаратизму в федералізм. Результат такого протистояння залежав від комплексу факторів, які ми можемо постежити на прикладі історичної долі територій у Франції та сусідніх Нідерландах.

4. Держава епохи станово-представницької монархії

Станово-представницька монархія – це монархія, що формується в період централізації держави, де королівська влада спирається у політиці ліквідації приватної влади великої аристократії на згоду і допомогу станів. Хронологічні рамки у Західній Європі – XIII-XV ст.

Поняття «**станова монархія**» поєднує у собі: **1.** Етап розвитку публічної влади, коли монархія функціонує разом з органами станового представництва; **2.** Етап розвитку держави, коли починається процес централізації, відбувається перехід від феодальної роздробленості до абсолютизму.

Монархія завжди претендує на повноту влади. Але в період феодальної роздробленості вона роздана місцевій аристократії, містам-комунам, сільським комунам (приватна влада переважала над публічною). Щоб повернути владу, монархам потрібна була підтримка станів, яким на цьому етапі теж виявилась необхідною саме централізована держава. Монархія забезпечувала централізацію в інтересах різних станів, а вони ставали поступово її соціальною опорою:

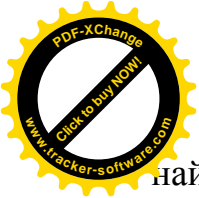
1.Бюргерство – для розвитку торгівлі та ринку необхідно ліквідувати внутрішні бар'єри, встановити єдину систему мір, ваги, монету, уніфікувати законодавство тощо.

2.Духовенство – потрібен захист від свавілля світських місцевих феодалів, у сильній єдиній державі єдина і сильна церква.

3.Рицарство – довше всіх вагалось між підтримкою королів і великими феодалами, їх сеньйорами, які були ближче ніж король. Але розвиток товарно-грошових відносин, перемоги міст над ними підчас комунального руху, селянські війни XIII-XIV ст.(Жакерія, повстання Уота Тайлера тощо) показали, що тільки згуртування навколо короля може їх захистити, а державні податки дозволять забирати частину прибутку у селян і розподіляти їх уже через державну скарбницю (посади, постійна військова служба, пенсії, подарунки короля тощо).

4.Селянство – бачило захист від свавілля феодалів. Позиція королівської влади у селянському питанні знайшла своє відображення у ході створення загальнодержавного права, формування королівського суду: приймаються позиви селян, навіть сервів, проти сеньйорів, проводиться політика по сприянню особистому звільненню селянства, розвитку селянської общини і комунальної автономії, оформленню селянства як стану. Причина такої позиції полягала у великій політичній силі і згуртованості феодалів у провінціях у XIII-XIV ст., що штовхало королівську владу шукати підтримки не тільки міст, але й у частини селянства, перетворюючи їх у своїх прямих підданих.

Формування станової монархії відбувається через створення системи органів, які уособлюють волевиявлення станів. Цей процес мав два шляхи: **1.** знизу – через створення місцевих органів (провінційних зборів як у Франції, земельних – ландтагів як у Німеччині), а потім загальнодержавного (Франція – провінційні штати, штати Півдня і Півночі, а 1302 р. – Генеральні штати); **2.** зверху – центральний орган, а потім до нього місцеві збори (Англія – 1265 – парламент, а потім низові структури). Ті органи, які формуються першими є

найбільш життєздатними, і не зникають з формуванням бюрократичного королівського апарату, а зливаються з ним.

Особливості:

1. Дуалізм влади, тобто співіснування центральної влади, що зміцнюється, з досить сильними органами управління у руках феодалів та міських корпорацій на місцях ;
2. Переростання королівської влади з патримоніальної у публічну;
3. Формування загальнодержавних станів – духовенства, дворянства, бюргерства, що у правовому порядку закріплює соціальні відмінності, що реально існували;
4. Необхідність постійного діалогу центральної влади зі станами через станові збори різного типу.

Наслідки:

1. Створюється поступово бюрократичний апарат, що витісняє приватну владу, самоврядування.
2. Починається процес уніфікації права.
3. Формування загальнодержавної податкової системи, що мало дві тенденції: максимальне розширення числа платників податків і поступове надання податкового імунітету: звільнення від податків дворянства, духовенства, чиновної еліти, окремих великих міст, представників міської верхівки тощо. Тільки масові антиподаткові виступи ставили межу фіскальній політиці королів і станових зборів.
4. Армія проходить еволюцію від військово-васальної організації через систему військових контрактів до постійної, що створюється у європейських країнах з другої половини XV ст.

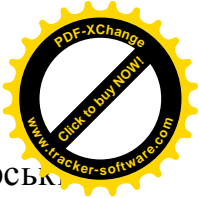
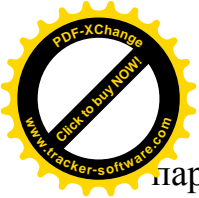
Це шлях формування публічно-правового характеру влади.

Поширена думка про слабкість і безініціативність станових зборів, особливо яскравим прикладом у цьому вбачають станові збори Франції. Але у дійсності складна та багаторівнева система зборів (генеральних, провінційних, місцевих) носила дієвий характер. Вони і формально і по суті робили спроби обмежити притязання короля. Через діалог уряду та станів висловлювалась суспільна думка.

Станова монархія, централізація держави мала наслідком розвиток станової структури середньовічного суспільства, консолідацію станів. Змінився юридичний статус: західноєвропейське бюргерство закріпило політичні і юридичні права участі в управлінні державою на різних рівнях. Чітко закріпились різні права аристократії, дрібного і середнього дворянства. Визначилась неповноправність селянства, яке як стан представлене було лише в країнах, де зберігся прошарок вільних селян-землевласників (Англія, Скандинавські країни, деякі німецькі землі, частково в Іспанії).

За станових монархій почалась централізація, вона два напрямки: територіальна консолідація навколо одного центру і консолідація влади в руках короля (поступове перетворення його із сюзерену у суверена).

Центральні станові органи: Франція – Генеральні штати; Англія –

парламент; Іспанія – кортеси; Німеччина – земельні збори – ландтаги, імперські збори – рейхстаг; Швеція – ригсдаг; Швейцарія – тагзатцунг; Річ Посполита – сейми; Росія – Земські збори та ін.

Значення: станової монархії: дали **виключний** досвід для суспільного розвитку:

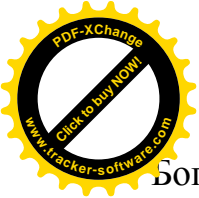
- Відбулась консолідація станів, фіксація їх правового статусу, епоха станової монархії сприяла зростанню їх політичної активності, залучення до вирішення державних справ, руйнуючи і порушуючи монополії феодалів
- створювалися умови і прецедент рівноваги держави і суспільства
- станові органи – досвід середньовічного парламентаризму; округи, міста ухвалювали рішення, скарги, звіти, давали згоду на виділення грошей, політичні дії, через них народ висловлював свою думку. Вчені оцінюють – це засади середньовічного конституціоналізму з його принципом «що відноситься до всіх, повинно бути схвалено всіма».
- Створення станово-представницьких органів – загальноєвропейський феномен, але тільки у Західній Європі вони стали дієвими органами політичного життя, які створили основу для парламентів нового часу (завдяки бюргерству, насамперед).
- Відбувається формування централізованої держави, визначила засади на яких ця держава формується.

Наукові праці: Гутнова Є.В. з історії англійського парламенту («Возникновение английского парламента»), Н.О. Хачатурян – Франція «Возникновение Генеральных штатов во Франции», «Сословная монархия во Франции XIII-XV веков»), є окремі статті по формуванню ландтагів Німеччини, зборів в іспанських королівствах (Корсунский А.Р. з історії кортесів Кастилії та Арагону «История Испании IX-XIII веков»), не втратила значення робота Піскорського В.К., що з'явилась вперше ще у 1897 р. («Кастильские кортесы в переходную эпоху от средних веков к новому времени»). Але механізм дії станової монархії, конкретно у центрі і провінціях, ще вивчається.

4. Держава епохи абсолютної монархії

- Еволюція державної і політичної системи європейських країн: причини, зміст
- Історіографія про поняття “абсолютна монархія”
- Основні процеси у політичному житті європейських країн епохи абсолютної монархії
- Соціально-філософська думка раннього нового часу про державу та владу. Образ монарха.

Це формування цілої системи, що передбачала зміни у політичній сфері, яка заявила спираючись на нові ресурси і зміни соціального укладу, зміни економічної системи, вироблення нових ідеологічних орієнтирів: від проблем

Бог-людина до Держава-людина.

Основні напрямки процесів, що проходили у так звану епоху абсолютної монархії

1. Формування інститутів публічної влади

У цьому плані абсолютизм це – держава де у руках монарха відбувається консолідація контролю над всіма гілками влади: законодавчою, виконавчою, судовою, що спирався на органи які формуються:

- створений власний бюрократичний апарат в центрі і на місцях
- на постійну, як правило найману армію
- на створену податкову та фіскальну (апарат збору податків) систему
- на апарат насильства: поліцію, суди
- загальне державне право (уніфікація законодавства).

1. Еволюція органів станово-представницької монархії.

Сословная или сословно-представительная монархия это форма государственного правления, которая складывается в европейских странах XIII-XV вв., в период централизации государств. Она возникает в следствии борьбы за ликвидацию феодальной раздробленности, территориального объединения стран, а также **ликвидации** политических и юридических **привилегий феодальной аристократии**. Создание единого государства, передача функций публичной власти монарху, формирование аппарата управления требовали поддержки со стороны различных сословий. Возникают сословно-представительные органы: Франция - Генеральные штаты, Англия - парламент, Испания - кортесы и т.д., через которые представители сословий, прежде всего, духовенства, горожане, рыцарства, а иногда и свободных крестьян, принимают участие в управлении страной. В разных странах сословные представительства различались количеством участвующих сословий, периодичностью собраний, степенью роли в жизни страны, правами законодательной деятельности, контроля за правительством, созданием своих органов на местах, но, в итоге, они способствуют ликвидации феодальной раздробленности.

Центральні станові органи: Франція – Генеральні штати; Англія – парламент; Іспанія – кортеси; Німеччина – земельні збори – ландтаги, імперські збори – рейхстаг; Швеція – ригсдаг; Швейцарія – тагзатцунг; Річ Посполита – сейми; Росія – Земські збори та ін.

2. Зміни відносин держави і церкви

Відбувається процес підпорядкування незалежних, автономних церковних організацій державі: радикально та помірковано.

3. Створення соціальної бази – контроль за соціальною структурою:

Ломка незалежних соціальних організацій – васальні зв'язки, феодальна аристократія, наприклад «Ліга суспільного блага» встановлення контролю за корпоративними структурами через державний апарат (міста-комуни, місцеві общини).

- Феодальна аристократія у придворну
- Феодальне рицарство у дворянство
- Духовенство у державних чиновників
- Селянство і бюргерство у податні стани.

З першої половини 16 ст. державні податки починають переважати над місцевими

Тому в історіографії цей період пропонується назвати «соціальним регулюванням» – німецькі історики. Ю.Семенов : абсолютно політарним: виникали зв'язки, що **обволакивали** всі інші соціально-економічні зв'язки, втягували у себе у якості підпорядкування всі інші уклади, що існували у суспільстві (селянсько-общинні, купецько-бюргерські, і капіталістичні) Ф.Мінє у 19 ст. писав:»Корона розпоряджалась абсолютно вільно особистістю за допомогою бланкових наказів про арестування (lettres de cachet), власністю за допомогою конфіскацій» Минье Ф. История Французской революции с 1789 до 1814 г. СПб., 1906. С. 7.

Формується соціальна база абсолютизму різна у європейських країнах

4. Територіальна консолідація до форми державного устрою
5. Формування кордонів до активної зовнішньої політики експансіонізм
6. У її основі нове явище «**образ держави**»

Лекція 1.5. Особливості правової системи середньовіччя (Нестеренко Л.О.)

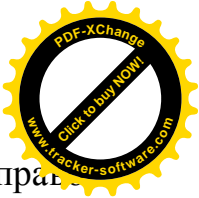
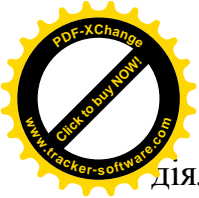
Специфікою правовою системи середньовіччя був її **дуалізм**, співіснування кількох правових систем, що діяли паралельно: головні це **звичаєве та публічне**. Це було характерним на кожному етапі розвитку середньовічної держави.

Варварські королівства - тут діяло звичаєве право варварських племен, що заселили територію Європи, а також елементи римського права. Етнічні міграції, змішання населення в варварських королівствах спричинили встановлення принципу **персонального права** - кожен судився по закону племені до якого він належав. Це породжувало конфлікти, бо за одне і те правопорушення могло бути різне покарання (так, злочини проти жінки у варварів карались жорстоко. тоді як у римлян часто це визнавалось незначним порушенням). Тому, характерною на цьому етапі була ініціатива королівської влади: 1. вона стає посередником, арбітром в міжетнічних конфліктах і судових розборах; 2. ініціатором запису звичаєвого права та перших власних законів. У всіх варварських королівствах: варварські правди (Салічна правда, Вестготська правда, Англо-саксонські правди тощо). Головне завдання варварських правд: а) закріплення принципу приватної власності, в тому числі й на землю; б) закріплення соціального статусу і привілей нової знаті варварських королівств (як правило військової). Відбувався процес синтезу римського і варварського права, але для Європи ці процеси мали спільне: вони закріплювали розвиток приватної власності та індивідуальних прав особистості.

Ранньофеодальна держава - тут спостерігається співіснування законів варварських правд, які пройшли через кілька редакцій, тобто доповнень і представляли вже синтез більш-менш уніфікованого право, характерного для класового суспільства (Салічна правда у Франкському королівстві діяла і в IX ст. в 6-7 редакціях, Руська правда в XII ст. мала 4 редакцію). Процес уніфікації проходив також через розвиток королівського законодавства, що пов'язане було з формування феодальних відносин (бенефіцій, імунітетів, вотчини тощо) - королівські капітулярії Карла Великого (з 768 р. 9 капітуляріїв, 800-814 рр. – 47 капітуляріїв) тощо. Формується і утверджується канонічне право, під дію якого підпадало духовенство у всіх країнах.

Епоха феодальної роздробленості - це був час, коли співіснування кількох правових систем знайде свій прояв у дії королівського права, церковно-канонічного, а на територіях середньовічних провінцій формується земельне феодальне звичаєве право (у Франції назву "кутюми"), яке регулювало проблеми земельної власності, володіння, держання, передачу її в спадок, феодальну ренту, відносини феодалів та селян).

За станово-представницької монархії починається процес уніфікації права через законотворчу діяльність станових органів та королівської влади, які доповнювали один одного, королівські закони через підтримку представницьких органів (штатів, парламенту, зборів) ставали загальнодержавними. Також відбувається рецепція римського права - в містах для потреб торгово-промислової

діяльності, а з XIV ст. - для потреб зміцнення королівської влади. Римське право епохи Юстиніана стає зразком для правового процесу в Європі.

Завершення процесу створення єдиного права відбувається в ході формування абсолютної монархії. Відбувається уніфікація права (у Франції на початку XVI ст. об'єднуються кутюми, в Англії - встановлюється єдине так зване "загальне право", Соборні уложення в Росії, Литовські статuti тощо), та його кодифікація. Це перехід до публічного права.

Законодавство Юстиніана.

Розвиток європейського права відбувався на основі римського права, яке частково збереглося на територіях колишньої Римської імперії, частково його носієм виступала християнська церква. Але головним джерелом для Європи нового часу став запис римського права у Візантії (Східній Римській імперії) за часів імператора Юстиніана (527-565). Цей запис став узагальненням досягнень римської правової думки.

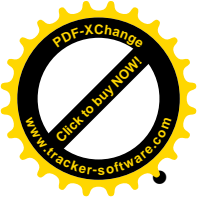
У 528 р. за наказом Юстиніана створюється комісія з найавторитетніших юристів на чолі з Трибоніаном. За короткий час (перша редакція законодавства з'явилась у 529 р., а закінчили роботу в 529 р.) комісія провела грандіозну роботу. Її результат – «Звід /зведення/ цивільного права» («Свод громадянського права», «Corpus juris civilis»).

Він має 4 основні частини:

1. **Кодекс Юстиніана** – 12 томів (закони римських імператорів від II ст. імператора Адріана до Юстиніана), що визначають межі публічної влади. Виводиться принцип абсолютної необмеженої влади імператора: «Що хоче государ має силу закону», «Воля імператора – закон».
2. **Дигести** – 50 кн. Зведення думок римських юристів з різних аспектів цивільного, кримінального права.
3. **Інституції** – для кращого користування Дигестами коротке керівництво з римського права (за наказом Юстиніана: "Не всі могли нести тягар такої мудрості»)
4. **Новели** – закони власне Юстиніана з 529 по 565 рр. Збереглося 69.

Законодавча реформа висвітлила всі аспекти публічного і приватного, кримінального і цивільного, світського і церковного права. Її положення мали два виміри: 1. положення актуальні для того часу (наділення рабів землею і майном – пекулієм – та закріплення за ним прав власності на пекулій: продати раба можна було лише з пекулієм; регулювання умов торгових операцій, розвитку міст тощо). Це допомогло Візантійській імперії зберегти засади суспільного і політичного ладу і не бути зруйнованою варварськими вторгненнями, почати еволюцію в середньовіччя. 2. положення, що виходили за рамки того часу:

- відношення з церквою: зафіксувала концепцію «симфонії» – гармонічного союзу держави і церкви, де кожна спирається на підтримку іншої;
- визначення поняття "приватна власність" єдиного для всіх, хто мав якусь власність, права спадку вільні (в тому числі й жінки) та юридичний захист її, вводилась єдина шлюбна система;

ідея приватної власності базувалась на новому принципі, що вперше вивели римські юристи: «всі люди від природи рівні» (в майбутньому на основі цього мислителі і політики нового часу введуть теорію природного права);

- виведення вищого закону до волі імператора визначало ще один принцип: перед державою всі рівні, всі підпорядковуються єдиному закону, єдиній державі.

В епоху середньовіччя більшість ідей римського права втратила значення, варварська Європа його забула, запанувало звичаєве право. Обґрунтування приватної власності, принципів публічного права, принципів природного права, відносин держави і громадян – виходили за межі свого часу, що обумовило рецепцію (запозичення досягнень новими поколіннями) спадщини римського права в новий і новітній час. Правда, до нього звертались в різний час і різні сили. В XII-XIII ст. юристи міст звернулись до нього для потреб торгово-ремісничого населення і вводили в практику частково цивільне право, сімейно-шлюбне регулювання. З XVI ст. абсолютні монархи звернулись до «Кодексу», для обґрунтування своїх претензій на владу, оформлення відносин з церквою. В епоху Просвітництва європейська суспільна думка, що створювала концепції перебудови світу на засадах демократії, рівності, справедливості звернулася до принципів юстиніанового зводу. До нього звертався Наполеон при створенні власного кодексу. Ідеї, принципи законодавства Юстиніана ввійшли до сучасного законодавства провідних країн світу.

Лекція 1.6. Місто в аграрному суспільстві Західній Європі (Нестеренко Л.О.)

Середні віки – епоха для Європи є етапом на шляху прогресу, його пов'язують з характером, напрямками розвитку, місцем середньовічних міст. Сучасна історіографія визначає вирішальну роль міст в виокремленні Європи під Сходу в XI-XV ст., та формуванні історико-географічного і культурного регіону «Західна Європа», що представляє територіальну спільність народів і держав, яких єднає спільність економічного, соціально-економічного і духовного розвитку (Англія, Франція, Нідерланди, Піреней, Скандинавія, Німеччина, Швейцарія). Ці століття дозволили обічнати Західній Європі більш розвинені країни Сходу. Вирішальна роль у цьому: розвиток міст, їх особливий характер в Західній Європі, форми, і тенденція розвитку: особлива динамічність.

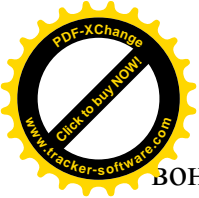
- Дискусії: з к. XV ст. – мета: довести право на прихід буржуазії до влади, і місто представляють як зародок буржуазії, носія процвітання для Європи, на протигагу феодалам, нащадкам завойовників. Політичні теорії
- XIX- I Пол.XX ст.. – створюються наукові теорії походження міст і бюргерства на основі величезної джерельної бази (романістична Гізо, Тьєррі; германістична Савіньї, бургова, ринкова Піренн, вотчинна Блюхер тощо) – але модель міста регіональну представляли як загальноєвропейську.
- Марксистська теорія – спроба подолати односторонність: місто як економічну категорію, в середні віки – центр ремесла і торгівлі. Концепція універсальна, бо за нею місто може виникнути на всякій основі якщо є економ.база: відокремлення ремесла від сільського господарства на основі підйому продуктивних сил в сільському господарстві. Недолік: ідея повної цезури (розриву) між античністю і серед.віками, але факти говорили про інше.(Стоклицька-Терешкович, Левицький)
- 70-ті рр.XX ст. є спроби подолати суперечливість факту й теорії. Центр вивчення – Саратовський університет (Стам С.М.). Конференції де Сванідзе, Ястребицька новий підхід: місто історична соціальна категорія, форма самоорганізації суспільства, що виникає з переходом до цивілізації.

Його основні критерії:

- порівняно висока концентрація населення,
- ремесло як товарне виробництво,
- притаманні адміністративні і політичні функції,
- особлива топографія, міське право, етнічна неоднорідність населення. На різних етапах розвитку виходять на перше місце різні риси. Античне місто – поліс з адм. і політичною владою, середньовічне – центр ремесла і торгівлі.

Нові аспекти вивчення міста: – походження міста відбувалось на різній основі або римській, або нове, але й воно сприймало римські традиції управління, права, тобто цезура була відносна з елементами континуїтету.

- Основа міста: першими могли бути торговці (в береговій зоні Балтики, Середземного моря), або ремісники (у внутрішніх районах країни). Це визначало зовнішній вигляд міста, роль купецтва і ремісників: якщо першими були купці,

вони не допускали великої кількості ремісників у містах, створення нових цехів і виробництв, як н-д в Ганзі, не допускали до політичного керівництва в містах.

- Етапи розвитку міста: XI-XIII ст.. феодальний характер: дрібне виробництво, корпоративний характер власності (контроль цеху, гільдії за власністю), існування феодальної ренти, відносин сеньйор-васал (місто як колективний васал або, як в Італії чи Південній Франції – колективний сеньйор на землях які належали місту). XIV-XV ст. – центр не феодальних відносин, розклад старих структур, зародження ранньокапіталістичних відносин.
- Комунальний рух: рух міст за самоврядування. По-різному в країнах Європи: Англія – викуп хартій у короля (Генріх II Плантагенет, Ричард I); Франція – «комунальна революція» (кровава боротьба і тривала), Німеччини – створення міських союзів Ганз, в Іспанії – Ермандад для боротьби за свої права, права «вільних міст».

Типи самоврядування: повне; часткове; -сеньйоріальні (залишились під владою сеньйорів), королівські. Оформлялось міськими хартіями. До України і в Східній Європі їх зразок – Магдебургське право. Комунальний рух сприяв консолідації міського населення, став першою перемогою над феодалами в XII-XIII ст.

Значення:

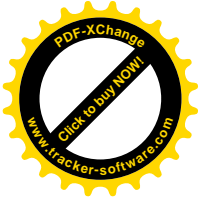
1. Центр економічного життя в Західній Європі, який підпорядкував сільські райони, концентрував капітал, міста стають визначальними.

2. Політичний центр – завоювали права станові – оформився стан «бюргерство», юридичний і політичний статус закріпився в хартіях, законах. В життя закріплені принципи виборності влади, основи європейського парламентаризму.

3. В духовному житті – міста центр ересей, світської освіти (університети). Тут культура Відродження закріпила розвиток індивідуалізму, раціоналізму.

4. Розвиток товарно-грошових відносин привів до формування європейського ринку і світового.

Остання робота: «Город в цивилизации средневекового Запада» в 4-х томах сборник статей 2000-2001 гг.

РОЗДІЛ 2

РАНЬОМОДЕРНІЗАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ ІНДУСТРІАЛЬНОЇ ДОБИ

2.1. Лекція: Формування капіталізму в Європі: етапи, регіони, форми (Нестеренко Л.О.)

На рубежі XVI ст.. для Європи починається період формування капіталізму, переходу до індустріального суспільства.

В історіографії активне і всебічне вивчення проблеми проходить після II світової війни. Окреслено цілий ряд нових підходів в роботах С.Д.Сказкіна, О.М.Чистозвонова, М.А.Барга, В.І.Рутенбурга, Ф.Броделя та ін.

Сьогодні вітчизняна історіографія, услід за своїми колегами за кордоном, більше уваги звертають на проблеми становлення капіталізму, як першої завершеної форми ринкової структури, першого етапу і форми індустріального суспільства. Це має не тільки науково-теоретичний інтерес, але й практичні потреби пов'язані з аналізом процесів переходу до ринкових структур у пострадянському просторі.

Ранньоіндустріальне суспільство – суспільство перехідного періоду, коли починається руйнування аграрно-ремісничого суспільства і закладаються засади індустріального: розвивається процес знищення приватної власності, що базується на власній праці, виникає капітал, наймана праця, буржуазія, робітничий клас.

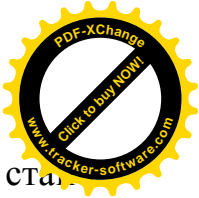
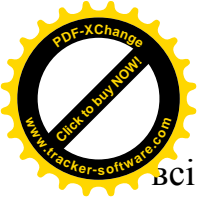
Початок формування в епоху раннього нового часу – кінець XV-середина XVII ст. **Елементи нового:**

- економіка: мануфактура організація виробництва (ручна праця, наймана праця, поділ праці, мета - прибуток), розвиток європейського і світового ринку, банки, процес первісного нагромадження
- соціальне життя: нові прошарки населення підприємці-капіталісти та наймані робітники
- політичне: зростання ролі держави як гаранта прав власності, правових норм особистості, доступу до влади представників нових соціальних груп; абсолютизм
- духовне життя: нова ідеологія, що проповідувала чесну і вперту працю і цим спасіння людини. Відродження: розвиток природничих наук, вирішальну роль людини в світі (гуманізм)

Для цього періоду характерна риса – процес соціальної динаміки. Він порушив середньовічну класову систему – критерієм стало масове жебрацтво й збідніння значної кількості населення сільського й міського, розорення дрібного виробника – основної виробничої сили середніх віків. Показники – мільйони жебраків, розорення родового рицарства (Франція – 80%).

Характерна риса – боротьба за збереження станових привілеїв: соціальних груп, що мали визначені функції, права та привілеї, станові інститути участі у владних структурах. Йде боротьба за їх збереження, передачу в спадок в родині.

Дворянство формується з середньовічного рицарства: зберігає військові функції, права власності на землю та її розпорядженням. Нові армії (наймані)зменшили це значення, але основу панівної касти вони зберігали. Відбувається їх внутрішня консолідація: зникає феодальна ієрархія та її ступені,

всі гуртуються навколо короля, від його волі залежить тепер їх матеріальний стан, соціальна значимість, гуртуються навколо корол.двору – дворянство. В ньому – аристократія як вищий прошарок (на Зах.Європу 3000 родин) – пери Англії, гранди Іспанії, князі Німеччини. В них вищі посади, величезні багатства, але король може наблизити їх до себе або навпаки. Основна маса дворянства згуртовується закріплюючи за собою земельні володіння, привілеї займати посади в армії, бюрократичному апараті, церкві. У всіх країнах доступ до нього закривається. Тільки по народженню.

В містах відбувається розділ бюргерства на патриціат, вільних громадян, плебс (в деяких містах – до 50-30 %). 1 і 2 групи прагнули до замкненості. Селянство теж швидко диференціюється на збідніле, безземельне (в середні віки їх прошарок був мізерним), та розбагатіле. Процес нагромадження капіталу, ринкові відносини, розвиток торгівлі, капіталістичного виробництва відкривав перспективи для прояву здібностей особистості, що стикалось з становими, корпоративними обмеженнями. Це породжувало конфлікт людини і суспільства, створювало базу для поширення реформаційних ідей, революційних рухів.

Соціальні зрушення, боротьба за місце в нових умовах вимагала посилення ролі держави, як для вирішення питання як боротись з млн. жебраків, закріпити своє становище, регулювати соціальні відносини, що ускладнились – необхідність посилення ролі держави. Всі мислителі працювали над розробкою концепції про створення ідеальної держави як посередника, засоба стабілізації.

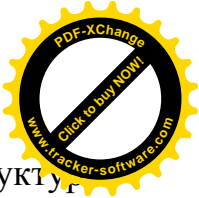
Процес має дві сторони. Ще К.Маркс відзначав цю особливість у першому томі «Капіталу» : «Економічна структура капіталізму виникає з економічної структури феодалізму. Розклад останньої звільняє елементи першого» Звідси у науці розробляються два основні поняття: «розклад феодалізму», «генезис капіталізму»

Період формування ХУІ – кінець ХУІІІ ст. – для Західної Європи, до ІІ половина ХІХ ст. – Центральної і Східної Європи. Процес розділяється на етапи: ХІУ-ХУ ст. – підготовчий; ХУІ – перша половина ХУІІ ст. – провідна роль в процесі генезис торгово-лихварського капіталу; друга половина ХУІІ-ХУІІІ ст. – визначальна роль промислового капіталу.

У розробку загальної концепції генезису капіталізму вдалу концепцію запропонував англійський історик Імануель Валлерстайн. Вона будується на визнанні: 1. Стадіального розвитку суспільства і, відповідно, наявності загальних закономірностей і етапів у світовій історії; 2. Закону нерівномірності у розвитку різних регіонів.

Валлерстайн И. Анализ мировых систем и ситуация в современном мире / Пер. с англ. / Под ред. Б.Ю. Кагарлицкий. – СПб.: Из-во «Университетская книга», 2001. – с.

Характер процесу: а/ поступальний, коли для генезис складається весь необхідний комплекс передумов; б/ зворотній, коли відсутній один або кілька необхідних компонентів. Залежно від цього Європа ділиться на регіони: Північно-Західний (Франція, Англія, Нідерланди, Південно-Західна Німеччина) – поступальний процес, центр становлення капіталізму; Скандинавський –

доступальний, уповільнений, на основі несформованих феодальних структур. Середземноморський (Італія, Іспанія) – зворотній характер; Центральна і Східна Європа – регіон „другого видання кріпосництва”.

Форми: в промисловості – проста капіталістична кооперація, мануфактура, фабрично-заводське виробництво; в сільському господарстві – формування приватної власності на землю та різних типів капіталістичного господарства, розвиток капіталістичної оренди.

Для епохи генезис капіталізму головну роль грали ті форми, що сприяли втягуванню дрібного індивідуального виробника міста та села під владу торговельохварського капіталу: розсіяна мануфактура, іздолящина тощо.

Капіталізм та індустріальне суспільство не треба ототожнювати. Капіталізм – перехідна стадія індустріального суспільства, обмежена країнами Європи ХІХ-поч.ХХ ст., в якому індустріальне виробництво, як переважна форма економічної організації, перебуває у приватних руках, підприємець є і власником, і головним суб’єктом управління трудовим процесом, робітниками, сам керує збутом продукції. Зростання масштабів індустрії вело до того, що власність вже не гарантує контролю над системою влади на підприємствах, менеджери контролюють виробництво, збут, розвиток, технології. Робітничий рух сприяв народженню колективних, корпоративних форм власності.

Середина ХУІІ-поч. ХХ ст. оформлення індустріального суспільства: основу життя і діяльності складає промислове виробництво (велике машинне виробництво, зростання пролетаріату, що з ним пов’язаний, боротьба за демократизацію політичного життя, прискорення розвитку науки і техніки, поява масової культури тощо). Складова частина генези капіталізму – «культурна революція» – складові – гуманізм та культура Відродження, Реформація, наукова революція та їх наслідки.

Лекція 2.2. Реформація, причини реформаційного руху (Нестеренко Л.О., Маклюк О.М.).

План:

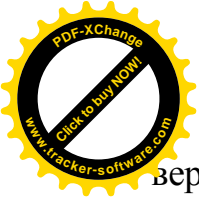
1. Реформація.
2. Причини реформаційного руху

1. Реформація. Політична історія західноєвропейських держав епохи раннього нового часу – XVI-перша половина XVII ст. – насичена подіями, в яких своєрідно, а іноді й химерно, переплітались конфлікти пов'язані з процесами формування національних централізованих держав, генезисом капіталізму, трансформацією соціальної структури та переворотом в духовному житті. Важливим фактором європейського життя XVI ст. стала Реформація, що сьогодні представляється науковцями як подія революційного масштабу. Від визначення істориками сутності цієї історичної події залежить оцінка її змісту та наслідків, характеристика процесу розвитку та виділення її напрямків, оцінка діячів та суспільних сил, причетних до її приведення.

Сучасна наука використовує дві основні площини для характеристики Реформації. Її зміст сучасна історіографія визначає кількома вимірами: від суспільного руху з широким спектром соціально-політичних та ідеологічних цілей до процесу реформи католицтва і створення нових християнських організацій.

Одна – це бачення в ній конфесійної революції, що вела до скасування католицької церкви і створення нових, незалежних від папського Риму християнських організацій (рух за реформу католицької церкви, що призвів до утворення нових церковних організацій). Ступінь розриву з інститутами та догматами католицької церкви дає можливість виділити три напрямки реформаційної ідеології: консервативний (англіканство), помірний (лютеранство), радикальний (кальвінізм). Виникають основні течії протестантизму (термін походить від протесту, що подали 1529 р. частина німецьких князів і міст імператору Карлу V Габсбургу, заявили, що він має владу на їх життям, але не вірою, тому всі мають право вільно вибирати релігію; 1549 р. Жан Кальвін використав термін в роботі «Справжній спосіб реформи релігії» для визначення всіх хто виступав проти римо-католицької церкви): англіканство, лютеранство, кальвінізм або реформатська церква, різноманітні сектантські організації (анабаптисти, лібертіни тощо). Протестантизм – від лат. – оголошувати, свідчити)

Однак найбільша криза римо-католицької церкви проявилась не тільки в стані вчення, культу, інститутів, але й у зміні її ролі в житті суспільства. Вимоги реформи католицької церкви вели до перетворень порядку, який вона санкціонувала. Тому друге – широке визначення: Реформації набула характеру широких соціально-політичних та рухів, відобразила настрої соціально різнорівної опозиції до складних проблем, що постали перед європейськими країнами в XVI ст., до ліквідації феодалізму та її ідеологічного захисника – католицької церкви. Соціально-політичний зміст Реформації охоплює широкий спектр від «князівської реформації», «дворянської» до селянсько-плебейських рухів. Її провідниками тому були монархи, що боролись за абсолютну владу і централізацію країни. Так, зверху її провели в Англії (Генріх VIII Тодор 1534 р. «Акт про супрематію-

верховенство, в Швеції, Данії, Норвегії, в німецьких князівствах на півночі, сході (в центрі $\frac{3}{4}$ Німеччини), буржуазія, що формувалась бачила в ній релігію, що відповідала інтересам нагромадження капіталу, підтримувала підприємництво, скромний спосіб життя, створювала дешеву церкву; селянсько-плебейські прошарки бачили в проведенні Реформації засіб ліквідації експлуатації, встановлення справедливості, через знищення сил зла: дворянства, і побудову «царства божого на землі» де пануватиме рівність, людина праці.

Головну роль мали ті реформаційні вчення, що були пов'язані з соціально-політичними рухами епохи (революціями в Німеччині, Нідерландах, громадянськими війнами у Франції т.д.). В 16 ст. течій багато, називали по-різному: еретики, біблейські люди, євангелісти, гугеноти (з німецької, співтовариш), безбожники.

В основі всіх протестантських течій лежать принципи проголошені німецьким реформатором Мартіном Лютером:

1. Спасіння Людина досягає щирою вірою, а не добрими справами (серед них і пожертви церкві).

2. Джерело віри для християнина: Святе Писання (Біблія, насамперед Євангеліє), а не Святі Діяння (постанови церковних соборів, праці отців церкви, папські булли).

3. Церква не є посередником між Богом та людиною (доля, місце і роль церкви кожен напрямок реформації вирішував по-своєму).

Лютеранство – початок з 1517 р., 95 тез Мартіна Лютера. Головні ідеї: віра є єдиний шлях до спасіння душі, джерело віри – Святе письмо, церква не є посередником між Богом і віруючим. Основи лютеранства оформив Філіп Меланхтон («Аугсбургське сповідання» 1530 р.):

- -секуляризація церковного майна,
- -«дешева» церква без розкоші, ікон, реліквій тощо,
- -проста літургія на національній мові,
- -залишити два таїнства з 7 – хрещення і причастя,
- -церковні громади – конгрегації, на чолі їх запрошені пастори і вибрана церковна рада, об'єднуються в національні церкви, під керівництвом влади. Утвердилось завдяки діяльності світської влади в більшості князівств Німеччини на півночі і сході, Скандинавії, Фінляндії. (німецькі князі встановили 1530-1555; Данія – 1536, Норвегія – 1537-39, Швеція – 1527-1544)

Кальвінізм – початок його від книги Ж.Кальвіна «Настанова в християнській вірі» (1536 р.). Ідейні та організаційні основи реалізував спершу Ж.Кальвін в Женеві, його послідовники пізніше у Франції, Нідерландах, Шотландії, Англії тощо. До загальних положень Лютера Кальвін додав:

- ідею «абсолютного наперед визначення» долі людини богом;
- свобода вибору діяльності та успіхи людини – умови вияву, що людина «богообрана»;
- з таїнств залишається лише хрещення;
- повністю спрощена обрядовість; громади – консисторії є зборами рівних між собою віруючих, вони самостійні і об'єднуються на демократичній основі в

реформатську церкву (депутати консисторій збираються на з'їзди, визначають напрямки розвитку церкви).

Кальвін визнавав свободу вибору також в соціальному і політичному житті. Кальвінізм став ідейною і організаційною основою Нідерландської, Англійської революцій тощо. (реформатська церква у Франції – синод 1559 р.).

Значення Реформації:

- нові церкви;
- нова етика на основі нового світогляду;
- по-новому будуються відносини з богом;
- індивідуалізм і раціоналізм;
- орієнтація на земне визначення людини, церква незалежна від держави.

Ці ідеї охоплювали всі сфери життя суспільства і знаходили вираз в соціальному і політичному розвитку – становленню демократичних, республіканських форм влади, нагромадженню капіталу і підприємництву. Добились права на свободу віросповідання і цим сприяли формуванню принципу свободи совісті – основного в правах людини. Реформація ставила межу владі держави над людиною, Цим Реформація сприяла становленню громадянського суспільства.

Лекція 2.3. Ранні буржуазні революції (Нестеренко Л.О., Маклюк О.М.)

Ранні буржуазні революції – цим терміном визначають революції, які відбувались в період переходу від феодалізму до капіталізму в XVI-XVIII ст., ставили за мету ліквідувати перешкоди, старі порядки і старий політичний устрій, на шляху становлення капіталізму. Їх результатом стало затвердження основ капіталістичної системи, основ індустріального суспільства що базується на ринкових структурах. Це відбувається в невеликому регіоні Північно-Західної Європи та Півн. Америки.

До них відносяться:

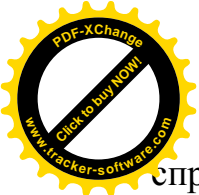
1. Німецька – Реформація і Селянська війна 1517-1555 рр.
2. Нідерландська революція – 1566-1609 рр.
3. Англійська революція – 1640-1688 рр.
4. Американська – 1775-1783 рр.
5. Французька – 1789-1798 рр.

Проходили в умовах, коли феодальні структури зберігались в політичному житті, соціальна станovo-корпоративна система не втратила значення і навіть пристосовувалась до нових економічних вимог, в економіці, особливо сільського господарства, зберігались феодальні риси, духовна сфера зберігала середньовічні риси ідеології, ментальності.

Тому ранні буржуазні революції мали свої риси, які відрізняють їх від буржуазних революцій XIX – XX ст., для яких використовують термін «буржуазно-демократичні революції».

1. Спонтанний характер – відсутня європейська капіт.система, буржуазні держави взагалі. Тому передумови ранніх буржуазних революцій внутрішні процеси в країнах, а не вплив зовнішніх процесів.
2. Ранні буржуазні революції проходили в умовах незрілості капіталізму в країнах, що вплинуло на цілий ряд аспектів цих революцій:
 - відсутнє жорстке протистояння і розділення суспільства на 2 антагоністичні табори;
 - керівником революцій виступали різні прошарки буржуазії, що тільки народжувалась, а тому не консолідувалась, союзником її як правило виступали різні прошарки дворянства;
 - рушійною силою, масовість їм забезпечувала участь селянства, але його інтереси не враховувались керівниками;
 - до влади проходить як правило торгова буржуазія (а не промислова, що їй протистоїть), нове дворянство, а тому перетворення проводяться непослідовно, частково, повільно.

Специфіка форми ранніх буржуазних революцій: вони розтягнуті у часі, а не концентрований переворот як у XX ст.; в них немає єдиного центру і тому вони проходять з стихійними елементами як середньовічні селянські повстання, охоплюючи в різний час різні райони країни Каталізатором революційного вибуху виступають зовнішні фактори, тому й характер революцій різний: в Німеччині її

спровокувала необмежена влада кат.церкви, а тому її форма – Реформація, Нідерландах і Північній Америці зовнішня колоніальна політика – національно-визвольна війна (Нідерланди) і війна за незалежність (США).

Ідеологія цих революцій як правило різні напрямки протестантизму. Релігія дозволяла об'єднатись на ґрунті нового вчення і релігійні общини були «партійними організаціями», що допомагали створювати війська, нові органи влади тощо. В Німеччині – це лютеранство, в Нідерландах, Англії, США – кальвінізм та радикальні сектантські общини. В цих революціях немає політичних партій, вони тільки починають зароджуватись (Англія – на базі релігійних напрямків в англійському пуританізмі) і більш-менш чітко проявились у Франції. Р.Б.Р. не ліквідовували повністю старі структури, а тільки найбільш непридатні, і тільки відкривали шлях для нового етапу генезису капіталістичних відносин. Всі ці риси по різному проявлялись в кожній європейській країні, хоч найбільш своєрідною була Французька революція, бо проходила в умовах промислового перевороту, в духовному житті – епоху Просвітництва.

2.4 Лекція Проблема міфологізації історії. Особливості створення політичних міфів в епоху раннього нового часу. (Маклюк О.М.).

План:

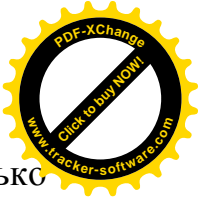
1. Війна Червоної та Білої Троянд та її значення.
2. Проблема міфологізації історії. Особливості створення міфів в епоху раннього нового часу. Шекспіровське питання та міф про Річарда III.
3. Тюдорівська історіографія про Річарда III.
4. Річард III історичний
3. Війна Червоної та Білої Троянд та її значення

Війна Червоної та Білої Троянд (The Wars of Roses) (1455-85) – міжусобна війна в Англії, за престол між двома гілками династії Плантагенетів – Ланкастерами (у гербі червона троянда) і Йорками (у гербі біла троянда).

Причинами війни послужили складне економічне становище Англії (падіння прибутковості великого вотчинного господарства), поразка Англії в Столітній війні (1453), що фактично позбавила феодалів можливості отримувати доходи з французьких земель. Розклад сил був наступний: Ланкастери спиралися головним чином на баронів відсталого півночі, Уельсу та Ірландії, Йорки на феодалів економічно більш розвиненого південного сходу Англії. Середнє дворянство, купці і заможні городяни, зацікавлені у вільному розвитку торгівлі та ремесел, ліквідації феодальної анархії і встановленні твердої влади, підтримували Йорків.

При недоумкуватим королі Генріха VI Ланкастері (1422-61) країною правили фактично декілька великих феодалів, що порушило невдоволення в інших шарах населення. Користуючись цим невдоволенням, Річард, герцог Йоркський, зібрав навколо себе своїх васалів і пішов з ними на Лондон. У битві при Сент-Олбансі 22 травня 1455 він розбив прихильників Червоної троянди. Відсторонений незабаром від влади, він знову підняв заколот і заявив про свої домагання на англійський престол та здобув перемогу над противником при Блор-Хіті (вересень 1459) і Норт-Хемптон (липень 1460), під час останньої він захопив у полон короля, після чого змусив палату лордів визнати себе протектором держави і спадкоємцем престолу.

Але королева Маргарита, дружина Генріха VI, зі своїми прихильниками несподівано напала на нього при Уейкфілді (30 грудня 1460). Річард поліг у битві. Вороги відрубали йому голову і виставили її на стіні Йорка в паперовій короні. Син його Едуард за підтримки графа Уоріка розбив прихильників Ланкастерської династії при Мортімерс-Кросс (2 лютого 1461) і Тоутоне (29 березня 1461). Генріх VI був позбавлений влади; він і Маргарита бігли до Шотландії. Переможець став королем Едуардом IV. Однак війна тривала. У 1464 Едуард IV завдав поразки прихильникам Ланкастерів на півночі Англії. Генріх VI був узятий в полон і ув'язнений в Тауер. Прагнення Едуарда IV посилити свою владу і обмежити свободи феодальної знаті призвело до повстання його колишніх прихильників на чолі з Уоріком (1470). Едуард утік з Англії, Генріх VI в жовтні 1470 був відновлений на престолі. У 1471 Едуард IV

при Барнете (14 квітня) і Тьюксбери (4 травня) розбив військо Уоріка і військо дружини Генріха VI Маргарити, що висадилися в Англії за підтримки французького короля Людовика XI. Уорік був убитий, Генріх VI в квітні 1471 знову позбавлений влади і помер (імовірно убитий) в Тауері 21 травня 1471.

Завершення війни

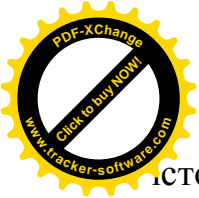
Після перемоги, щоб зміцнити свою владу, Едуард IV почав жорстокі розправи як з представниками Ланкастерської династії, так і з бунтівними Йорками і їх прихильниками. Після смерті Едуарда IV 9 квітня 1483 престол перейшов до його малолітнього сина Едуарду V, але влада захопив молодший брат Едуарда IV, майбутній король Річард III. Спроби Річарда III зміцнити свою владу викликали повстання феодалних магнатів. Страти і конфіскації майна відновили проти нього прихильників обох угруповань. Обидві династії, Ланкастерів і Йорків, об'єдналися навколо Генріха Тюдора, далекого родича Ланкастерів, який жив у Франції при дворі короля Карла VIII. 7 або 8 серпня 1485 Генріх висадився в Мілфорд-Хейвені, безперешкодно пройшов через Уельс і з'єднався зі своїми прихильниками. Від їх об'єданого війська Річард III зазнав поразки в битві при Босворт 22 серпня 1485; сам він був убитий. Королем став Генріх VII, засновник династії Тюдорів. Одружившись на дочці Едуарда IV Єлизаветі – спадкоємиці Йорків, він об'єднав у своєму гербі червону і білу троянди.

Підсумки війни. Війна Червоної та Білої троянд з'явилася останнім сплеском феодалної анархії перед встановленням абсолютизму в Англії. Вона велася зі страшним жорстокістю і супроводжувалася численними вбивствами і стратами, у боротьбі виснажилися і загинули обидві династії. Населенню Англії війна принесла усобиці, гніт податків, розкрадання казни, беззаконня великих феодалів, занепад торгівлі, прямі грабежі і реквізиції. В ході воєн значна частина феодалної аристократії була винищена, численні конфіскації земельних володінь підірвали її могутність. Водночас збільшилися земельні володіння і зріс вплив нового дворянства і торгового купецького шару, які стали опорою абсолютизму Тюдорів.

4. Проблема міфологізації історії. Особливості створення міфів в епоху раннього нового часу. Шекспіровське питання та міф про Річарда III.

«Історик повинен відокремити істину від брехні, достовірне від сумнівного, сумнівне від того, що зовсім не можна прийняти», – І.В. Гете.

Проблема міфологізації історії. В умовах глобалізації сучасного світу на рубежі другого і третього тисячоліття в житті людства помітно зріс інтерес до вивчення міфологізації історії. Очевидно, що наукова інтерпретація історичних фактів, явищ і процесів неминуче пов'язана з тією чи іншою ідеологічною, політичною, індивідуальною «забарвленням» і відображає не тільки абстрактні, теоретичні уявлення людини про себе і навколишній світ, а й його особистий життєвий досвід, помножений на практичні реалії, думки і думки його сучасників і предків. Разом з тим, необхідно підкреслити і те, що інтерпретація багато в чому і суттєво відрізняється від міфологізації і тим більше від фальсифікації реальної історії. І пов'язано це, не в останню чергу, з тим, що в

Історії людства ідеологічні війни між різними партіями, класами, етносами та державами стають все різноманітніше, інтенсивніше.

Істина, правда, оман і брехня – явища досить багатолікі, мінливі, рухливі. Дуже точно про це писав французький філософ-гуманіст і письменник XVI ст. Мішель Монтень: «Якби брехня, подібно істині була одноликих, наше становище було б значно легше. Ми вважали б в такому випадку достовірним протилежне тому, що говорить брехун. Але протилежність істині володіє сотнею тисяч облич і не має меж» Тому історику, вченому суспільствознавцю буває не дуже просто і легко відокремити правду від брехні, істину від омани, наукову міфологему від безпардонного фальсифікації. Більш того, в наші дні будь-якого роду міфологізація і фальсифікація історії, особливо XX століття, набуває все більш глобальний і повсюдний характер, є основою, невід'ємною частиною сучасних інформаційних воєн.

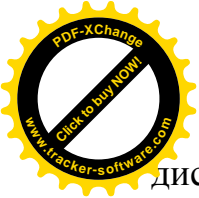
- Науковий підхід до вивчення міфу виник ще в епоху Відродження. Однак аж до XVIII-XIX ст. в Європі вивчалася головним чином антична міфологія.
- В епоху Просвітництва міфологія в основному аналізувалася з раціоналістичних позицій і придбала в XIX в. зрілі риси наукового розуміння в роботах марксистів, позитивістів і adeptів прагматизму.
- У XX ст. ситуація щодо науки до міфів дуже сильно змінилася. З'явилося розуміння того, що фактично будь-яка наукова система має міфічне ядро. Видатний мислитель XX ст. А.Ф. Лосев справедливо стверджував: «Наука не народжується з міфу, але наука не існує без міфу, наука завжди міфологічна» І це, звичайно, не означає, що наука і міфологія тотожні. Тому в інтересах самої науки це ядро («істину міфу») необхідно чітко і послідовно виявляти, робити предметом розгляду і конкретного обговорення.

Особливості створення міфів в епоху раннього нового часу. Шекспірівське питання. Міф про Шекспіра.

В останні роки серед істориків популярні дослідження природи влади, її «комунікативної» функції. Для королівської влади раннього нового часу парламент, королівський двір і інші інститути представляли собою унікальну «сцену», яка дозволяла реалізувати її політичні цілі і репрезентаційну стратегію. Формувалася особлива політична культура як сукупність ідей, уявлень, міфів, «політичних мов», ціннісних установок і практик. Однією з найяскравіших епох, де ми можемо спостерігати театралізацію влади, створення особливого іміджу монархії і формування міфів навколо монарха. Стала епоха Тюдорів.

Існує думка, що твори, традиційно приписувані уродженцю Стратфорда-на-Ейвоні, пайовику лондонської акторської трупи Вільяму Шекспіру, який народився в 1564 р і померлому там же в 1616 г, написав не він. Зокрема, в якості кандидатів на авторство п'єс Шекспіра називають Френсіса Бекона, Крістофера Марло, графа Ретленда, королеву Єлизавету та інших. Вже понад півтора століття є предметом світової дискусії сам міф про Шекспіра або т.зв.

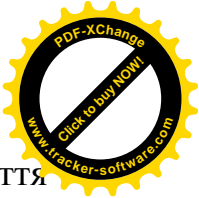
«Шекспірівський питання», як світова наукова проблема сьогодні дебатується на Заході ще більше, ніж в минулому. Сім десятиліть тому жвава

дискусія починалася і у нас, але потім її, як і багато інших, «закрили», оголосивши будь-які сумніви в стретфордській традиції «ідеологічно ворожими». Понад півстоліття наші гуманітарії були цим безглуздим табу відрізані від цікавої світової дискусії.

Підстави для сумнівів в авторстві:

- Документи свідчать, що батьки, дружина і діти Шекспіра були неграмотні. Виявилось, що вся сім'я стратфордця, включаючи навіть його дітей, була неписьменна. Немає ніякого підтвердження, що сам він навчався хоча б в початковій школі, немає ні рядка, написаної його рукою, є лише шість незручних, різної транскрипції підписів під документами. Немає свідчень, що в його будинку була хоч одна книга. Він був пайовиком акторської трупи, але ніхто за життя не назвав його поетом або драматургом; зате встановлено, що він займався лихварством, жорстко переслідував незаможних боржників, відкупив право на збір з фермерів церковної десятини і т.п.
- Не збереглося жодного рядка, написаної рукою Шекспіра, і жодної належала йому книги.
- Лексичний словник Вільяма Шекспіра складає 29 тисяч різних слів, в той час як англійський переклад Біблії – тільки 5 тисяч. Багато експертів сумніваються, що у малоосвіченого сина ремісника (до речі, його навчання в "граматичній школі" теж стоїть під питанням) міг бути такий багатющий словниковий запас.
- Деякі вчені вважають, що ім'я («Shakspere» або «Shaksper», що можна прочитати як «Шакспер2»), записане в церковній книзі при хрещенні, і «Shakespeare» або «Shake-speare» – Шекспір, ім'я, яким підписано твори, не дають нам ніяких підстав вважати, що це одне і те ж обличчя.
- За життя Шекспіра і в перебігу декількох років після його смерті ніхто жодного разу не назвав його поетом і драматургом.
- Всупереч звичаям шекспірівського часу, ніхто в цілій Англії не відгукнувся жодним словом на смерть Шекспіра.
- Багато вчених стверджують, що Шекспір відвідував школу короля Едуарда VI в Стратфорді-на-Ейвоні, де вивчав творчість таких поетів, як Овідій і Плавт, проте шкільні журнали не збереглися, і тепер нічого не можна сказати напевно.
- Заповіт Шекспіра - дуже об'ємний документ, проте в ньому не згадується ні про яких книжках, папери, поемах, п'єсах. Коли Шекспір помер, 18 п'єс залишилися неопублікованими; тим не менш, про них теж нічого не сказано в заповіті.
- Автором однієї з фундаментальних робіт по цій темі є російський шекспірознавець Ілля Менделевич Гілілов (1924-2007), книга-дослідження якого «Гра про Вільяма Шекспіра, або Таємниця великого фенікса», що вийшла в 1997 році, викликала величезний читацький інтерес і резонанс серед фахівців. Як писали під літературної маскою шекспірівські шедеври Гілілов називає перебували в платонічному шлюбі 5-го графа Ретленда, Роджера Меннерс і Єлизавету Сідні-Ретленда, дочка англійського поета Філіпа Сідні.

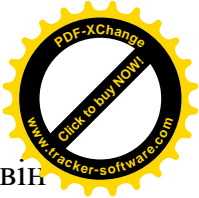
Причиною виникнення сумнівів у правильності прийшли з XVII століття уявлень про особистість автора шекспірівських творів є не підступи якихось «ворогів Шекспіра» або безвідповідальних мисливців за сенсаціями (як це вважає Н.І. Балашов), а небачене в історії світової культури протиріччя. Непереборні протиріччя, непереборна несумісність між залишеними в шекспірівських драмах, поемах, сонетах (але вивченими по-справжньому тільки через кілька століть) «відбитками» особистості їх автора – Вільяма Шекспіра (Shakespeare – «Приголомшливий Списом») – не тільки геніального, але і самого утвореного і ерудованого поета і драматурга свого часу, і тим, що стало (теж поступово) відомо зі знайдених в архівах документів про уродження Стратфорда, чиє записане і при хрещенні і при похованні ім'я (Shakspere) може бути передано по-російськи як «Шакспер» . (З урахуванням неточної, але давно затвердилася російській транскрипції і вимови імені великого драматурга («Шекспір» замість англійського «Шейкспіє».)

Сумніви з'явилися вже в XVIII столітті в міру знаходження оригіналів документів, а з середини наступного століття навколо «шекспірівського питання» розгорнулася широка дискусія. Написані тисячі книг і статей; серед критиків і прямих опонентів стретфордській традиції – Чарлз Діккенс, Марк Твен, Волт Вітмен, Зигмунд Фрейд, Анна Ахматова, Володимир Набоков і багато, багато інших. Все нестратфордівцев (критики традиції) приходять до висновку, що Шакспер не був і не міг бути ні поетом, ні драматургом, але з питання про те, хто ж саме і чому переховувався за ім'ям-маскою, їх думки розходяться; множинність гіпотез – нормальне явище при зіткненні науки зі складними проблемами. *«За півтора століття в суперечці про Шекспіра взяли участь тисячі знали і глибоко почитали творіння Великого Барда людей у всьому світі. Ясно, що, якби проблема не була настільки складною і навіть заплутаною, її давно вже остаточно вирішили б, до загального задоволення. Безліч фактів, поступово прийшли і продовжують приходити в шекспірознавство, свідчать, що справа йде не просто про літературний псевдонім; перед нами - геніальна, розрахована на століття п'єса-гра, в якій ролі не тільки глядачів, а й учасників відведені змінюють один одного поколінням смертних».*

Осягнення цього Театру Часу – завдання важке. Але небезнадійна. Як і будь-яка наукова проблема, «шекспірівський питання» має вирішуватися науковими методами. Науковими – значить, вважаються насамперед з достовірними фактами, а не тільки з хрестоматійними традиціями. Зрозуміло, факти можна трактувати неоднозначно, але знання фактів – найперша і обов'язкова умова наукової дискусії.

Зауважу, що в ході дискусій з «шекспірівського питання» ім'ям «ШЕКСПИР» (Shakespeare) прийнято позначати тільки шуканого АВТОРА п'єс і сонетів (ким би він, зрештою, не виявився). Шекспір не тільки сам частина міфу, а й геніальний міфосоздатель. Одним з міфів, який міцно вжився в історичній науці став міф про Річарда III.

Міф про Річарда III. Політичний міф.

У жовтні 1485 року в Вестмінстері коронувався Генріх VII. Після чого він оголосив про недійсність парламентського акту, який свого часу обґрунтував титул Річарда 3 і наказав знищити всі існуючі копії, щоб все сказане в акті було назавжди забуто. Скликаний Генріхом парламент звинувачує Річарда в зраді з тих пір формується образ Річарда 3, яким він предстваїть перед нами в хроніках Шекспіра.

У Шекспіра Річард Глостер, майбутній Річард 3 герой двох історичних хронік Генріх 6 і Річард 3. З вошествієм на престол Едуарда і зі смертю всіх можливих кандидатів на англійську корону з роду Ланкастерів, боротьба за Шекспіром почнеться одразу в Лагара самих Йорків, а саме вона була спровокована прагненням Річарда Йорка Зана престол свого брата. Свой шлях до корони Річард починає з самого початку хроніки. Едуарду передбачили що спадкоємців вб'є буква «Г» За допомогою Глостера Едуард приходить до висновку, що мова йде про його середнього брата Георге Кларенс. Кларенса укладають в Тауер, де він і гине. Зі смертю Едуарда корона переходить до його неповнолітньому синові Едуарду, регентом при якому ставати Річард Глостер. Бажаючи усунути зайвих претендентів Річард наказує відбути Едуарда і його млпдшого брата і на прохання наряду ставати королем Англії. Но його праленія ставати не довгим. Проти нього виступає граф Річмонд, який перемігши в Битві при Босфорте становіться королем Генріхом 7. Так описує прихід до влади і царювання Річарда Шекспір в своїх хроніках.

Вони безумовно написані під впливом тюдорівськими історіографії. Тюдоровская історіографія про Річарда 3.

- Руз «Історія англійських королів» (Річард з'явився на світ після 2-х річного перебування в лоні матері, горбатим зі Свема зубами і довгими до плечей волоссям)
- Балади про Річарде «пісня леді Бессі», Річарда звинувачують в смеріті племінників і його дружини Анни.
- Хронист Фобіан стверджує, що синівська Едуарда були вбиті Річардом в Тауері при цьому ссилається на «загальну чутку»
- Т. Мор в 1513 р написав «історію короля Річарда 3», де теж продовжує цю лінію. Історія Т. Мора була опублікована як частина хроніки Холла і через цю хроніку сней познайомився Шекспір.

4. Історичний Річард III.

Відмінності між історичним і шекспірівським Ричардом починаються вже з опису його зовнішності.

1. Замість горбатого, кульгавого, з кривими плечима і жахливим потворним обличчям, постає молода людина не позбавлений привабливості, що не кульгавий, без горба, хіба що праве плече трохи вище лівого. Історик Петросьян А.А. приврдіт опис Річарда імператорським посланником фон Поппелаяу: «Річард був людиною приземистим і кремезний, що володів величезною фізичною силою. Його обличчя виражало розум енергію і волю і не було позбавлене привабливості.»

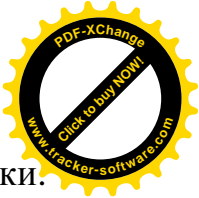
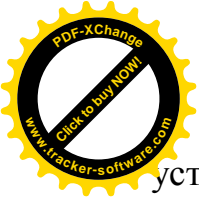
2. Річард Плантагенет, герцог Глостер молодший син Герцена Йоркського і брат короля Едуарда 4, народився в жовтні тисяча чотиреста п'ятьдесят два года. В 14 років появився при дворі Едуарда 4. В ході політичної боротьби залишався завжди вірний Едуарду 4. (наприклад коли в серпні 1469г. Едуард 4 був захоплений в полон Річард кинувся на серев збирати сили, що б звільнити его. Вовсех битвах бився з великою мужністю на стороні брата., Цим заслужив безмежну довіру Едуарда Його девіз був «Вірність мене пов'язує»

3. змістити Кларенса яку Шекспір приписує інтриг Річарда, явно не була безпосередньо його справою, Томас Мор прямо говорить, що Річард заперечував проти розправи над Кларенсом.

4. В останні десятиліття правління Едуарда Річард був найбільш довіреною особою короля. Йому було передано політичний контроль над північною Англією, дуже неспокійною територією через прихованих прихильників Ланкастерів і частих вторгнень шотландцев. Он зробив цю територію оплтом Йорків. Мав великий адміністративний. Управлінський таллант. Одружився з дочкою графа Уоріка Ганні. Міцно влаштувався на півночі і мало з'являвся при дворі, особливо після 1473г, після народження сина. Весной 1483 р вмирає Едуард, останньої своєю волею призначає Річарда лордом-протектором Англії і опікуном наслідного прінца Едуарда 5, якому тоді було 12 років, а його братові 9.

5. Коли Едуарда 4 помер спадкоємець знаходився в замку Лудлоу, на кордоні Уельсу і тільки через 3 тижні Едуарда привезли в Лондон для коронації. Річард распустил всю світубудущего монарха і арестовало кружачіх його офіцерів. На ці вчинки його підштовхнули наступні собитія. Королева, родичі Вудвіллі були проти протекторату річарда, їм необхідно було терміново коронувати Едуарда 5, тоді королева-мати могла б стати регентшею при малолітньому короле. Річард звістка про смерть Едуарда 4 отримав 5 днями пізніше Едуарда 5 і як тільки дізнався виїхав до Лондона, при цьому одна не про незначну деталь, він приніс присягу юному спадкоємцю Едуарду 5. Почалося приготування до коронації. В очікуванні її за традицією, короля і його молодшого брата перевели в Тауер. Однак протистояння королеви матері і її партії було настільки сильним, що як свідчать документи Річард навіть викликав військове підкріплення з Йорку. Країна перебувала на грані нових кривавих усобиць. Річард в цих умовах бере курс на коронацію самого себе. Відразу після коронації він відправляється в поїздку по країні. Приблизно в цей час були загублені сліди 2-х принців в Тауере. Дослідники розходяться з приводу їх долі.

- Версію Шекспіра, викладену у хроніці розділяє В.Штокмар.
- Барг М.А., Петросян А.А., вважають, що принци залишалися живими, а звістка про їх вбивстві – вимісел з метою дискредитації Річарда III. Так Петросян А, зазначає, що в «Акті о зраді Річарда і його прихильників» Річард звинувачений в тиранії, узурпації престолу, численні вбивства. Але ніде не упомінається про вбивство дітей. У 1933 році розтин передбачуваних останків принців показало, що кістки належать дітям 10-12 років, стать не

установлен. Експертіза не встановила навіть до якого часу належать останки. Історик вважає, що вони не мають відношення до досліджуваного періоду інакше вони були б виявлені вже в правління Генріха 7.

6. Коротке правління Річарда III показало, що він мав намір слідувати методам Едуарда IV в області адміністрації і юрисдикції виступив прихильником реформ.

7. У березні 1485 р померла дружина Річарда Анна і хоча вона давно була хвора на туберкульоз, вороги Річарда посилено розпускали чутки про те, що він убив її з метою одружитися на Єлизаветі Йоркській (вона племянниця йому доводилося, справа дійшла навіть до того, що Річарду довелося публічно заперечувати цей намір)

У серпні 1485 р. Генріх Річмод. Майбутній Генріх VII висадився на англійську берег з кораблів споряджених на французькі землі. Під час битви після зради частини прихильників Річарда, хоча йому дали коня він відмовився бігти, заявивши. Що помре королем Англії. Воював доповеднього, йому був нанесено смертельний удар по голові бойовою сокирою, корона впала з його шолома той час була піднята на голову Генріха Тюдора.

Таким чином:

- Шекспірівський образ Річарда III практично не відповідає образу історичного Річарда 3.
- На формування шекспірівського образу Річарда III вплинула тюдоровская історіографія.
- У сучасній історіографії немає єдиної точки зору з цілого ряду питань. стосуються його правління.

Історичний Річард III не уявляв собою нічого виняткового, жахливого, що б виходило за рамки політичного життя і моралі його часу.

Британські вчені відновили вигляд Річарда III. У лютому 2013 року. вчені офіційно підтвердили, що людські останки, знайдені в ході розкопок під автомобільною парковкою в місті Лестері, дійсно належать англійському королю Річарду III. Зразки ДНК, витягнуті з давніх кісток, показують генетичну схожість з іншими предками монаршої родини.

Реконструйована за допомогою сучасних технологій особа – з виступаючим підборіддям і носом з горбинкою – вельми нагадує портрети короля, що написані після його смерті. Реконструкція особи англійського монарха мала особливе значення, оскільки до наших днів прижиттєвих портретів Річарда III не збереглося.

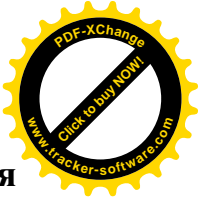
Через 530 років після загибелі і два з половиною роки після виявлення його останків Річард III був похований з особливими почестями в кафедральному соборі Лестера.

Література:

1. Барг М.А. Шекспир и история Москва : Наука,1976. 207 с.
2. Барг М. А. Ричард III исторический и сценический *Новая и новейшая история*. 1972. №4. С.112-119.

3. Грин В. Безумные короли: личная трагедия и судьба народов. Москва : Зевс, 1997. 480 с.
4. Петросьян А.А. Ричард III – миф и реальность. *Вопросы истории*. 1992. № 11/12. С. 179-184.
5. Черняк Е.Б. Тайны Англии: заговоры, интриги, мистификации. Москва : Острожье, 1996. 492 с.
6. Штокмар В.В. История Англии в средние века. Учебное пособие. Ленинград : Издательство Ленинградского университета, 1973. 184 с.
7. Pollard A. J. *The Wars of the Roses*. London , UK: Palgrave Macmillan /2 edition, 2000.
8. Potter Jeremy *Good King Richard?*. London : Cons, 1983.
9. Jones Michael *Bosworth 1485: Psychology of a Battle*. London : John Murray, 2003.
10. Richard III Society. URL : <http://www.richardiii.net/>

Лекція 2.5. Проблеми абсолютизму в історичній науці. Формування англійського абсолютизму та його особливості (Маклюк О.М.)

План:

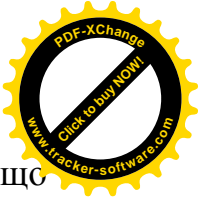
1. Проблеми абсолютизму в історичній науці.
2. Політика перших Тюдорів. Королівський двір. Формування англійського абсолютизму та його особливості;
3. Генріх VIII та Королівська Реформація в Англії;
4. Доба Єлизавети I в Англії. Наростання протиріч між королівською владою та суспільством.

1. Проблеми абсолютизму в історичній науці. Поняття «доба абсолютизму» є образ створений істориками політичних відносин. В основу його закладена ілюзія про панування монархії як основної форми правління у країнах Європи коли більшість європейських правителів мали абсолютну владу, або прагнули її. Ця ідея була сформульована ще у Кодексі Юстиніана та звучала так: «Що хоче государ має силу закону», «Воля імператора – закон». Сучасний британський історик Ніколас Хеншел так і назвав свою монографію «Міф абсолютизму. Зміни і наступність у розвитку західноєвропейської монархії раннього Нового часу»

На його думку абсолютизм чітко пов'язаний з 3 твердженнями.

1. «Абсолютизм» по суті своїй деспотичний. При ньому порушуються права і привілеї підданих і зневажається думка тих установ, які покликані були їх захищати. «Абсолютизм» – ворог свободи.
2. «Абсолютизм» автократичний. Він не звертається до консультативних механізмів, діалог при такому режимі не заохочується, а прийняття рішень централізовано. Діяльність станових представництв та корпоративних організацій, через які раніше здійснювався обмін з владними структурами відходить на другий план. Влада монополізується монархом і тими, кому він її делегує.
3. «Абсолютизм бюрократичний». Він діє незалежно від корпоративних організацій, що володіють власною владою та інтересами. Використовуючи агентів, що залежать тільки від корони, будь то чиновники або «нові люди», не пов'язані зі знаттю, абсолютні правителі відокремлюють себе від суспільства і позбавляють народ можливості саботувати їх поведінку

Монархія була абсолютною за визначенням. У цьому полягає її суть. «Монархі» – грец. слово, що означає влада одного, а вираз «абсолютна монархія», має на увазі, що одна людина вирішує питання великої політики, не рахуючись ні з чією думкою. Тавтологію «абсолютна монархія», не раз критикували. Оскільки монархія зосереджує владу в руках однієї людини і заперечує законність прав інших людей здійснювати управління, вона повсюдно визнавалася найбільш ефективною формою правління. Монархії протиставлялася республіка, в якій виконавча влада передавалася колегії або асамблеї і отже, стикалася з перешкодами і тяганиною.

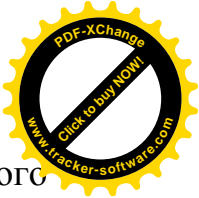

Абсолютна монархія не могла існувати до XIV століття, тому що теоретично правителі європейських держав були підданими тата і імператора. Але з XIV століття вони стали претендувати на імперську владу, яка робила їх рівними імператору. Фраза з римського права «Король у своєму королівстві є імператор» – стала гаслом. Монархи стали носити «склепінні» корони, що символізують верховну владу, протиставлену влади нижчої. Протягом 200 років англійські монархи зображувалися на монетах у відкритій короні, поки на золотом соверені не з'явилося зображення Генріха VII в склепінчастому головному уборі. І при Філіпа IV французькому і при Генріху VIII англійському мотив був одним і тим же. Король не залежав ні від якої вищої або рівної влади, а його повноваження були абсолютні.

К 1500 року Англія, Франція і Іспанія оговталися від наслідків громадянських воєн, розв'язаних могутніми підданими, тому абсолютна влада корони сприймалася як визвольна сила. Вона була краще тиранії місцевих магнатів. Радник іспанського короля відзначав, що люди «бажали відмовитися від влади сеньйора і віддатися волі короля». Але аналізуючи термін зміст терміну абсолютизм треба зазначити, що більшість монархів були одночасно і «абсолютними» і «обмеженими». Вони були абсолютними, коли здійснювали свої великі прерогативи, і обмеженими, коли вели переговори з підданими про їхні права. Так, в Іспанії влада Фердинанда й Ізабелли, влада корони визнавалася абсолютною. Королі видавали закони, але зі схвалення кортесів. Монарх не міг обкладати підданих податком без їх згоди. Влада корони була абсолютною, але монарх поважав основні закони країни, такі як заборона відчужувати володіння. Влада допускала відкрите проведення політичних дискусій.

Республіканські цінності – свобода, самоврядування і панування закону – прекрасно зберігалися в умовах монархії, тому що зберігалися корпоративні організації, зобов'язані представляти права підданих. Король проявляв не альтруїзм, а зацікавленість. У міру зростання авторитету королівської влади, перешкоди, яки представляли собою права підданих, можна було усунути з їх згоди, тобто на законних підставах. Це був шлях, коли станові органи посилювали монархію, а не послаблювали її.

Дослідник Макс Вебер виділяв два види влади: патріархальну і бюрократичну. Перший вид – влада персональна і самовладна. Государ панує за власним правом. Його чиновники, погано підготовлені аматори, ділові процедури неформальні і більшість справ ведеться усно. Другий вид влади – влада де персоніфікована та неупереджена. Влада належить государю за посадою. Чиновники досвідчені професіонали, що ведуть письмову документацію. Коли М. Вебер описував ці дві моделі він і не уявляв, якою була влада в ранній новий час, коли більшість урядів представляло суміш обох видів влади. Дослідження радянської історіографії з історії абсолютизму не підтвердили гіпотезу, досить популярну довгий час в науці, про повну незалежність влади абсолютного монарха у вирішенні важливих питань політичного життя.

2. Політика перших Тюдорів. Королівський двір. Формування англійського абсолютизму та його особливості.

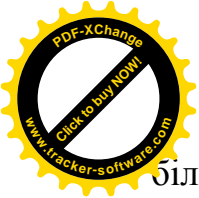
Наприкінці XV- на початку XVI ст. в Англії відбуваються суттєві зміни в структурі дворянства: з одного боку, зазнала значних людських втрат велика знать у війні Червоної та Білої троянд (1455-1485), а з іншого – очевидним став чисельний ріст нового дворянства (джентрі). Існуюча система станової монархії в Англії вже не могла вирішувати економічні та політичні проблеми пануючих соціальних прошарків. Потрібна була нова система управління, тому що населення країни було зацікавлено передусім у міцній королівській владі. В останні роки у вивченні політичної історії як зарубіжними так і вітчизняними медієвістами особлива увага звертається до проблем функціонування владних структур. Особливого ж значення набуло вивчення політичної еліти, яка реально здійснює управління державою. У ранній новий час пануюча еліта зосереджувалась навколо короля та королівського двору.

На відміну від дворянства інших країн, англійське було історично пов'язане з королівською владою, від якої залежало отримання титулу, ріст в ієрархічній структурі двору. Процес зосередження влади в руках короля та ліквідація сеньйоральної влади представників великих феодалських родів, були прискорені в Англії значною мірою подіями війни Білої та Червоної троянд. В результаті зростає політична роль короля та його оточення, формується на основі старих двірцевих служб короля особливий інститут влади – королівський двір. Це було загальноєвропейським явищем, яке мало і схожі, і відмінні риси в різних країнах. Різнилось воно і темпами формування, на що впливала відповідна історична традиція. Дворянський титул в Англії XVI ст. відображав в першу чергу не статус людини як землевласника, а її взаємини з монархом.

В центрі королівського двору – монарх та його родина, а також двірцеві служби, які обслуговують королівську родину. Саме на них покладався обов'язок забезпечити функціонування двору, життєві потреби короля. Новим явищем стало включення до структури придворних представників державних органів влади, серед яких були королівські фаворити, що займали високі урядові посади. З числа придворних формується один з найважливіших органів влади – Таємна Рада. До складу двору входять представники парламенту та церкви. Отримання посади при дворі вважалось соціально престижним, воно відкривало доступ до влади та багатства.

При дворі формувались придворні «партії», які очолювали представники найбільш відомих та впливових родин. Саме під їх керівництвом точилась таємна боротьба, за вплив на особу монарха або наближення до нього, плелись двірцеві інтриги. В ранньотюдорівський період найбільш впливовими аристократичними кланами були Норфолки, Саффолки та Сомерсети, вже за часи правління Генріха VII, почали набирати силу при королівському дворі Сеймури, Бекони, Кавендіши, Рассели.

На посади королівського двору призначав, здебільшого, особисто король або чиновники високого рангу, на відміну від доби середньовіччя, коли

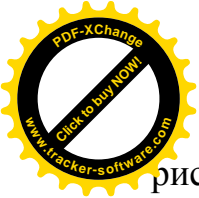
Більшість посад були спадковими та передавались як почесний сімейний обов'язок. За раних Тюдорів сталися зміни і в соціальному складі придворних. Саме в цей період титули та посади отримують не тільки представники дворянства та нового дворянства, а й не дворянських станів.

Зацікавленість в соціальній та політичній стабільності, динамічності, політичній структури, активності у внутрішній та зовнішній політиці зближувала інтереси нового дворянства та буржуазії, що формувалась. В період становлення абсолютної монархії велику роль починає відігравати особистість монарха. Індивідуальність монарха, його погляди, світогляд, звички, характер здебільшого визначають зміст його діяльності, в значній мірі спрямовують хід конкретних історичних подій. Сучасні історики вважають, що сутність процесів держави раннього нового часу неможливо розкрити без аналізу особистісних якостей монарха. Дослідження останніх років підтверджують думку, що саме від особистості монарха багато в чому залежали хід та спрямування перетворень в період раннього абсолютизму, темпи створення і розвитку єдиного бюрократичного апарату та державної фінансової системи

Формування елементів абсолютизму в Англії пов'язується з Генріхом VII Тюдором, Генріх VII – засновником династії Тюдорів (1485-1603), який був при владі з 1485 по 1509 рр. Хоч, на думку деяких істориків, перші ознаки абсолютизму з'явилися за часів Едуарда IV (1461-1483). Генріх VII, син Маргарити Бофорт і Едмунда Тюдора, народився 28 січня 1457 року у Пемброкському замку вже після смерті свого батька. Генеалогічні корені династії веде від Катерини Французької, яка перший раз вийшла заміж за Генріха V, а після його смерті – вдруге за одного із чиновників двору, уельського дворянина Оуена Тюдора.

Мати Генріха, надміру набожна (служила месу шість разів на день), була прямою спадкоємицею Едуарда III внаслідок шлюбу Джона Гонта графа Ланкастерського та Катерини Свінфорт. Дитина Катерини народилася до законного оформлення шлюбу. Один із парламентських актів ще в часи правління Річарда II зняв пляму незаконнародженості. Обставини життя та приходу до влади, на думку вчених, вплинули на Генріха VII. За його правління одним з домінуючих стає питання про законність спадковості престолу. Так, М.А.Барг відмічає, що свою першу дитину він називає Артуром, щоб підтвердити “подвійне право Тюдорів на престол, родовід, яких починається також від нащадків славетного короля Артура.

З дитинства Генріх перебував під впливом та опікою свого дядька Джаспера Тюдора. Після загибелі в травні 1471 року Генріха VI Тюдори стають на чолі Ланкастерської родини і переховуються в Бретані. Життя вигнанців у Франції, захоплення, полон (коли у 1468 р. хлопчика викрав прибічник Йорків лорд Херберт) наклали відбиток на особистість майбутнього монарха. Таємничість та замкненість стали рисами його характеру. Сучасники зображували зовнішній вигляд Генріха: прямий римський ніс, виразні щелепи, великі напівзакриті очі, зріст – вище середнього. Всі риси свідчили про знатність походження. В оцінці його особистості історики зосередились на тих

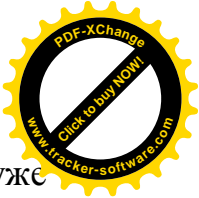

рисах характеру, що знайшли свій прояв наприкінці правління Генріха VII. Історик П.М.Ардашев вказує на його скромність, сором'язливість та стриманість, в які рідко проникали пориви веселості або широкого сарказму, що вказувало на зосередженість та ентузіазм його натури. Професор А.Трачевський звертав увагу «У першого Тюдора не було нічого від лицаря. Хворобливий, худий, лисий, з тонкими губами і злим поглядом маленьких очей, холодно ввічливий.» Історик підкреслює, що Генріх VII засвоїв школу Людовіка XI, а вигнання безумовно наклало свій відбиток на риси його характеру. Він став спокійно-жорстоким, підступним та підозріливим.

Однією з найхарактерніших рис характеру Генріха VII більшість вчених називають жадібність, скупість. В цьому вони спираються на працю Ф.Бекона, який висловлював загальне враження представників XVI-початку XVII ст. про найбільш яскраві риси поведінки Генріха VII. Його великій зажерливості на той час вигадували безліч виправдань та пояснень. Одні вважали, що безперервні повстання, які постійно дошкуляли короні, змушували його ненавидіти свій народ. Інші – що все це робиться для того, щоб збити з народу зухвалість та утримувати його в покорі. Треті – що він хоче залишити синові золоте руно. Четверті підозрювали, що в нього великі задуми щодо зносин з іноземними державами. На думку Ф.Бекона, найближче до істини були ті, що приписували його жадібність характеру, віку та складу розуму, «зосередженого тільки на досягненні однієї мети». Тому часто біографи вбачають в діяльності Генріха VII зовнішню рису: головною пристрастю Генріха VII А.Трачевський називає користолюбство, а мету його державної діяльності зводить до накопичення багатства і утвердження необмеженої влади. Повторює цю оцінку і відомий дослідник В.Ф.Семенов: «старий король був скупий, підозрілий та жорстокий, а його примусові позики, (*benevolenses*) стали предметом незадоволення і знаті, і лондонських купців.»

Серед англійських дослідників не існує однозначної характеристики особистісних якостей монарха і методів його правління. Так, Дж. Елтон вважає, що звинувачення Генріха VII в жадібності необґрунтовані та помилкові. А його опонент професор Дж. Куппер наполягає на тому, що кінець правління Генріха VII запламований такими фінансовими махінаціями, скаргами на беззаконня, які характеризують Генріха як жорстокого і жадібного монарха». Різноманітні джерела та свідчення сучасників, дозволяють нам погодитись з традиційним уявленням істориків про Генріха VII як скупого й жадібного короля. Але його особистість формувалася тривалий час. Різні фактори впливали на це формування. При цьому пристрасть до грошей набула риси характеру задовго до отримання корони; прагнучи до влади, він чітко усвідомлював, що фінансове забезпечення гарантує міцну владу, а бідні правителі приречені на слабкий політичний вплив на хід подій у суспільстві. Генріх всіляко прагнув закріпити владу за собою і своїми нащадками.

Історик Р. Локьер вважає, що англійські монархи до і після Генріха VII пристрасно захоплювались полюванням. Можливо, його любив і Генріх VII, бо за його правління в Тауері було відкрито звіринець з левами, леопардами та

рідкісними птахами. Він отримував задоволення від гри в карти і в кості, дуже любив клоунів і блазнів. Генріх VII цінував музику, за його наказом для королівської родини придбали орган та лютню. Під його керівництвом в Англії була збудована бібліотека, король заохочував розвиток книгодрукування в Англії.

Слід зазначити, що над усім у короля домінувало прагнення до зміцнення влади, збереження її, але це приводило до проявів різних якостей. Він прийшов до влади за досить складних обставин, значну роль відіграв випадок. Побоювання Генріха VII щодо втрати престолу не були марними. В період правління монарха багато разів виникала загроза захоплення трону.

Так, у 1487 році Ламберг Сімнел (1457-1534), видавав себе за Едуарда, сина одного з братів короля Річарда III, заявив права на владу. Щоб довести брехливість Сімнела, Генріх VII наказав провести справжнього графа, який був в'язнем Тауера, вулицями Лондона. Історичним фактом є те, що за наказом короля самозванець не був страчений, а отримав покарання у вигляді робіт на королівській кухні до самої смерті. Як бачимо, ніякої надмірної жорстокості, а скоріше, дещо показна, зневажлива демонстрація впевненості у своїх силі та владі. У 1498 році з'явився новий претендент на престол, який іменував себе Річардом герцогом Йоркським. Повстання почалося з Корнуолла. Самозванець був розбитий і кинутий до Тауера, а у 1498 році страчений за звинуваченням у спробі підбурювання до нового заколоту. Це була найбільш серйозна спроба державного перевороту, бо самозванець був дуже схожий на Едуарда IV. Справжнє його походження історикам досі не вдалося встановити (за однією з версій, він – позашлюбний син Едуарда).

В описах Генріха VII сучасники тюдорівської доби змальовують нам досить привабливі його риси. Вони підкреслюють вміння Генріха VII прислухатись до чужої думки та цінити її, а також його потайливість. Як розважався Генріх VII зазначає Ф.Бекон, невідомо, однак він не був аскетом.

Слід підкреслити, що на характер Генріха VII не могла не вплинути і виснажлива хвороба: страх спонукав до проявів негативних рис, але наскільки сильно вони проявлялись, важко сказати. Ф.Бекон, а оперуємо саме його враженням, міг суб'єктивно їх перебільшувати, порівнюючи з попереднім часом анархії та з першим періодом правління Генріха VIII, досить розкутого, та веселого в поведінці, витонченого в смаках.

В цілому правління Генріха VII Тюдора було часом відносної політичної стабільності в країні. В політичному відношенні, як вважає історик Д.Макі великою заслугою Генріха VII було уникнення зовнішньополітичних конфліктів, наприклад, війни з Францією. А англійський дослідник Р.Локьер високо оцінював вміння Генріха VII використовувати політичні обставини для зміцнення своєї влади.

Генріх VII помер від туберкульозу 21 квітня 1509 році, але, навіть будучи тяжко хворим, продовжував вирішувати державні справи. Серед них – проблема зміцнення міжнародного становища, що теж мало підняти авторитет нової династії в країні. Смерть 2 квітня 1502 року Артура, старшого сина

Генріха VII, ставила під загрозу дружні відносини з іспанською монархією, союз з якою скріплював шлюб Артура Тюдора з Катериною Арагонською, дочкою іспанського короля Фердинанда Арагонського та Ізабелли Кастильської. Не бажаючи втрачати Іспанію як союзника, король тисне на свого другого сина і в 1509 році Генріх VIII одразу після смерті батька змушений був укласти шлюб з вдовою свого брата. Генріх VII був похований у Вестмінстері. Його саркофаг та каплиця над ним є однією з найкрасивіших пам'яток мистецтва в Європі. Ф.Бекон не без іронії писав, що посмертний пам'ятник-усипальниця Генріха VII став для нього багатшим житлом, ніж за життя були Річмонд та інші палаци.

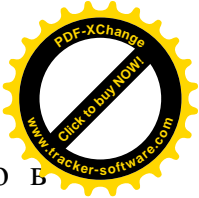
3. Генріх VIII та Королівська Реформація в Англії

Продовжив династію Генріха VIII. Він народився 28 червня 1491 року і був другим сином Генріха та Єлизавети Йоркської. Генріх VIII – одна із найяскравіших та суперечливих особистостей епохи раннього нового часу Англії. Він зійшов на престол після смерті батька, і та атмосфера, яку він привніс, давала підстави говорити про майбутні позитивні зміни в політиці Англії. Генріх VIII зійшов на престол в розквіті сил, молодою людиною, наділеною неабияким розумом. Він мав хорошу освіту, розумівся на музиці: грав на органі та арфі. Прихід до двора нового короля в особі Генріха VIII сучасники сприйняли з радістю та надією на зміни. Відомий поет, оратор і священник того часу Джон Скелтон (1460-1529) – він до того ж був вихователем Генріха з 1494 по 1504 рік – з захопленням писав у своїх віршах про його вступ на престол, висловлював при цьому упевненість, що новий монарх буде керуватись у своєму правлінні законами англійської держави. Історики відмічають той факт, що Томас Мор теж присвятив Генріху VIII поему: «На день коронації Генріха VIII, найславетнішого короля Британії». Вихваляючи Генріха, Т.Мор намагався намалювати ідеал монарха, якого бажала Англія.

Бали та прийоми, полювання та турнірні змагання, маскаради заповнювали життя молодого монарха. Портрет Генріха VIII, роботи Ганса Гольбейна Молодшого, що був написаний у 1537 році, дає яскраве уявлення про зовнішність монарха. Король зображений на весь зріст: могутні плечі, широко розставлені ноги мали відобразити його силу та могутність. Багатий одяг, оздоблений хутром, розшитий коштовностями, камінням та золотом, свідчить про зверхзаможність монарха. Відзначимо, що портрет був написаний, коли королю виповнилось 46 років і він перебував у розквіті сил.

Як другий син, Генріх VIII теоретично не мав права зайняти престол, але міг прийняти церковний сан. Хлопчик ріс та виховувався у душі католицької віри і був досить релігійним, його вихованням багато займалась бабуся Маргарита Бофорт.

Історик церкви Д.Г.Лінч відмічає велику набожність Генріха VIII, який слухав месу тричі на день, коли виїжджав на полювання, і п'ять разів, коли не виїжджав. Меса залишалась в XVI столітті центральним ритуалом релігійної практики, а її безперечне дотримання говорить про релігійність монарха.

Характеристики особистості Генріха VIII, які дають історики, багато в чому не співпадають. Причина, на нашу думку, в тому, що вони абсолютизували ту рису, яка більш відповідала їхній концепції ролі цієї особи в історії Англії. Так, англійський історик, Д.Макі звертав увагу на те, що Генріх VIII був жорстокою, хитрою, егоїстичною та жадібною людиною. Він рішуче крокував життям, безжально розправлявся з тими, хто сумлінно служив йому. Цей же дослідник вказує на лицемірність Генріха VIII, який зовні виглядав досить люб'язним, коли це йому було потрібно.

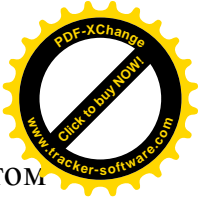
Дж.Елтон вважав, що за всієї властивої монарху зарозумілості, він мав небагато рис істинного тирана, який не бажав слухати заперечень. Автор узагальнюючої праці з історії тюдорівської Англії С.Біндофф відмічає, що багато реформ початку XVI ст. були проведені завдяки вольовій натурі короля. Саме Генріх VIII, на думку С.Біндоффа, для більшості людей не досить приваблива фігура, але навіть в останні роки свого правління він був далекий від тієї людської потвори, яку з нього робили. Хоч, без сумніву, був владною людиною.

Інший англійський дослідник Девід Лоудз вважає, що рисами притаманними саме Генріху VIII, були його непередбачуваність та самовпевненість: він завжди дотримувався обраного курсу та не завжди рахувався з мораллю.

Однак аналіз свідчень сучасників: Т.Мора, Д.Скелтона, Т.Вулсі та інших дозволив дослідникам зробити висновок, що взагалі Генріх VIII був дуже енергійним діячем. На думку Д.Макі, монарх не був позбавлений любові та прихильності до нього народу: "І все ж таки люди сприймали його в першу чергу як короля, тобто король є король, закон є закон. Його хоробрість та інтелект провели країну через ризикований час... Згадуючи війну Троянд і знаючи дещо про військові події в Європі, народ Англії знав, що в особі Генріха VIII він має великого монарха".

Різні тлумачення істориками особистості Генріха VIII в цілому об'єднують висновок про те, що Генріх VIII був можновладним монархом, в правлінні якого знайшли прояв риси деспотизму. Ці риси стали результатом виховання, умов формування його особистості.

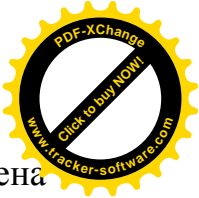
Постійні заколоти та антиподаткові виступи часів Генріха VII, на думку вітчизняного дослідника Ю.Є.Івоніна формували у майбутнього монарха головну ідею управління державою – це мала бути постійна боротьба за утримання влади. А суперечності між батьком і сином незадовго до смерті Генріха VII, що були пов'язані з укладанням родинного шлюбу Генріха VIII та Катерини Арагонської, ще більше розлютили спадкоємця престолу. Гіпотетично, перший невдалий шлюб і визначив майбутнє особисте життя Генріха VIII (зміна фавориток та шести дружин). Саме події, за яких доводилося жертвувати власними інтересами заради державних, побоювання за своє життя та постійна внутрішня боротьба між прагненнями до облаштування особистого життя і зміцнення держави, зробили його яскравою фігурою XVI ст.

Династичні шлюби та шлюбна політика монархів вже стали предметом окремих досліджень з історії раннього нового часу. Постать Генріха VIII, як одного з монархів цієї доби, не була винятком. Досить бурхливе особисте життя монарха теж стало предметом сперечань та багатьох досліджень. Його династичні шлюби та шлюбна політика, особисті пристрасті створили особливу атмосферу інтриг та боротьби «кланів» в середині королівського двору епохи Генріха VIII. Становище, роль при дворі, трагічні долі супутниць короля дозволяють виявити деякі риси характеру монарха та проаналізувати заплутаний клубок родинних, зовнішньополітичних, внутрішніх інтриг, а також особисті запити, потреби короля. Всі шлюби монарха супроводжувала закулісна боротьба, а з допомогою дружин короля представники політичної еліти пробували вирішити важливі для них питання. Перший шлюб був укладений 11 червня 1509 року. Катерина Арагонська вирізнялась релігійністю, мала хорошу освіту, її поважали при дворі. Від цього шлюбу 18 лютого 1516 року народилася дочка Марія.

Приводом для розлучення з Катериною стала відсутність спадкоємця по чоловічій лінії, а також шлюб Катерини з братом Артуром (що раніше не бралось до уваги). Обурений свавіллям монарха, шлюбозрозлучним процесом з Катериною, іспанський король Фердинанд змушений був відправити посла до Англії, герцога д'Естрада, з вимогою повернути придане Катерини та терміново відправити її до Іспанії, забезпечивши правами вдови. Незважаючи на це, пристрасть до придворної дами А.Болейн та інтриги клану Норфолків підштовхували Генріха VIII до рішучих дій. Анна Болейн вперше була представлена дворові у 1522 році, документи згадують її першу появу при королівському дворі. А вже через десять років в 1532 році доктор теології Томас Кранмер дає Генріхові VIII дозвіл на розлучення та заручає його з новою фавориткою – А.Болейн, тітка якої була законною дружиною герцога Норфолка, у своїх відносинах з монархом А.Болейн керувалася, саме вказівками могутнього герцога. А.Болейн не виправдала надій короля, який мріяв про спадкоємця. Наступною дружиною Генріха VIII стала ставлениця Сеймурів.

Джейн Сеймур – родичка лондонського єпископа і дочка землевласника в графстві Уолтімер. Саме Сеймури тепер в фаворі у короля. Про шлюб з Джейн Сеймур сучасники писали, що король потрапив з «пекла до раю», зважаючи на лагідність та ніжність нової дружини монарха. На полотні Г.Гольбейна Молодшого Д.Сеймур має вигляд стриманої, трохи суворої жінки. Вона помирає 14 жовтня 1537 року під час пологів, але при цьому дарує Генріхові VIII бажаного спадкоємця (майбутнього короля Едуарда). Кінець 30-х років XVIст.– пік політичної кар'єри Т.Кромвеля. Ідея нового шлюбу належала фавориту короля. У вересні 1539 року всі питання, пов'язані з новим шлюбом були врегульовані. В 1540 році Генріх VIII одружився з Анною Клевською. Це був династичний шлюб, метою якого було закріплення антигабсбурзького союзу. Генріх VIII був незадоволений цим шлюбом, не маючи особливих

почуттів до нової дружини. І в тому ж 1540 році Анна Клевська була оголошена вдовою.

У 40-і роки фортуна знов посміхнулася Норфолкам: король звернув увагу на племінницю герцога – Катерину Говард, але незабаром молода дружина (на 30 років молодша від чоловіка) була спіймана на шлюбній зраді. К. Говард стратили у 1542 році. Ще один невдалий шлюб став ударом для короля. Останньою дружиною Генріха VIII стала Катерина Парр, вдова Латимера, її врятувала від ешафота смерть самого монарха. Отже, руками спритних інтриганів Генріх VIII робив не тільки політику, але й вирішував особисті проблеми. Доля 4-х із 6 дружин Генріха VIII трагічна (2 – Катерина Арагонська і Анна Клевська були віддалені від двору, 2 – завершили життя на пласі – це Анна Болейн і Катерина Говард).

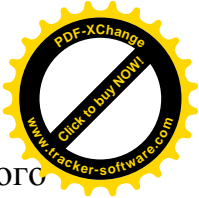
Останні роки правління монарха при дворі панувала атмосфера підозри, мстивості, надмірної жорстокості. Яскравою ілюстрацією атмосфери, що панувала при дворі Генріха, став той факт, що смерть короля 26 січня 1547 року не відразу була сприйнята: найближче оточення навіть не наважувалося говорити про це, побоюючись, що він встане з ліжка та помститься за непокору: «І тільки коли від тіла пішов запах, стало зрозуміло, що Генріх VIII ніколи не встане».

4. Королівська Реформація в Англії

Публічним функціям середньовічної монархії було не властиве управління церквою, але в XV–XVI ст. ситуація змінилась. Становлення централізованих держав висунуло на перше місце питання державних інтересів національних монархій, що призводило до відкритого зіткнення з Римською католицькою церквою або до спроб встановлення контролю над нею. Найбільш гострим виявилось протистояння претензіям та фінансовим вимогам папської курії в Німеччині, де й народжується спроба радикальної церковної реформи. Початок Реформації поклав своїм виступом у жовтні 1517 року Мартін Лютер (1485–1546), а Аугсбурзький релігійний мир 1555 р. закріпив за німецькими князями право визначати релігію на підлеглих територіях – католицизм або лютеранство та юридичне право вибору релігії для населення Німеччини.

Зіткнення претензій на монополію папства не завжди виливалося у відкритий конфлікт. Такі держави, як Франція, Іспанія не поривали з папством, а навпаки, намагались використовувати його в своїх інтересах. Спочатку Генріх VIII хотів змагатися з Францією та Іспанією у боротьбі за встановлення контролю над папством і тільки після того, як він відмовився від цієї ідеї, були здійснені кроки з визволення від папського впливу.

Шлях Англії до Реформації досить суперечливий. З одного боку, Генріх VIII Тюдор, вихований в католицькій вірі у 1521 р. виступив проти Мартіна Лютера з твором «На захист семи таїнств?», за що папа Лев X (1513–1521) нагородив Генріха титулом “Захисника віри” (title of defender of the faith), не сумніваючись в його відданості. З іншого, – бурхлива діяльність перших Тюдорів була спрямована на зміцнення особистої влади та розширення її суверенітету для створення нових державних форм управління, монархії

національного типу, а тому неодмінно повинна була торкнутися і церковного управління, включаючи питання церковного устрою та вірування.

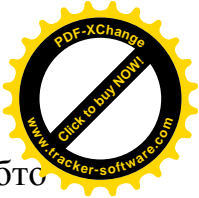
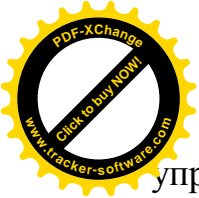
Англійська монархія мала свою історію відносин з Ватиканом. Ці відносини не раз набирали різних форм конфлікту, в основі якого було незадоволення залежністю королівської влади від Ватикану, що виявилось у XIII ст., а особливо у другій половині XIV ст. Так, статут 1279 р. «Про мертву рук» заборонив церкві привласнювати землі, які давались у ленне утримання. В статуті 1301 р. заявлялося, що папа не має права втручатись у справи англійської корони. А статuti 1353, 1390, 1393 років заборонили духовенству звертатись до папи з апеляціями у справах, що знаходились у королівській юрисдикції. Рух за реформу церкви в Англії, виник у 70-х р. XIV ст. Ідеологом руху став Джон Віклеф (1320-1384), який висунув однією з головних тезу про необхідність підпорядкування духовної влади світській, а звідси й право англійського монарха на церковне майно.

Генріх VIII Тюдор в перші роки свого правління продовжив політику батька по відношенню до церкви: намагався зробити церкву опорою своєї влади, що знаходило підтримку народу. Найважливішим чинником, який змусив Генріха VIII переглянути ставлення до церкви, була фінансова криза. Генріх VIII не міг зменшити свої витрати і шукав нові джерела прибутку. Багатства церкви відкривали таке джерело. Це також відповідало інтересам нового класу, що народжувався – буржуазії. На думку Ю.Є.Івоніна, фінансове питання було одним із головних для уряду Генріха VIII при проведенні Реформації. І з цим важко не погодитись, дуже зручно було вирішити це питання за рахунок церкви. Привласнення грошових багатств церкви, закриття монастирів виявилось важливою складовою частиною реформаційної політики тюдорівської монархії.

У другій чверті XVI століття в Англії отримала поштовх Реформація (від. лат. *reformatio*- перетворення, виправлення). Різні аспекти Реформації широко висвітлені в історіографії. У радянській історіографії під Реформацією розуміють суспільно-політичний та ідеологічний рух, що набув релігійної форми боротьби проти католицького віровчення та церкви.⁷⁶ В результаті дослідники розглядають реформаційні процеси з різних точок зору: по-перше, як конфесійний рух; по-друге, як процес скасування католицької церкви та створення нових християнських організацій, незалежних від Риму; по-третє, як наслідок втілення в життя політики абсолютизму, в результаті якої монарх виявився досить могутнім для того, щоб протиставити свою владу католицькому централізму. В Англії Реформація була проведена зверху, тому і отримала назву «Королівської Реформації». Хід Реформації в Англії – це кроки по встановленню контролю над церквою, відлік яких починається з 1529 року.

Історики XIX століття підкреслювали, що Реформація була вміло започаткована. З одного боку, висловлювалась скарга на посилення брехливих віровчень, з іншого – вказувалось на ряд жахливих зловживань церкви.

Дослідник Дж.Елтон акцентував увагу на її ідеологічне підґрунтя. Згідно з офіційною доктриною король був помазаник Бога на Землі, яка була в його

управлінні, і він був автоматично священником Ісуса Христа на Землі, тобто перевага його визначалась особисто і не залежала від будь-якої влади, в тому числі від папи Римського.

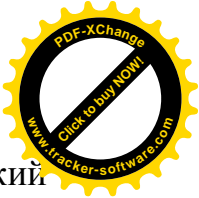
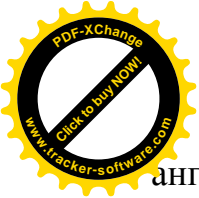
У листопаді 1529 року розпочинає роботу парламент, який отримав назву Реформаційного (1529-1536). В юридичному відношенні перші спроби обмеження влади папи окреслюються в статутах парламенту, який засідав в 1529- 1530 роках. Приводом до остаточного і повного розриву з Римом став особливий мотив – розлучення Генріха VIII зі своєю дружиною Катериною Арагонською, якого він вимагав ще з 1526 року. Генріх домагався визнання папою їхнього шлюбу недійсним на підставі того, що Катерина була раніше дружиною Артура, брата Генріха (хоч причини мали значно глибший характер).

По-перше, Катерина була іспанською принцесою, і шлюб укладався з метою зміцнення зв'язків між двома державами, але у даному випадку, коли Генріх VIII вирішив стати на боці Франції, цей шлюб став для нього не вигідним. Друга причина полягала в тому, що важливим для тюдорівської династії, що прагнула закріпитись на троні, залишалось питання спадкоємця. Катерина не народила Генріху VIII спадкоємця по чоловічій лінії. Сини Катерини помирали один за одним, а двірцеві угруповання здійснювали вплив на короля. Генріх втратив надію мати спадкоємця. Комплекс причин змусив Генріха VIII звернутися до папи Климента VII (1523-1534) з проханням про розлучення. Але голова Римської католицької церкви намагався урятувати шлюб англійського короля. Але доля цього шлюбу виявилась пов'язаною з складним переплетінням інтересів великого кола суб'єктів міжнародних відносин Європи отого часу.

Хоч, на думку дослідників Климент VII не мав жодних дипломатичних здібностей, він брав участь у переговорах із Францією, Венецією, Міланом проти Габсбургів. Однак у 1527 році армія Карла V прорвалася до Риму, пограбувала його. Климент VII, який переcheкав облогу за товстими стінами замку Св. Ангела, змушений був іти на союз с імператором. Сам Карл V був племінником Катерини Арагонської, тому папа був доручив Лоренцо Кампеджо (кардиналу-протектору Англії) у будь-який спосіб відкласти розлучення. Отже, значній мірі позиція папи визначалась союзом з Габсбургами, що скріплювався родинними зв'язками.

Найбільш значним статутом реформаційного парламенту був акт про Супрематію або про Верховенство, прийнятий у 1534 році. Акт про Верховенство започаткував англійську Реформацію. Цікаво, що оскільки Генріха VIII, як молодшого сина королівської родини, готували до архієпископської кар'єри, це було, на думку теологів та юристів того часу, одним із доказів правомірності надання йому титулу «Верховного глави церкви Англії».

Акт про Супрематію носив назву «Акт про призначення його Високості короля Верховним головою церкви Англії і надання йому влади вносити зміни та виправляти різні помилки ересі та неподобства в ній – 1534 рік (26 рік правління Генріха VIII.)». Ватикан не залишив без уваги бурхливу діяльність

англійського монарха. У 1534 році, після смерті Климента VII, папський престол займає Павло III (1534- 1549).

У 1535 році Павло III видає буллу про відлучення Генріха VIII від церкви. Незважаючи на папське відлучення, користуючись своїми правами, які були закріплені парламентськими актами, Генріх VIII вирішує зробити нові рішучі кроки по відношенню до церкви. Керівну роль в усіх цих процесах грав Т.Кромвель: він отримує право візитації церковних закладів, а у 1535 році починає її проведення. Процес секуляризації мав кілька проявів, які можна розглядати з різних точок зору: з правової, економічної, з точки зору суспільного добробуту. Секуляризація стала, одним із епізодів Реформації, в якому відображались перш за все взаємовідносини церкви та держави (короля та парламенту в його особі). Секуляризація остаточно підірвала економічну могутність церкви і цим поставила її у пряму залежність від короля. Таким чином, продовжуючи справу батька, Генріх VIII закінчив боротьбу з залишками феодального сепаратизму, але тепер вже у релігійній сфері.

Підсумуємо вищесказане: Особливості проведення англійської Реформації стали ще одним свідченням сили королівської влади. Ієрархічна організація англіканської церкви на чолі з монархом тепер стала відповідати організації державного управління в країні в цілому. В ході Реформації було теологічно обґрунтовано право монарха на верховенство, а реформаційні заходи Генріха VIII мали не стільки доктринерський, скільки політичний контекст. Реформи Т.Кромвеля у церковному управлінні позбавили попередньої самостійності духовництва: поставили в залежність від королівської влади церковні конвенції; призначення на нові церковні посади, отримання єпархій, приходів тощо стає прерогативою королівської влади; король, як голова всієї церкви Англії, направляє частину своїх церковних повноважень генеральному вікарію короля у справах церкви, а Висока церковна комісія стає головним органом, який вирішує адміністративні справи церкви. В результаті церковна організація набуває бюрократичної форми і перетворюється в апарат урядовців, цілком підпорядкований королівській владі. Важливою особливістю феодальної держави був її міцний зв'язок з церквою. Створюючи національну церкву, яка звільнялась від влади Риму, Генріх VIII спрямував Англію на шлях формування держави нового часу

5. Доба Єлизавети I в Англії. Наростання протиріч між королівською владою та суспільством.

Сорокап'ятирічну добу правління Єлизавети I вважають періодом розквіту англійського абсолютизму і «золотим віком» ренесансної культури в країні. Єлизавети I (1533 -1603), дочка Генріха VIII Тюдора і Анни Болейн. Єлизавета народилася у другому шлюбі Генріха VIII. Після страти Анни Болейн принцеса Єлизавета була визнана незаконнародженою, що було закріплено актом парламенту. Однак пізніше її включили до списку потенційних спадкоємців престолу слідом за її братом Едуардом і сестрою Марією. Єлизавета успадкувала престол після смерті бездітної Марії в 1558 році; день її воцаріння – 17 листопада – з часом перетворився на національне свято, що відзначався аж

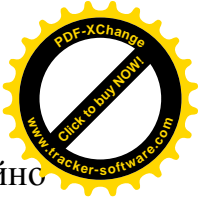
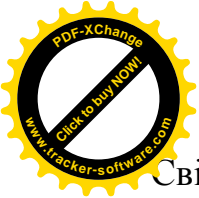
до XVIII століття як триумф протестантизму і «день народження нації». Коронація нової королеви відбулася у Вестмінстерському абатстві 16 січня 1559 року. Зійшовши на престол, Єлизавета відновила англіканську церкву, ставши її головою згідно «Акту про супрематии" (1559). При ній був розроблений новий символ віри «39 статей». На початку свого правління вона прагнула зберегти мир між католицькими і протестантськими підданими, відмовляючись продовжувати Реформацію в Англії в кальвіністському дусі. Однак протистояння з католицькими державами (Іспанією і Францією), змусило її обмежити права католиків. У той же час вона рішуче припиняла спроби пуритан критикувати офіційну англіканську церкву; гоніння на пуритан викликали відкриті протести в парламенті в 1580-1590 роках. В 1560 протестантські лорди Шотландії підняли повстання проти ярої католички регента Марії де Гіз (дивись Гізи), вдови шотландського короля Якова V Стюарта. Її дочка шотландська королева Марія Стюарт (1542-87), була одружена з французьким королем Франциском II Валуа і жила у Франції. Крім того, Марія Стюарт була прямим нащадком Генріха VII Тюдора і формально могла претендувати на англійську корону.

Єлизавета не забула втрутитися у внутрішні справи Шотландії на стороні кальвіністів. В цей же час на батьківщину, після раптової смерті Франциска II, повернулася Марія Стюарт. Конфлікт було залагоджено укладанням вигідного для Англії Единбурзького договору 1560 року. Але Єлизаветі не вдалося домогтися від шотландської королеви відмови від прав на англійський престол, що поклало початок багаторічному конфлікту двох королев.

У 1567 році нове повстання кальвіністів змусило Марію Стюарт шукати притулку в Англії, де вона провела понад двадцять років: спочатку – у якості небажаної гості, а потім – полонянки. Її інтриги і участь в змовах проти Єлизавети привели до того, що в 1587 році королева Англії з схвалення парламенту підписала їй смертний приговор. 8 лютого 1587 Марія була страчена у замку Фотерінгей. За заповітом Єлизавети англійський трон успадкував син Марії Яків VI, який таким чином здійснив унію між Шотландією та Англією. Згодом Яків наказав поховати тіло Марії у Вестмінстерському абатстві; замок Фотерінгей за його наказом був зруйнований.

У 1560-1570-х роках Єлизавета вміло користувалася тим, що її руки шукали багато монархи Європи в надії отримати разом з нею і англійський престол. Вона вела шлюбні переговори з католиками – іспанським королем, австрійським ерцгерцогом, французьким королем і принцями з дому Валуа, і навіть з російським царем Іваном Грозним. При цьому вона підтримувала «баланс» між змагаються Францією та Іспанією, з тим щоб посилення однієї з великих держав супроводжувалося негайним зближенням Англії з іншого.

В цілому при Єлизаветі I Англія перейшла до торгової і колоніальної експансії по всьому світу. Систематично проводилися експедиції до Ірландії. Відносини Англії з Іспанією загострилися в кінці 1560 - початку 1570-х років через спроби англійських купців проникнути в іспанські колонії в Новому

Світі. Заохочення Єлизаветою її підданих призвело до розвитку офіційно санкціонованого піратства в Атлантиці і неоголошеної англо-іспанській війні на океанських шляхах. Дошкульних ударів були нанесені іспанцям Френсісом Дрейком. Після його кругосвітньої рейду в 1577-1580 роках Єлизавета особисто відвідала його корабель і справила Дрейка в лицарі. Вона була пайщицею багатьох піратських антиіспанських експедицій, значно збільшила чисельність королівського флоту. Крім того, в 1588 році Єлизавета надавала негласну підтримку протестантам, повсталим проти влади Філіпа II Габсбурга в Нідерландах. В кінці 1580-х років Іспанія почала готуватися до вторгнення в Англію, проте контратака Дрейка під Кадісом затримала його. У 1588 іспанський флот – Непереможна Армада – відправився до Британських островів, але був розбитий англійцями. Єлизавета прославилася тим, що в момент небезпеки присягнулася солдатам пащу «разом з ними в гущі бою». Перемога над Армадою здобула їй славу нової володарки морів і лідера всіх протестантських сил Європи.

Єлизавета широко використовувала контакти з народом під час поїздок по країні, парламентських сесій, урочистих процесій і свят для демонстрації своєї любові і турботи про підданих. Вона багато разів повторювала: «У вас може бути більш видатний государ, але ніколи не буде більш люблячого». Свідомо відмовляючись від заміжжя, Єлизавета заявляла, що «заручена з нацією». До кінця 1580-х року сформувався культ государині: в народній свідомості королева-діва уподібнювалась Діві Марії і вважалася покровителькою протестантської Англії. У придворній середовищі її прославляли як Астрею, богиню вічної молодості, любові і краси, королеву-сонце, в пасторальній поезії – як Венеру або Діану-Цинтії; улюбленим же символом самої королеви був пелікан, виривали шматки м'яса з власних грудей, щоб нагодувати голодних пташенят.

При Єлизаветі I була значно посилена королівська адміністрація, упорядковано фінансове відомство. Англіканська церква, як помірна форма протестантизму, утвердилася в якості державної релігії. Вона була повністю підпорядкована державі і стала важливою опорою абсолютизму.

Єлизавета заохочувала розвиток нових виробництв, приваблювала в країну майстрів-емігрантів, протегувала торговельним компаніям. За її підтримки Московська компанія утвердилася на російській ринку, Естляндська – на Балтиці, Берберійська – в Африці, Левантійська – на Близькому Сході, Ост-Індська – в Індії; були засновані перші англійські колонії в Америці: поселення на острові Роанок і Віргінія, названа так на честь королеви-діви. В аграрній сфері проводиться Єлизаветою традиційна для Тюдорів політика. При Єлизаветі I були прийняті нові жорстокі закони проти бродяг і жебраків.

Конфлікт з Іспанією і витрати на оборону привели в 1580-1590-х роках до зростання податків. Засобом поповнення держав військового бюджету Єлизавета зробила приватні монополії на виробництво та торгівлю, які, як і податки, до кінця XVI століття викликали невдоволення торгово-підприємницьких кіл.

Демонструючи свою готовність радитися з парламентом і використовуючи його для популяризації офіційної політики, Єлизавета в той же час забороняла депутатам порушувати питання престолонаслідування, церковного устрою і фінансової політики, вважала їх виключною прерогативою корони. На цьому ґрунті в 1590-х роках зародився конфлікт королівської влади і парламенту, в якому стали висловлюватися вимоги поглиблення Реформації, скасування монополій і полегшення податків. Наприкінці правління Єлизавети I англійський абсолютизм став гальмом для подальшого розвитку країни. Розпочаті при Єлизаветі виступи на захист парламентських привілеїв, проти абсолютної влади корони стали прологом для подальшої боротьби парламентської опозиції з абсолютизмом при перших Стюартах.

Політична мудрість королеви проявилася у вдалому виборі міністрів, лідерів і державних діячів, віддано служили короні і Англії (У. Берлі, Ф. Уолсінгем, У. Релі, Р. Девере, граф Ессекс, У. Сесіл). Похована у Вестмінстерському абатстві в капелі Генріха VII.

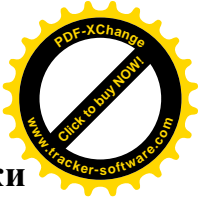
Таким чином, як форма державного устрою англійська монархія була складним механізмом. Центром політичного та культурного життя в цей час стає монарх та королівський двір. Традиційно в Англії сформувалась залежність дворянства від королівської влади, що притягувала його до королівського двору в надії отримати титули або інші нагороди. Для Англії XVI ст., як і для інших країн Західної Європи того часу, характерна боротьба дворянських угруповань за владу та право знаходитися поряд з монархом. “Партії” фаворитів і фавориток стали одним з проявів цього явища. У цей час королівський двір перетворювався в серцевину держави, де вирішували найважливіші питання великої політики. У центрі двірцевого життя знаходилась королівська сім'я та фаворити монарха. Зміна фаворитів і фавориток була невід'ємною частиною політики Генріха VII та Генріха VIII Тюдорів, коли монархи у відповідності до особистих інтересів змінювали “знаряддя” свого управління. В цілому особистості перших Тюдорів несуть на собі одного боку відбиток середньовіччя: деспотизм, жорстокі репресії не тільки по відношенню до ворогів, але й соратників, з іншого це були вже монархи раннього нового часу, які увібрали в себе ідеї Відродження.

Література:

1. Англия в эпоху абсолютизма. Москва, 1984.
2. Гриффитс Р. А., Роджер Т. Становление династии Тюдоров. Ростов-на-Дону : Феникс, 1997. 320 с.
3. Дмитриева О.В. Социально-экономическое развитие Англии в XVI веке: спец. курс. Москва : МГУ, 1990. 98 с.
4. Ивонин Ю.Е. Императоры, короли, министры. Политические портреты XVI века. Днепропетровск : ДГУ, 1994.
5. Исаенко А.В. Английская королевская реформация XVI века. Орджоникидзе, 1982.
6. Штокмар В.В. История Англии в средние века. Ленинград, 1974.

7. Хеншелл Н. Миф абсолютизма: Перемены и преемственность в развитии западноевропейской монархии раннего Нового времени. Санкт-Петербург : Алетейя, 2003.
8. Betteridge T. The Henrician Reformation and Mid-Tudor Culture. *Journal of Medieval and Early Modern Studies*. 2005. 35 (1). P.91–109.
9. Ives E. W Henry VIII (1491–1547). *The Oxford Dictionary of National Biography*. Oxford University Press., 2004.
10. Gunn Steven. Politic history, New Monarchy and state formation: Henry VII in European perspective. *Historical Research*. Aug 2009. Vol. 82. P. 380–392
11. Starkey D. Doran S. Henry VIII: Man and Monarch. London: British Library Publishing Division, 2009.
12. Strong Roy C. Gloriana: The Portraits of Queen Elizabeth I. London, 2003

Лекція 2.6. Міжнародні відносини раннього нового часу. Напрямки розвитку держав та європейської системи (Нестеренко Л.О.)

Розрив з середньовіччям, що розпочався в Європі з XVI ст., започаткував в політичному житті епоху, коли прояви внутрішньої і зовнішньої активності настільки переплітались, були взаємообумовлені та взаємозалежні, що їх важко розглядати у відриві один від одного. Це представляє своєрідність і, одночасно, характерну рису всякого перехідного часу.

На розвиток і трансформацію міжнародних відносин в ранній новий час впливали фактори:

- розвиток капіталізму та формування європейського та світового ринків, що вели до боротьби за ринки сировини, продуктів, збуту, за місце на ринку;
- - процес первісного нагромадження і пошуки капіталу за межами країни (англійські пірати в Атлантиці);
- - формування колоніальної системи і боротьба за колонії (XVI ст. – Іспанія, Португалія; XVII – Англія, Голландія, Франція);
- - процеси державотворення в Європі: боротьба за визначення кордонів держав, національне згуртування, формування абсолютиських режимів.

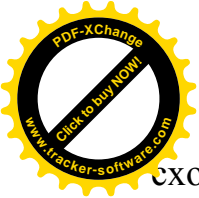
Ускладнювалось: створення військово-політичних союзів, коаліцій, релігійними союзами (Католицька ліга і Протестантська ліга), династичними претензіями і союзами (Габсбурги), розвитком вогнепальної зброї і заміни кінноти найманими піхотними полками й артилерією, боротьбою з Османською імперією. Локальні конфлікти – основа війн середньовіччя змінюються загальноєвропейськими конфліктами (Італійські війни 1494-1559; Тридцятилітня війна 1618-1648). Виділяються лідери – Вестфальський мир закріпив на довгий час провідну роль у Європі Франції та Швеції.

Основні загальноєвропейські процеси у розвитку міжнародних відносин:

- інтеграція історико-географічного регіону «Європа» і формування «системи європейських держав»
- провідна роль абсолютиських режимів в міжнародних відносинах як носіїв територіально-державної консолідації.
- Становлення інституту дипломатії та її роль в міжнародних відносинах раннього нового часу.
- Започаткування ідеологічних та теоретичних засад нової міжнародної політики.
- Формування європоцентризму в міжнародному житті.

В XVI-XVII ст. закладались основи міжнародних відносин нового часу. Їх центром стало формування європейської системи держав, яке передбачало двоєдиний процес: територіальну та політичну консолідацію країн зі створенням їх відповідної єдності, взаємозалежності.

Інтеграція раннього нового часу представляла якісно відмінний етап в становленні європейської спільноти. Ще з епохи середньовіччя відбулось виокремлення Європи як територіальної цілісності народів і країн, що мали

схожість економічного, соціально-політичного та духовного життя, як згуртовували, в першу чергу, християнська релігія, протистояння мусульманському світу.

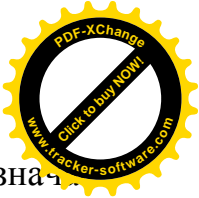
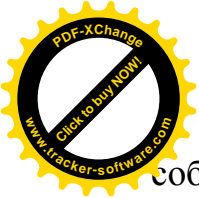
Але з кінця ХУ ст. цей процес мав економічне підґрунтя: розвиток європейського ринку, економічних зв'язків на базі міжнародного поділу праці, що виводило контакти європейських країн за межі відносин з окремими, переважно сусідніми, державами. Не останню роль зіграла й османська агресія, що спонукала ряд європейських країн до створення коаліцій, об'єднання сил для опору цій експансії.

Історична ретроспектива показує, що європейська система мала за основу досить строкату картину середньовічних регіональних політичних утворень, які на кінець середньовіччя представляли конгломерат монархій – абсолютних, обмежених, номінальних, моно- і поліетнічних – та республік – олігархічних, федеративних, шляхетських тощо, розділених на католицький і православний світ. Вивчення й аналіз їх історії ще потребує зусиль істориків, адже, безумовно, що вони дають важливий фактичний матеріал для нових теоретичних конструкцій сучасних соціальних наук. На думку дослідників перспективи еволюції державної організації в найближчому майбутньому пов'язані зі зростанням ролі регіональних структур, базою яких є історичні територіальні комплекси, з їх традиціями поєднанням природних, економічних, людських ресурсів, духовної спільності.

Становлення європейської системи держав передбачало включення в неї всіх європейських країн, в тому числі Східного і Південно-Східного регіонів (Росія, Османська імперія), а також переміщення центру політичного життя з Середземномор'я до Атлантичного узбережжя. На цей процес не могли не впливати різні фактори, що прискорювали або уповільнювали його. Боротьба за ринки сировини чи збуту, конкуренція на торгових шляхах, територіальне розмежування – це перелік далеко не всіх чинників, що визначали міжнародні відносини XVI-XVII ст., подолання яких вело до політичного зближення Європи.

До найважливіших з них відноситься зіткнення в європейських міжнародних відносинах трьох тенденцій державного розвитку. Одна – універсалістська – створення багатонаціональних конгломератів, імперій чи династичних консорціумів, що на практиці прагнула здійснити, наприклад, династія Габсбургів. Сама ідея мала витоки в середньовіччі, де отримала теоретичне обґрунтування, і де її не раз пробували втілити папство та імператори. Друга – централізаторська – формування національних держав, пов'язана з монаршою централізацією і гомогенізацією, розвитком національної буржуазії, з процесами становлення ринкових відносин. Третя – регіональна або локальна централізація – складання державності на основі середньовічних об'єднань, таких як німецькі князівства чи міста-держави Італії. Система абсолютної монархії, що поєднувала персоніфіковану авторитарну владу з створенням інститутів державного управління, була найбільш ефективним методом реалізації проектів державотворення в перехідний період від середньовіччя.

Ще одним дієвим фактором становлення держав нового типу і системи міжнародних відносин стала Реформація. Європейська Реформація представляє

собою складне, багатогранне явище. Її зміст сучасна історіографія визначає кількома вимірами: від суспільного руху з широким спектром соціально-політичних та ідеологічних цілей до процесу реформи католицизму і створення нових християнських організацій. Але яке б визначення Реформації не дали дослідники, вона вплинула на розвиток всієї Європи та окремих народів.

Реформаційний процес сприяв зростанню усвідомлення Європи як відповідної географічної та культурно-історичної спільності, з одного боку, а, з іншого – формуванню самостійності національних і багатонаціональних держав, мав парадоксальні наслідки для європейської політичної системи. До середини XVII ст. у зовнішній політиці конфесійний фактор виступав як формуючий. Реформація як релігійний фактор, успадкований в міжнародних відносинах від середніх віків, посилювала ідеологічну мотивацію зовнішньої політики, дезінтегрувала Європу на католицьку і протестантську, штовхала на військово-політичне протистояння.. Релігійний зміст був на першому місці у війнах XVI-XVII ст. Саме він сприяв створенню союзу протестантських країн, хоч і слабкого, бо протиріччя між різними релігійними течіями та сектами загострювали й міждержавні стосунки. Але почуття спільної небезпеки привело до встановлення конфесійної солідарності, зближення Англії та Нідерландів, Данії, Швеції тощо.

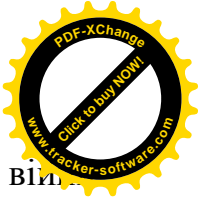
Одночасно, ідеологічна мотивація зовнішньої політики втрачає середньовічний зміст. Конфесіоналізація політичного життя Європи привела до поєднання в деяких країнах релігійного і державного інтересу, як в Англії, в інших, як у Франції, – до секуляризації зовнішньої політики, де чільне місце займає твереза доктрина “державного інтересу”. З розвитком Реформації, назавжди пішла у минуле “теократична мрія” римських пап, відмирало й уявлення про вищу владу імператора як володаря католицького світу. Тому конфесіоналізація у міжнародних відносинах сприяла розвитку самостійності європейських держав: протистояння християнській спільноті прискорювало становлення їх суверенітету та процес національного згуртування.

Реформація дала поштовх вирішенню важливих питань про межу влади імператора і королів, ієрархію в політичній системі Європи. У гострій боротьбі взяли верх такі принципи як повнота суверенітету окремих країн, право короля бути «імператором в своєму королівстві», руйнувалось середньовічне уявлення про ієрархію у відносинах між ними, на зміну приходять ідея рівності держав в політичній системі. Величезна роль у цих процесах належала Франції.

Започаткування ідеологічних та теоретичних засад нової міжнародної політики. Еразм Роттердамський – трактат про виключення війни як способу вирішення питань у суспільстві; Гуго Гроцій (1583-1645) трактат де виклав основи міжнародного права, принципу рівності суб’єктів у міжнародних відносинах; Сюллі – у 1638 р. «Великий план», де проєк перебудови Європи як єдиного цілого, на основі ліквідації невирішених проблем.

Форми міжнародних відносин в ранній новий час – загальноєвропейські конфлікти у поєднанні з регіональними конфліктами у XVI-XVII ст.

- Італійські війни
- Тридцятирічна війна

Тридцятирічна війна та її вплив на долю народів. Передумови війни

пов'язані із змінами в міжнародних відносинах, що характерні для раннього нового часу: 1) на перше місце виходить боротьба за ринки збуту, торгові шляхи, колонії; 2) національні держави, що формуються протистоять імперській ідеї; 3) почалось територіальне розмежування країн; 4) створення „системи рівноваги” в Європі, що протистояла спробам гегемонії окремих країн. Як наслідок: конфлікти з локальних швидко переростали в загальноєвропейські.

Тридцятирічна війна – один з найбільших конфліктів нового часу, який в тій чи іншій мірі захопив всі європейські країни. Витоки війни пов'язані з Габсбургами, які прагнули:

- 1) об'єднати австрійську і іспанську гілки династії;
- 2) повернути під свою владу республіку Об'єднаних провінцій;
- 3) стати, спираючись на папство, контрреформації.

Вони сформували Католицьку лігу. Противник – Протестантська ліга /Франція, Англія, Данія, Швеція, Республіка Сполучених провінцій тощо/. Німеччина розколотась на католицькі і протестантські князівства, що впливало на інтереси Швейцарії, Чехії, Угорщини.

Початок війни – чеське повстання 1618 р. за відрив її від Австрії. 4 періоди війни: 1618-1624 – чеський, 1625-1629 – датський, 1630-1635 – шведський, 1635-1648 – французько-шведський. Основні битви: на Білій горі /1620/, під Лейпцигом /1631/, при Люцені /1632/, при Рокруа /1643/. Полководці: Валенштейн, Густав-Адольф, Тіллі.

Кінець війни: Вестфальський мир 1648 р. (Мюнстер та Оснабрюк) і Піренейський 1659 р.: зміна карти Європи: Франція отримала Ельзас та Лотарингію, Русільйон; Швеція – прибалтійські території і гегемонію в Європі. Німецькі князівства закріпили незалежність від імператора і гарантії суверенітету (гаранти – Франція і Швеція): право створювати союзи між собою та з іноземними державами, що закріпило її децентралізацію. Розширили володіння курфюрсти Бранденбургські (Померанія, Магдебург та ряд єпископств, Сх.Прусія, що рух до формування Пруського королівства). Баварські герцоги стали курфюрстами і вона зміцнила територію і могутність. Визнана незалежність Швейцарії. Республіка Сполучених провінцій – повний суверенітет. Провідна роль у міжнародних відносинах перейшла до централізованих на національній основі держав. Вибудовується Вестфальська система міжнародних відносин, де ключову роль буде відігравати Франція та деякий період Швеція.

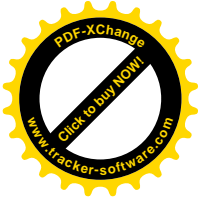
У текстах деяких міжнародних актів 17-19 ст. та історичній літературі зустрічається термін «європейська рівновага». Цей термін прийнято розуміти як політичний принцип, що спирався на прагнення великих європейських держав не допускати такого посилення однієї чи кількох з них, яке б могло загрожувати іншим. Вперше термін «європейська рівновага» був введений у текст міжнародних актів під час підписання Вестфальського миру 1648 р. Це знайшло продовження у наступний період. Найбільш повне вираження цей принцип отримав в Утрехтському мирному договорі 1713 р., рішеннях Віденського конгресу 1814-1815 рр. тощо. Тому значна частина військових конфліктів 17-18 ст., у тому числі

й загарбницьких, розв'язувалися європейськими державами з метою збереження «європейської рівноваги».

Література:

1. Барг М.А., Черняк Е.В. К вопросу о переходном периоде от феодализма к капитализму (на примере Англии) *Новая и новейшая история*. 1982. №3.
2. Барг М.А., Черняк Е.В. Социально-классовые отношения в эпоху перехода от феодализма к капитализму. Формации и социально-классовые структуры. Москва, 1985.
3. Коппель О.А., Пархомчук О.С. Міжнародні системи. Світова політика: навчальний посібник. Київ, 2001. 348 с.
4. Міжнародні економічні відносини: історія міжнародних відносин: Підручник / За ред. А. Філіпенка. Київ, 1992.

РОЗДІЛ 3

ЕКОНОМІЧНА ТА ПОЛІТИЧНА ІСТОРІЯ ІНДУСТРІАЛЬНОЇ ЦИВІЛІЗАЦІЇ ТА ПОСТІНДУСТРІАЛЬНОЇ ЦИВІЛІЗАЦІЇ

Лекція 3.1 : Центрально-Східна Європа у системі міжнародних відносин нового часу (Черкасов С.С.)

План

1. Країни Центрально-Східної Європи у Вестфальській системі міжнародних відносин
2. Центрально-Східна Європа у Віденській системі міжнародних відносин

1. Країни Центрально-Східної Європи у Вестфальській системі міжнародних відносин. Формування загальноєвропейської системи міжнародних відносин нового часу та її міжнародно-правове закріплення охоплює період першої половини XVII ст. Історично первинна форма новочасної системи отримала назву «Вестфальської» за мирним договором, підписаним у 1648 р. по завершенню Тридцятилітньої війни у Європі. Підписаний у Мюнстері та Оснабрюці договір 1648 р. завершив протистояння між Іспанією та Нідерландами. За його умовами Франція отримала Ельзас, Туль і Верден; Бранденбург – Східну Померанію; архієпископство Магдебург і єпископство Мінден, Баварія – Верхній Пфальц.

Поразка концепції єдиної християнської Європи внаслідок Реформації поставила питання про необхідність створення нової системи міждержавних відносин, яка б була здатна враховувати принцип державного інтересу у міжнародних відносинах. Поступово зазначений принцип, одночасно з принципом «рівноваги сил» стають головними концептами зовнішньої політики європейських держав. На загальноєвропейському рівні було фактично закріплено формулу Аугсбурзького релігійного миру «чия влада, того й віра», міждержавні відносини почали формуватися виходячи з принципу паритетності католицьких та протестантських держав у європейській політиці.

Міжнародні відносини у Центрально-Східній Європі за доби Вестфальської системи були ознаменовані декількома ключовими подіями на регіональній міжнародній арені. Однією з таких подій є міждержавний конфлікт, який увійшов у історію під назвою «війна за австрійську спадщину». 18 січня 1701 р. на політичній мапі Європи з'явилась нова держава – Королівство Пруссія. Курфюрст Фрідріх III проголосив Пруське герцогство королівством та коронував себе під новим титулом. Станом на початок XVIII ст. більша частина пруських земель знаходилась поза межами Пруського герцогства та належала Польщі і Священній Римській імперії. Імператор останньої, Леопольд I надав свою згоду на новий королівський титул з умовою змінити формулювання «Король Пруссії» на «Король в Пруссії».

Наступником Фрідріха I на пруському престолі став його син Фрідріх Вільгельм (1713-1740), який перетворив Пруссію на одну із найпотужніших держав Європи. За правління його спадкоємця Фрідріха II (1740-1786) пруська армія перейшла кордон із Сілезією та захопила Свідницю. Ці військові дії

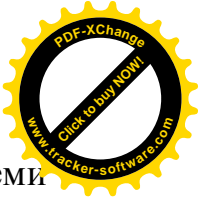
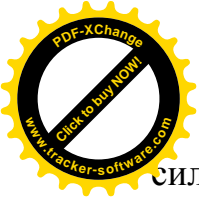

поклали початок боротьбі за розподіл австрійської спадщини померлого у 1740 р. імператора Священної Римської імперії Карла VI. Пруссія відмовилась визнавати спадкові права доньки Карла VI Марії Терезії та увійшла до складу антиавстрійської коаліції європейських держав разом із Францією, Баварією, Іспанією, Саксонією та Неаполітанським королівством. Внаслідок військового протистояння Фрідріх II захопив значні території Сілезії та Саксонії. Під тиском Нідерландів та Британії Австрія визнала приналежність Сілезії Пруссії. Повернути Сілезію Австрія не змогла навіть залучивши на свій бік російську армію. У жовтні 1748 р. війні за австрійську спадщину поклав край Аахенський мир, за яким визнавалися права Марії Терезії на австрійський престол. Проте договір не розв'язав конфлікту між Австрією та Пруссією, яка отримала у володіння майже всю Сілезію, що спровокувало початок нового військового протистояння.

Ключові події Семирічної війни (1756–1763 рр.) у Європі відбувались на східноєвропейських теренах. Саме тому Семирічна війна у своєму європейському вимірі часто ототожнюється із третьою Сілезькою війною. Військовий конфлікт розпочався із нападу Королівства Пруссія на Богемію та Саксонію. За мирною угодою 1763 р. війна завершилась збереженням статус-кво у міждержавних відносинах. Сілезія була остаточно втрачена для Австрії. Таким чином, конфлікт у Центральній Європі вплинув на склад учасників політичних союзів, які склалися протягом війни: союз Англії з Пруссією та союз Франції з Австрією своєрідно відображали суперництво самої Англії з Францією на цьому етапі.

На тлі зростання військової могутності Пруссії і Російської імперії відбувалось поступове послаблення Польсько-Литовської держави. Обрання наступного короля Речі Посполитої у 1733 р. призвело до початку європейського конфлікту за участю Іспанії, Італії, Франції, Росії та Священної Римської імперії, який отримав назву «війни за польську спадщину». Російська імперія та Австрія запропонували на польський престол кандидатуру курфюрста Саксонії Августа III, натомість Франція, Іспанія та більша частина польської шляхти підтримували кандидатуру Станіслава Лещинського, який був тестем французького короля Людовіка XV. Незважаючи на те, що у 1733 р. королем було обрано Станіслава Лещинського, під тиском Росії його було скинуто та проголошено про коронацію Августа III, що було закріплено мирною Віденською угодою 1735 р. Протягом 1772-1795 рр., внаслідок політичних акцій Росії, Австрії та Пруссії, Річ Посполиту було остаточно ліквідовано як державу, а її територію розподілено між трьома потужними сусідами. Експансіоністська політика Російської імперії мала відчутний успіх у південно-східній частині регіону. Внаслідок перемог над османськими військами у 1768-1774 рр. Росія анексувала Крим (1783 р.).

Модернізаційні процеси у Західній Європі породжували нові суспільні форми, які поширювались на східноєвропейських теренах не стільки витісняючи, скільки доповнюючи традиційні структури. Якісно нова Вестфальська система міжнародних відносин затвердила принцип «рівноваги

сил» у європейській політиці. Східноєвропейські країни у межах цієї системи відігравали роль специфічного каталізатора конфліктів, які отримували загальноєвропейський масштаб. Останнє, з одного боку, свідчить про високий ступінь інтеграції східноєвропейських держав до загальноєвропейських процесів, з іншого – демонструє вади Вестфальської системи, яка передбачала необмежене суперництво європейських держав з метою досягнення політичної рівноваги на міжнародній арені.

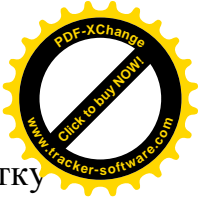
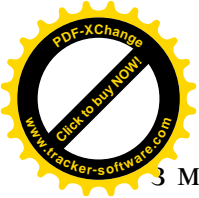
2. Центральнo-Східна Європа у Віденській системі міжнародних відносин

Віденську систему міжнародних відносин, яка сформувалась у 1814–1815 рр., прийнято відносити до різновидів корекції попередньої Вестфальської системи з тієї точки зору, що обидві системи ґрунтувались на спільних принципах державного суверенітету та рівноваги сил. Проте своєрідність механізмів врегулювання міжнародних відносин та збереження миру, які продемонструвала Віденська система, дає підстави розцінювати її як самостійну систему міждержавних відносин, у межах якої міжнародні конференції стали одним із ключових інструментів розв'язання міжнародних конфліктів.

Віденський конгрес 1814–1815 рр., скликаний після перемоги над Наполеоном Бонапартом та відновленням Бурбонів на французькому престолі, відкрив нову сторінку в історії світової дипломатії. Вперше до участі у дипломатичній конференції були запрошені практично всі європейські держави, включно з представниками дрібних князівств Священної римської імперії. Визначаючи нові європейські кордони, держави-учасники антифранцузької коаліції фактично затвердили розподіл «спадщини Наполеона», виходячи з прав європейських монархів, принципу рівноваги сил та необхідності надання територіальних компенсацій за втрати переможцям.

Ключові рішення на конференції приймалися на нарадах «Великої четвірки»: Англії, Росії, Пруссії та Австрії. Фактично, за винятком Англії, керівну нараду конгресу склали східноєвропейські країни. У результаті обговорень Російська імперія отримала території великого герцогства Варшавського; Пруссія – Рейнську область, Познань, Північну Саксонію, Вестфалію та шведську Померанію. Значної реорганізації зазнала система німецьких князівств. Дрібні німецькі володіння мали об'єднатись з більшими територіями у «Німецький союз», що створювало необхідну для Англії протизвагу Франції на континенті.

Важливим елементом Віденської системи стало укладення 20 листопада 1815 р. Англією, Австрією, Пруссією та Росією союзного договору Чотирьох держав з метою забезпечення миру у Європі та недопущення нової війни. Незважаючи на те, що трактат був розроблений у якості інструменту протидії можливої нової агресії з боку Франції, він закладав принципово нові механізми регулювання міжнародних відносин за допомогою спільного розв'язання міжнародних конфліктів. Особливо важливою була стаття, що передбачала організацію регулярних зустрічей міністрів закордонних справ чотирьох держав

з метою обговорення важливих міжнародних питань. Проте від самого початку свого існування Четверний союз був орієнтований на збереження міжнародної стабільності за рахунок підтримки непорушності європейських монархій. Укладений ще у вересні 1815 р. Священний Союз Росії, Австрії та Пруссії декларував готовність до спільної боротьби за недопущення жодних змін політико-правового устрою європейських держав з метою збереження миру в Європі, таким чином закріпивши за собою право на втручання у внутрішні справи будь-якої європейської країни. Надалі на конгресах у Троппау (1820 р.) та Лайбаху (1821 р.) Священний союз проголосив себе «захисником законної влади від бунтівників». Відповідні рішення були прийняті щодо інтервенції до Іспанії, Португалії, Неаполітанського королівства.

Проте, починаючи з середини XIX ст., принцип непорушності політичних режимів Європи почав відходити на другий план у переліку зовнішньополітичних пріоритетів провідних європейських країн. Російська імперія та Австрія намагаються розширити сферу свого впливу на країни Балканського півострову. Кримська війна 1853–1856 рр. завдала остаточного нищівного удару міжнародній системі, створеній Віденським конгресом. Поразка Російської імперії у війні з колишніми союзниками знищила досягнутий у Відні політичний консенсус. У липні 1870 р. Франція розпочала війну проти Пруссії, яка завершилась вже у вересні нищівною поразкою у битві під Седаном, під час якої у полон потрапив сам імператор Наполеон III. Найголовнішим наслідком франко-пруської війни стало приєднання до Пруссії південнонімецьких держав та утворення у 1871 р. Німецької імперії на чолі з королем Пруссії Вільгельмом I Гогенцоллерном та рейхсканцлером Отто фон Бісмарком, який блискуче реалізував свій геополітичний план об'єднання Німеччини «залізом та кров'ю». Такий розвиток подій став передумовою розколу Європи на два протилежні політичні блоки за декілька десятиліть до початку I Світової війни.

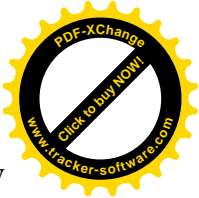
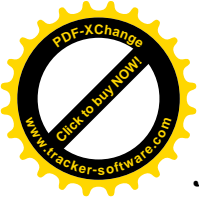
Загалом, Віденська система міжнародних відносин лише на короткий час забезпечила міжнародну стабільність та рівновагу сил у Європі. Динамічна руйнація запровадженого на Віденському конгресі міжнародного порядку, яка досягла свого апогею у другій половині XIX ст., призвела до гонки озброєнь великих держав з метою розширення свого впливу у Східній Європі та започаткувала епоху світових воєн.

Література:

1. Вулф Л. Винайдення Східної Європи : мапа цивілізації у свідомості епохи Просвітництва. Київ : Критика, 2015. 591 с.
2. Civilizational Dialogue and World Order: the Other Politics of Cultures, Religions, and Civilizations in International Relations / ed. by S. Michális, F. Petito. New York : Palgrave Macmillan, 2009. 294 p.
3. Civilizational identity: the Production and Reproduction of Civilizations in International Relations / ed. by M. Hall, P. Jackson. New York : Palgrave Macmillan, 2007. 243 p.

4. Connelly J. *From Peoples into Nations : a History of Eastern Europe*. Princeton : Princeton University Press, 2020. 342 p.
5. *Contesting Europe : Comparative Perspectives on Early Modern Discourses on Europe (fifteenth-eighteenth century)* / ed. by Nicolas Detering, Clementina Marsico, Isabella Walser-Bürgler. Leiden : Brill, 2020. 216 p.
6. *East-Central Europe in European History : Themes and Debates* / ed. by Jerzy Kłoczowski, Hubert Łaskiewicz. Lublin : Instytut Europy Środkowo – Wschodniej, 2009. 499 s.
7. Headly J. M. *The Europeanization of the World: On the Origins of Human Rights and Democracy*. Princeton : Princeton University Press, 2008. 312 p.
8. Morris I. *The Measure of Civilization: How Social Development Decides the Fate of Nations*. Princeton : Princeton University Press, 2014. 400 p.
9. Piskozub A. *Wspólnota cywilizacyjna mieszkańców Europy Środkowo-Wschodniej*. Warszawa : Instytut Geografii PAN im. Stanisława Leszczyckiego, 2008. 216 s.
10. Wierzbicki L. *Historia polityczna nowożytnej Europy : 1492–1792*. Lublin : Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2018. 189 s.

Лекція 3.2. Особливості економічного розвитку провідних країн світу у перший період нового часу (середина XVII - кінець XVIII століття) (Білоножко С. В.)

План

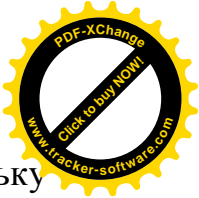
1. Економічна політика провідних країн світу.
2. Промисловий переворот у Європі (кін. XVIII ст. – 1870-і рр.).
3. Промисловий переворот у США.

1. **Економічна політика провідних країн світу.** Як це зазвичай буває, соціальна криза в кінці демографічного циклу призвела до встановлення абсолютної монархії в Австрії, Пруссії і багатьох німецьких державах. У Франції криза призвела до оновлення абсолютизму: король Людовик XIV та його міністр фінансів Жан Батист Кольбер остаточно упокорили бунтівне дворянство і анулювали більшу частину боргів. Багато відкупщиків і рантьє були розорені, але ж держава звільнилася від відсоткової данини, і податки на селян були зменшені.

Кольбер поставив за мету модернізувати економіку Франції за голландським зразком, завести мануфактури, побудувати флот і позбутися від голландського торгового посередництва. Було побудовано більше трьохсот мануфактур, здебільшого державних. Створення нової промисловості дозволило Франції створити сильний флот і потужну регулярну армію. Щоб захистити французьку промисловість і торгівлю від іноземної конкуренції, Кольбер різко підвищив мита на ввезення іноземних товарів. Така політика пізніше отримала назву протекціоністської або меркантилістської. Зазначимо, що меркантилізм Кольбера передбачає активне державне регулювання економіки, в тому числі регулювання цін на хліб.

Щодо Нідерландів, то до середини XVII століття країна досягла вершини економіко-торгівельного процвітання і їх успіхи стали прикладом для інших країн. Англія теж проводила протекціоністську політику і спеціальним «Навігаційним актом» заборонила ввезення в країну товарів на іноземних судах. Протекціонізм викликав серію торгових воєн між Голландією, Англією і Францією. В ході цих війн, в 1688 році голландські війська на чолі з «протектором» Вільгельмом III висадилися в Англії. Англійська буржуазія і частина дворянства давно прагнули позбутися опіки королів і встановити олігархічне правління за голландським зразком; ці кола підтримали голландського протектора, і Вільгельм III став королем Англії - але в дійсності з цього часу Англією керував олігархічний парламент. Ця подія отримала назву «славної революції». Незважаючи на успіх Вільгельма III, війни до такої ступені обескровили Голландію, що вона втратила своє морське могутнєство. Военное и торговое преобладание на морях перешло к Англии. Голландские купцы переезжали из Амстердама в Лондон и переводили сюда свои капиталы.

Після реформ Кольбера в Європі поширився процес модернізації за голландським зразком. У Пруссії та Австрії теж будували кораблі і мануфактури, створювали сучасну армію. На початку XVIII століття процес модернізації досяг Росії.

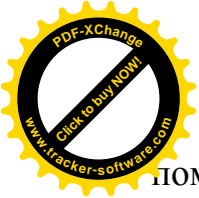
У 1700 році шведський король Карл XII розгромив під Нарвою російську армію. Над Росією нависла загроза шведської навали. Шведи були страшним ворогом, в XVII столітті шведське навала згубило половину населення в Німеччині і Польщі. Силу шведів становила регулярна армія, збройна кращої на той час артилерією - знаменитими легкими гарматами. Під загрозою навали цар Петро I був змушений терміново створювати регулярну армію і артилерію. Положення було важким: в Росії було мало свого заліза, до війни його привозили з Швеції. Лише незадовго до війни були знайдені багаті залізні руди на Уралі. Після Нарви у великій поспіху почалося будівництво заводів в Кам'янсько і Нев'янська. У 1703 році на Кам'янському заводі було відлито 570 гармат - трохи менше, ніж в Швеції. Одночасно будувалися заводи в Тулі, де з уральського металу робили рушниці. Була введена рекрутська повинність, німецькі інструктори навчали полки регулярної російської армії. У 1709 році нова російська армія розгромила шведів під Полтавою; Росія стала великою європейською державою. Реформи Петра I во многом повторили реформи Кольбера.

Було побудовано більше двохсот мануфактур; вони будувалися здебільшого під керівництвом майстрів, найнятих на Заході. Більшість мануфактур належало державі; ті, що трохи менше, віддавалися в управління або продавалися компаніям купців - із зобов'язанням постачати частина товару за низькими цінами скарбниці. Урал став країною гірських заводів, уральське залізо у великій кількості вивозилося за кордон.

Петро I прорубав вікно в Європу і незабаром в нових російських портах з'явилися англійські і голландські купці; вони пропонували великі гроші за хліб, льон, пеньку, залізо, полотно та інші товари. Однак вивезення хліба був заборонений, а продаж і виробництво інших товарів регулювалися державою. Державною монополією була і продаж горілки – проте з кінця 1730-х років почалися масові порушення цієї монополії. Масове підпільне винокуріння давало величезні прибутки і стало першою галуззю поміщицького підприємництва. У 1750-х роках з ініціативи графа Петра Шувалова були скасовані внутрішні митні збори і дозволений вивіз зерна; це відкрило дорогу підприємницької діяльності поміщиків. Дворяни швидко зрозуміли свою вигоду і стали за польським зразком створювати хлібні плантації - «економії» або «фільварки»; на ці плантаціях селян змушували відбувати панщину. До кінця XVIII століття число панщинних днів в тиждень збільшилася до 5-6; подекуди селян переводили на пайок, «месячину» і змушували працювати на поміщика весь тиждень. Селяни були передані у владу поміщиків, їм заборонялося звертатися до суду зі скаргами.

Селян продавали як худобу, на ринках, при цьому часто розбивали сім'ї. В кінцевому рахунку, російські селяни, так само як польські і пруські, були звернені на рабів. У 1760-х роках їх прямо називали рабами, але потім Катерина II з лицемірства заборонила слово «раб» - тому рабів стали називати кріпаками.

Ф. Бродель відзначає, що причиною поневолення селян у Східній Європі, був достаток вільної землі і, отже, відсутність наймитів, готових працювати на

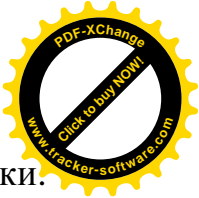

поміщика. У цих умовах велике виробництво могло бути засноване тільки на рабстві. Подібна ситуація існувала і в Америці. В ході завоювання португальські, іспанські, англійські колоністи заволоділи великими просторами родючої землі, але цю землю було нікому обробляти. У цій ситуації стала розвиватися работоргівля; підприємливі, головним чином, англійські купці купували рабів-негрів на узбережжі Африки, везли їх до Бразилії, на острови Вест-Індії і продавали місцевим плантаторів, закупували цукор, кава, тютюн, бавовна і везли в Європу. Обороти цієї «трикутної» торгівлі були величезними, в ній були зайняті тисячі судів, прибутку за рейс становила до 200%. Щороку з Африки вивозили до 100 тисяч рабів, з них близько третини вмирало під час плавання від неймовірної тісноти в трюмах. В кінці XVIII століття на американських плантаціях працювало кілька мільйонів негрів; в Бразилії раби становили більше половини населення.

У другій половині XVII століття, після воєн за торгове переважання панування на морях перейшло до англійського флоту. Англія стала грати роль посередника в морській торгівлі і отримувати величезні прибутки. Франція намагалася опиратися цьому, але в війнах XVIII століття французький флот зазнавав поразок, після чого англійці захоплювали в морях тисячі залишилися без захисту торгових суден. Таким чином, Англія відтискувала Францію від участі в морській торгівлі; Франція залишалася аграрною країною. Французька буржуазія як і раніше займалася в основному фінансовими операціями, вона вкладала гроші в облігації державних позик або в акції відкупних компаній. Державний борг знову зріс, до 1780-х років на сплату відсотків йшло до половини державних доходів і селянство стогнало від тяжкості податків.

Тим часом, населення Франції росло, протягом XVIII століття вона збільшилася з 18 до 25 млн. Чоловік – це була фаза зростання в черговому, шостому за рахунком демографічному циклі. Потрібно відзначити, що в новому циклі чисельність населення значно перевершила максимальний рівень попередніх циклів; це було пов'язано з поширенням кукурудзи і картоплі - нових високоврожайних культур, привезених Колумбом з Америки. Однак до кінця XVIII століття можливості для зростання були вичерпані, знову стало відчуватися перенаселення, ціни на хліб піднялися, реальна заробітна плата різко впала. Нове Стиснення породило новий соціальний криза - Велику Французьку революцію. Ми не маємо тут можливості докладно описувати механізм цієї кризи. В кінцевому рахунку, як це зазвичай буває, криза породила нову могутню монархію - імперію Наполеона I. Податки на селян були зменшені і селяни отримали частину земель, конфіскованих у церкви і у дворянства. Протекціоністська політика Наполеона призвела до нової війни з Англією, яка поширилася на всю Європу. Зрештою, Наполеон зазнав поразки і був повалений. Англія затвердила своє торгове переважання.

2. Промисловий переворот у Європі (кін. XVIII ст. – 1870-і рр.)
Промислова (індустріальна) революція або промисловий переворот – перехід від ручного, ремісничого – мануфактурного й доморобного до великого машинного фабрично-заводського виробництва.

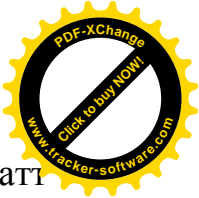
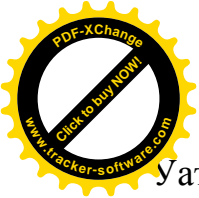

Промисловий переворот в Англії: передумови, хід, наслідки. Батьківщиною першого промислового перевороту була Англія. Соціально-економічні передумови для його здійснення визріли в цій країні у середині XVIII ст. Важливою передумовою промислового перевороту була буржуазно-демократична революція середини XVII ст., яка ліквідувала основні перепони розвитку підприємництва, розчистила шлях для становлення індустріального суспільства. Цьому сприяв і аграрний переворот XVI - XVII ст., внаслідок якого прискореними темпами розвивалося високотоварне, базоване на фермерській основі, сільське господарство. Аграрні зрушення сприяли вивільненню великої кількості людей і створили резерв дешевої робочої сили, необхідної для розвитку фабрично-заводської промисловості. До другої половини XVIII ст. в Англії завершилося формування нації - важливого політичного чинника, який мав великий вплив на становлення економічної основи цивілізації нового типу. У цей же час у країні відбулося становлення єдиного національного ринку, який стимулював розвиток господарства в цілому. Зовнішньоекономічні передумови промислового перевороту в Англії полягали у безоглядному пограбуванні колоній. На кінець XVIII ст. Англія перетворилася у найбільшу морську і колоніальну державу світу. Величезні прибутки, які забезпечувалися пануванням у світовій торгівлі, використанням незліченних багатств Північної Америки, Індії та інших колоніальних володінь, вкладалися в англійську промисловість.

Надзвичайно сприятливими для промислового перевороту було географічне розташування Великобританії та природно-економічні умови країни – водні комунікації, зручні гавані, великі поклади залізної руди та вугілля, наявність сировини для текстильної промисловості. Зовнішньоекономічні умови – постійний попит в Європі на англійські вироби, викликаний безперервними війнами, забезпечував їм ринок збуту і теж сприяв здійсненню промислового перевороту. Важливим фактором промислового перевороту був вихід на якісно новий технічний рівень англійської бавовняної промисловості, що забезпечувався поступовим впровадженням у текстильне виробництво нових машин і механізмів.

Механік Джон Кей у 1733 р. удосконалив ткацький верстат «летючим човником». Винахідником – ткачем Джеймсом Харгривсом у 1764 р. була винайдена механічна прядка «Дженні», на якій можна було працювати з 16-18 веретенами. В останній третині XVIII ст. С. Кромптон створив «мюль-машину», яка базувалася на принципах роботи прядки «Дженні», але виготовляла тонку і міцну бавовняну пряжу. Вона поширилася у виробництві і стала технічною основою механізованого прядіння.

Процеси ткацтва деякий час відставали від механізованого прядіння, але ця невідповідність була ліквідована винаходом механічного ткацького верстата Е. Картрайта у 1785 р. Він заміняв роботу 40 ткачів. Так в англійській промисловості з'явилися перші машини і фабрики. У 60-80-х роках XVIII ст. вони з'явилися в інших галузях промисловості. Епохальне в історії промисловості значення мали винаходи шотландського механіка Джеймса

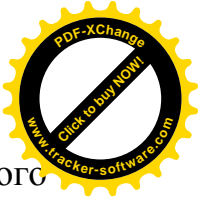
Уатта, який у 1769 р. винайшов першу парову машину. У 1782 р. Дж. Уатт удосконалив її, і з цього часу парова машина стала основним джерелом енергії британської текстильної промисловості. Це дало змогу широко використовувати вугілля як основне паливо, ліквідувало залежність від водяного двигуна, відкрило для промисловості нові регіони країни. Невдовзі, після відкриття заводу парових машин (неподалік Бірмінгема), парові машини почали застосовуватися у різних галузях промисловості. У 1820 р. у Великобританії працювало 320 парових машин Дж. Уатта, їх кількість та потужність постійно зростала.

Застосування машин прискорило розвиток металургії, вугільної промисловості. Виникло машинобудування, основу якого складали винахід і широке застосування токарного верстата та свердлильної машини. Зростання промислового виробництва зумовило появу нових досконаліших та швидкісніших транспортних засобів. Наявність парової машини зробило можливим її застосування на залізничному і морському транспорті. У 1812 р. в Англії пущено пароплав на р. Клайд.

У той же час розпочалися експерименти на залізницях. Р. Тревтик збудував декілька моделей парових повозок. Продовжив його пошуки Дж. Стефенсон, який створив самохідну паросилову установку на основі стаціонарної парової машини. Локомотив Стефенсона у 1829 р. пройшов перші випробування і розвивав швидкість у 22 км/год. У 1830 р. була збудована перша в Англії та світі залізниця, яка з'єднала Манчестер і Ліверпуль та мала велике господарське значення. Будівництво залізниць викликало корінні зміни в економіці Англії, створивши стабільні комунікації між різними районами та галузями промисловості.

Промисловий переворот змінив економічну географію Англії. Виникли нові промислові райони, які спеціалізувалися на виробництві окремих видів товарів і продуктів. Значно зросли обсяги промислового виробництва. Англія перетворилася у «майстерню» світу, її винаходи знаходили застосування у багатьох країнах. Змінилася соціальна структура суспільства, збільшилася кількість робітників, які становили 45,5% зайнятого населення. Прискорилося урбанізація Англії. На кінець XIX ст. у містах проживало майже 75% населення.

Особливості промислового перевороту у Франції. Промисловий переворот у Франції мав свої особливості і специфіку. Вігі розпочався пізніше, ніж в Англії і був затяжним. На думку деяких вчених, у т. ч. французьких, велика демократична революція 1789-1794 рр. негативно вплинула на хід економічного розвитку країни. Незважаючи на проголошені свободи, у країні тривалий час панував економічний хаос та дезорганізація, що дало підстави французькому вченому М. Леві-Лебуайє вважати революцію в економічному плані «національною катастрофою».

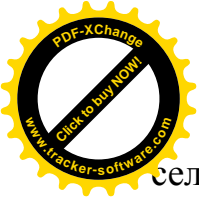
Перші машини тут з'явилися ще в кінці XVIII ст., але не мали широкого застосування. Промислове піднесення відбулося у 1805-1810 рр. в часи правління Директорії та Наполеона, які активно підтримували промисловість і торгівлю. У цей же час у Франції знайшли поширення англійські винаходи. Особливу роль у текстильній галузі промисловості відіграв верстат Жаккара, створений у 1804-1808 рр., який виготовляв тканини з візерунком, та машини Жирара (1810 р.), які здійснювали хімічно-механічну доробку льону. Щоправда, ці винаходи поширилися у французькій текстильній промисловості лише у 40-их роках. В цілому інженерно-технічна думка у Франції відставала від англійської.

Континентальна блокада Англії, яку проводив Наполеон у 1806 р., закрила французький і європейський ринки для англійських промислових товарів, створила великі економічні труднощі для Англії. Вона прискорила становлення і розвиток деяких галузей французької промисловості (суконної, хімічної, металообробної). Проте ті галузі промисловості, які працювали на колоніальній сировині (бавовняна, цукрова), переживали занепад. В цілому, прагнення Наполеона створити умови для панування французької промисловості на континенті негативно позначилися на ході промислового розвитку. Франція на довгі роки була позбавлена англійських машин, металовиробів та вугілля, необхідних для механізації виробничих процесів. Сільське господарство Франції страждало через припинення експорту зерна, вин та інших продуктів. Континентальною блокадою були невдоволені союзники Наполеона.

На другому етапі промислового перевороту (1815-1848 рр.) хід економічного розвитку Франції прискорюється. Зростають темпи механізації виробництва. Розвивалася текстильна, металургійна, поліграфічна, керамічна та інші галузі промисловості. У 20-х рр. зароджується французьке машинобудування. За обсягом виробництва промислової продукції в середині XIX ст. Франція займала друге місце у світі після Великобританії. Однак її технічний рівень і конкурентоспроможність залишалися низькими. У Франції зберігалися невеликі мануфактури та дрібне кустарне виробництво. Такий стан деякі історики пояснюють антикапіталістичною атмосферою французького суспільства, характером підприємця: дрібного ділка, людини консервативної, обережної. Торгово-промислова буржуазія не мала достатнього впливу на формування державної політики. Уряд ігнорував її інтереси.

Вже на етапі промислового перевороту у Франції сформувалися фінансова буржуазія, яка відігравала значну роль в державі, зате мало опікувалася розвитком промисловості. Вона збагачувалася за рахунок лихварства, фінансових та біржових спекуляцій. Грошовий капітал зростав швидше, ніж промисловий.

У Франції XIX ст. повільними темпами зростало населення, попит на товари і продукти залишався низьким. Ця негативна тенденція поглиблювалася відносинами на селі, складною та суперечливою структурою аграрного сектора економіки країни. В сільському господарстві Франції домінували дрібні

селянські господарства, які з ростом сільського населення все більше подрібнювалися. Перевага дрібних селянських господарств стримувала капіталістичний розвиток французького села. Державна митна політика, яка більше сприяла аграріям, ніж підприємцям, стримувала розвиток промисловості,

Третій етап промислового перевороту у Франції відбувся після революції 1848-1849 рр. і тривав до кінця 60-их років. У цей період фабрично-заводське виробництво охопило більшість галузей промисловості. Загальний обсяг промислової продукції за 1851-1865 рр. зріс майже вдвічі. Кількість парових двигунів у промисловості і на транспорті збільшилася з 7,7 до 27,8 тис. Протяжність залізниць досягла 17,4 тис. км.

За прикладом Англії було проголошено свободу торгівлі, ліквідовано обтяжливі мита. Успішно розвивалася кредитна справа, а біржа, банки і акціонерні товариства досягли небувалої сили і значення. Такі успіхи у розвитку економіки країни були досягнуті завдяки ліберальній політиці Наполеона III та його уряду.

Особливості промислового перевороту у Німеччині. Німеччина вийшла на шлях капіталістичного розвитку пізніше, ніж Англія та Франція. Промисловий переворот тут розгорнувся лише в другій половині XIX ст. Найважливішою причиною такого відставання була наявність феодальних середньовічних порядків в сільському господарстві, збереження цехів у промисловості та політична роздрібненість країни. На відміну від Англії та Франції, становлення суспільства нового типу в Німеччині відбувалося не революційним, а еволюційним шляхом. Середньовічні порядки: феодальне землеволодіння та повинності селян ліквідовувалися поступово, шляхом реформ. Навіть після революції 1848 р. у Німеччині зберігалася феодальна монархія і політична та економічна влада великих землевласників-юнкерів. Щоправда, монархія стала обмеженою, і деякі політичні права отримала національна буржуазія.

Запізнення промислового перевороту було зумовлене ізоляваністю країни від світових торговельних шляхів, відсутністю власного флоту. Політичне роздрібнені німецькі держави будували свою власну економічну політику. Кожна з них мала власні гроші, метричну систему, митні кордони і норми господарського законодавства, які гальмували створення єдиного національного ринку. Основні промислові райони країни: Прусько-Сілезький, Саксонський і Рейнсько-Вестфальський – були економічно слабо зв'язані між собою.

У Німеччині довгий час панувало середньовічне ремісниче виробництво, основною формою якого були цехи. Мануфактури появилися у кінці XVIII ст., і були розташовані, як правило, у сільській місцевості. Панування міських цехів було підірване німецьким законодавством лише у 60-их роках XIX ст. Ремісниче виробництво було малоефективним. Промислова продукція не була конкурентоспроможною на зовнішньому ринку. Більше того, внутрішній ринок

країни заповнили дешеві вироби французької та англійської фабрично-заводської промисловості. Німеччина в першій половині XIX ст. була аграрним додатком промислового розвинутих Англії та Франції. Перші парові машини в німецькій промисловості знайшли застосування у 30-их роках XIX ст. Проте їх було небагато – у 1837 р. у промислово розвинутих Сілезії працювало всього 8 парових двигунів (у той же час на бавовняних фабриках Ланкашира (Англія) діяло 714 парових двигунів). Промисловий переворот прискорюється у 50-60-их роках, коли німецька промисловість переходить від мануфактурної стадії до фабрично-заводської. Впродовж 60-их років різко збільшується загальна потужність парових двигунів. Особливо високими темпами розвивається важка промисловість.

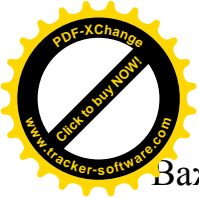
Особливістю запізненого промислового перевороту в Німеччині було те, що він базувався на основі вітчизняного машинобудування, на власних інженерно-технічних досягненнях. У Німеччині відразу будувалися величезні на той час машинобудівні підприємства, оснащені найновішим обладнанням. Саме це забезпечило небачені у XIX ст. темпи промислового виробництва. Структура німецької фабричної промисловості теж вигідно відрізнялася від англійської та французької. У Німеччині було здійснено ряд винаходів (барвники), внаслідок чого почала успішно розвиватися хімічна промисловість.

Боротьба за об'єднання Німеччини та підготовка до війни із Францією стали важливим стимулом промислового зростання країни у 50-60-их рр. У зв'язку з цим прискореними темпами розвивалася воєнно-промислова база, в якій особливу роль відігравали сталеплавильні, артилерійські заводи Крупна (Рейнська область). Велике значення надавалося залізничному будівництву, яке набуло загальнонаціонального характеру, ліквідувало економічну розрізненість країни, сприяло консолідації внутрішнього ринку. Господарському піднесенню та прискоренню промислового перевороту сприяв також митний союз німецьких держав (1867 р.), який очолювали союзна митна рада і митний парламент. Ця господарська організація немало спричинилася до пізнішого політичного об'єднання держави.

3. Промисловий переворот у США.

Поява у Північній Америці сильної самостійної держави створила сприятливі умови для економічного зростання. Промисловий переворот розпочався у північних штатах. Його особливість полягає у відсутності тих докапіталістичних пережитків, які мали місце у країнах Західної Європи, цехових порядків зокрема. Здійсненню промислового перевороту сприяло вигідне територіально-географічне розташування країни.

Створення незалежної держави дозволяло американцям відмежуватися від боротьби Англії та Франції за гегемонію у Європі. Більше того, період наполеонівських воєн став «золотим віком» американської торгівлі. Посередництво у торгівлі зброєю, боєприпасами і т. ін. приносило великі прибутки. Почали розвиватися американські міста - важливі торговельні центри.

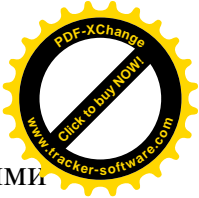
Важливу роль у здійсненні промислового перевороту відіграє демографічний фактор. Жодна країна світу не знала таких темпів росту населення. До середини XIX ст. кількість жителів США збільшилася у 4,5 рази, в основному за рахунок переселенців із Європи – людей підприємливих, енергійних, які в першу чергу спричинилися до економічного поступу США.

Перші прядильні машини у США появилися в кінці 80-х років. Вони д завезені з Англії, незважаючи на заборону вивозу машин і вічних інновацій з боку англійського уряду. Перші парові машини з'явилися в останньому десятилітті XVIII ст. На початковому етапі промислового перевороту вони використовувалися слабо. Більшість текстильних фабрик працювали на енергії води. Саме наявність дешевої енергії водяних двигунів пояснюється запізніле впровадження парових машин. Промисловий переворот у США відбувався за рахунок європейської робочої сили, інтелекту і капіталів. В цьому теж одна із його особливостей. Однак в американській промисловості з великим успіхом застосовувалися власні оригінальні винаходи - циліндр для механічної набивки тканин тощо.

У 1807 р. на р. Гудзон з'явився колісний пароплав, збудований Р. Фултоном, швидкими темпами прокладалися канали, які мали велике господарське значення. Прискореними темпами розвивалася текстильна фабрична промисловість, яка в середині XIX ст. за обсягом виробництва поступалася лише англійській. Проте найбільших успіхів США досягли у будівництві залізниць та використанні паровозів. За два десятиліття (1830-1850) довжина залізниць зростає у 300 разів.

Розвиток залізничного будівництва сприяв прискореному росту металургії, добувної та машинобудівної галузей промисловості. У 40-их роках широко застосовуються пудлінгові печі. Виробництво чавуну у 1830-1850 рр. зростає у три рази. Спочатку машинобудування розвивалося повільними темпами. На початку XIX ст. американська промисловість працювала в основному на англійських машинах. Проте в середині XIX ст. у США вже існували власні машинобудівні заводи. Особливо швидко розвивалося сільськогосподарське машинобудування. В цей же час активно впроваджуються в життя оригінальні досягнення американської інженерно-технічної думки. Серед найвидатніших винаходів того часу були швейна машина Зінгера, ротаційна типографська машина, телеграф Морзе, револьверний, шліфувальний, фрезерний верстати, косарка Мак-Корміка, комбінована молотилка-віялка Хейрема та багато інших.

Незважаючи на високі темпи промислового розвитку у першій половині XIX ст., США залишалися в основному аграрною країною, промисловий переворот завершився лише на Півночі. Розвиток промисловості гальмували південні штати, в яких панувало рабовласницьке плантаційне господарство. Рабовласництво було основною перепоною на шляху розширення внутрішнього ринку – ринку товарів і робочої сили, освоєння земель Заходу, інтенсивного

розвитку сільського господарства. Суперечності між північними і південними штатами викликали Громадянську війну в США (1861-1865 рр.), яка водночас була буржуазною революцією. Війна закінчилася перемогою Півночі. Важливими її наслідками було скасування рабства, ліквідація політичної та економічної роз'єднаності США.

На відміну від країн Заходу, в Росії промислова революція почалася значно пізніше. Становлення фабричного виробництва в Росії відноситься вже до періоду після скасування кріпосного права. До реформи 1861 року розвиток промисловості стримувалося недоліком вільної робочої сили - більшу частину населення країни складали кріпосні, зобов'язані працювати на своїх поміщиків. У 1859 році виробництво бавовняних тканин в Росії було в 20 разів менше, ніж в Англії; залізничне будівництво ще тільки починалося. В кінці XVIII століття російська металургія займала перше місце в світі, але після промислового перевороту Росія більш ніж удесятеро поступалася Англії.

Література:

1. Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм XV-XVIII століття, пер. з французької Григорія Філіпчука. Київ : «Основи», 1997, Т.1-3.
2. Мизес Л. Человеческая деятельность : Трактат по экономической теории (рос.). Челябинск: Социум. 2016.
3. Дерев'янкін. Промисловий переворот // Енциклопедія історії України : у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. ; Інститут історії України НАН України. Київ : Наукова думка, 2012. Т. 9. 944 с.
4. Тойнбі А. Промышленный переворот в Англии в XVIII ст. Москва : Книжный дом «ЛИБРОКОМ» . 2011. 352 с.

Лекція 3.3 Становлення Версальско-Вашингтонської системи міжнародних відносин після Першої світової війни: складові, протиріччя, наслідки. (Давлетов О.Р.)

План

1. Версальсько-Вашингтонська система міжнародних відносин як повоєнна концепція світоустрою.
2. Етапи, недоліки та протиріччя Версальско-Вашингтонської системи міжнародних відносин.
3. Наслідки Версальско-Вашингтонської системи міжнародних відносин.

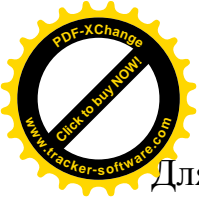
1. Версальсько-Вашингтонська система міжнародних відносин як повоєнна концепція світоустрою. Версальсько-Вашингтонську систему міжнародних відносин було встановлено після закінчення Першої світової війни та перегрупування сил на міжнародній арені. Створена на Паризькій (1919-1920 рр) та Вашингтонській (1921-1922 рр.) мирних конференціях система міжнародних договорів закладає підвалини Версальско – Вашингтонської системи міжнародних відносин, що зафіксувала та оформила результати Великої війни (1914-1918 рр.), визначила нове співвідношення сил на світовій арені, створювала систему колективного підтримання миру – Лігу Націй тощо.

У січні 1919 р, у Парижі почала працювати мирна конференція країн Антанти за участю глав держав та урядів, міністрів закордонних справ 27 держав. Головну роль взяли на себе учасники «великої трійки» – прем'єр-міністр Великобританії Девід Ллойд-Джордж, президент США Вудро Вільсон, прем'єр-міністр Франції Жорж Клемансо. Прямим результатом роботи Паризької конференції стало підписання так званої серії «версальських договорів» за наступною план-схемою: територіальні втрати – військові обмеження – репараційні виплати. До них відносяться: Версальський мирний договір з Німеччиною (червень 1919 р.); Сен-Жерменський – з Австрією (вересень 1919 р.); Нейський – із Болгарією (листопад 1919 р.); Тріанонський – з Угорщиною (червень 1920 р.); Севрський – із Туреччиною (серпень 1920 р.).

Конференція у Парижі проголосила створення якісно нового – на постійно діючій основі – інструменту підтримання миру та безпеки у світі – першої міжнародної універсальної міжнародної організації – Ліги Націй. Ця інституція, статут якої було затверджено у квітні 1919 р., мала штаб-квартиру у Женеві, і метою своєї діяльності проголошувала розвиток співробітництва між державами та гарантування повоєнної безпеки у світі. Останньому мали слугувати ключові статті статуту Ліги Націй, а саме відмова від практики війн, санкції проти агресора тощо.

Версальська система мирних договорів закріплювала територіальні зміни, які відбулися внаслідок Першої світової війни й розпаду Німецької, Османської та Австро-Угорської імперій.

Після Паризької мирної конференції основним завданням стало врегулювання суперечностей на Далекому Сході та в басейні Тихого океану.

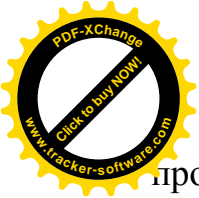

Для розв'язання далекосхідних проблем було скликано конференцію у Вашингтоні з 12 листопада 1921 р. по 6 лютого 1922 р. У ній брали участь дев'ять держав – США, Велика Британія, Японія, Франція, Італія, Бельгія, Португалія, Голландія, Китай. Унаслідок роботи конференції було укладено низку договорів:

- «Договір чотирьох держав» (Велика Британія, США, Франція та Японія), укладений 13 грудня 1921 р., стосувалася взаємних гарантій недоторканості острівних володінь її учасників у басейні Тихого океану;
- «Договір п'яти держав» (Велика Британія, США, Японія, Франція й Італія), підписаний 6 лютого 1922 р., забороняв будівництво військових кораблів, тоннажність яких перевищувала 35 тис. т., встановлювала співвідношення між флотами цих країн за класом лінкорів у пропорції 10:10:6:3.5:3.5.
- «Договір дев'яти держав» (США, Велика Британія, Франція, Японія, Італія, Бельгія, Голландія, Португалія й Китай), підписали 6 лютого 1922 р., в ньому проголошувався принцип поваги суверенітету, територіальної й адміністративної недоторканості Китаю. Він зобов'язував усіх учасників дотримуватися принципів «відкритих дверей» та «рівних можливостей» у торгівлі й розвитку промисловості на всій території Китаю. Формально держави відмовлялися від політики розподілу Китаю на «сфери впливу». Проте, він не скасовував системи нерівноправних угод цих країн з Китаєм.

Договори, укладені на Вашингтонській конференції, доповнювали систему договорів, підписаних у 1919-1920 рр. між країнами-переможцями та країнами, які програли світову війну. Створена на Паризькій та Вашингтонській конференціях система міжнародних договорів заклала підвалини Версальско – Вашингтонської системи міжнародних відносин, що зафіксувала та оформила результати Першої світової війни, визначила нове геополітичне співвідношення сил на світовій арені. Вона стала спробою розв'язати незліченні проблеми у царині зовнішньої політики, об'єднати й гармонізувати суперечливі інтереси народів і держав. Від цього часу нові геополітичні реалії у світі формуються за сценарієм творців Версальско – Вашингтонської системи міжнародних відносин.

Які ж конкретно зміни геополітичного характеру закріплювала Версальсько – Вашингтонська система? За задумом «великої трійки» лідерів Німеччина втрачала статус великої світової держави. Вона змушена була поступитися частиною своєї довоєнної території; над окремими територіями було встановлено прямий контроль Ліги Націй. Наприклад, згідно з Версальським договором 1919 р., франко-німецький кордон поновлювався за станом на 18 липня 1870 р., що означало на практиці повернення Ельзасу та Лотарингії до Франції. Рудники Саарського вугільного басейну передавались у користування Франції, а сам Саар переходив на 15 років під управління Ліги Націй. Три округи – Ейпен, Морене та Мальмеді відійшли до Бельгії. Литви поверталась Клайпеда. Польща отримала окремі райони Пруссії та Померанії, Познані та Верхньої Сілезії. Данциг змінив назву на Гданськ і був

проголошений вільним містом під управлінням Ліги Націй. До, новонародженої держави, Чехословаччини, відійшла Судетська область. Також Німеччина втратила всі свої колоніальні володіння. Африканські колонії кайзера відійшли до Франції, Великобританії, Бельгії та Португалії. Тихоокеанські до Японії, Великобританії, Австралії та Нової Зеландії.

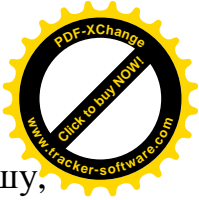
Програвша Першу світову Німеччина змушена була також прийняти ряд умов, спрямованих проти можливості відродження її потужного військово-промислового потенціалу. Німцям дозволили мати лише 100-тисячну вільнонайману армію. Генеральний штаб було розпущено. Флот майже 100 % переходив до переможців. Німеччині заборонили мати новітні військові технології доби Великої війни, такі як танки та авіацію, хімічну зброю. Порти та ріки Німеччини проголосили «міжнародними», тобто відкритими для кораблів Антанти. І, як країна, що розв'язала Першу світову війну, Німеччина мала погодитись на репараційні виплати переможцям. У лютому 1921 р. на Лондонській зустрічі міністрів фінансів держав Антанти була оголошена сума у 132 млрд. золотих марок. Кайзерівська імперія канула у Лето, гроші мала віддавати новонароджена Веймарська Республіка.

З політичної мапи Європи зникла й Австро-Угорщина. На уламках імперії Габсбургів постали самостійні держави Австрія, Угорщина, Чехословаччина. Південнослов'янські території – Боснія, Герцеговина, Хорватія, Словенія, Далмація, частина Македонії і Південної Угорщини об'єдналися із Сербією та Чорногорією в єдиній державі Югославії. Частково території колишньої імперії відійшли до Румунії, Італії та Польщі. Морський та Дунайський флоти екс - Австро - Угорщини перейшли у розпорядження Антанти. Також кількість збройних сил Австрії визначалась віднині у 30 тис. осіб, у країні була заборонена загальна військова повинність. Для держав Антанти встановлювалась свобода транзиту через Австрію.

За майже таким сценарієм було складено і Тріанонський договір для Угорщини. В наслідок чого Угорщина втратила понад половину довоєнної території, а її населення скоротилось у 2,5 рази. Болгарія вимушена була поступитись власними землями на користь Румунії, Греції та Югославії. Одночасно вона втрачала практично весь військовий флот, а чисельність її сухопутних сила була обмежена у 20 тис. осіб. З політичної мапи світу зникла також імперія Османів. Це означало, що Туреччина втратила близько 80% довоєнної території. Її колоніальні володіння відійшли до Великобританії, Франції, Греції та Італії. За Севрським договором Туреччина втрачала монопольні права на Чорноморські протоки, які ставали відкритими для проходу і цивільного і військового флоту будь-якої країни світу.

Одним з трагічних наслідків повоєнного влаштування Європи за рецептурою Антанти стало повторення «доби великого переселення народів» - німці і угорці, українці і австрійці тощо були змушені переселятися з територій, що відходили до інших держав.

Неважко прийти до висновків стосовно того, що таке «перевлаштування світу» буде мати логічні наслідки.

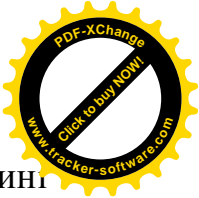
Рано чи пізно, «повержена» Німеччини буде прагнути реваншу, спираючись прямо чи опосередковано на колишніх союзників по Четвертому союзу.

- Антирадянська спрямованість Версальсько-Вашингтонської системи міжнародних відносин, як і багато наступних у міжвоєнний час зовнішньополітичних акцій СРСР спрямованих на експорт соціалістичної революції зумовлювали ще один вузол міжнародних суперечностей.
- Підсумками Паризької мирної конференції, за великим рахунком, залишилися незадоволені Сполучені Штати Америки. Через досягнення економічного світового лідерства, нарощення небувалої військової могутності, спонукали американців вимагати більшої «відкритості світу», «свободи морів», «політики відкритих дверей» тощо. А відтак і подальшого суттєвого коригування Версальсько-Вашингтонської системи міжнародних відносин у цілому. А це також заклало підвалини майбутніх суперечок між заокеанським гігантом і провідними у політичному сенсі, але послабленими у економічному європейськими лідерами Антанти будуть ще одним визначальним фактором у царині міжнародної політики міжвоєнного періоду.

Таким чином, нове світо влаштування за Версальсько-Вашингтонськими угодами не тільки не ліквідувало суперечностей щодо геополітичних інтересів провідних держав світу, а у певному розумінні навіть ще більше їх загострило.

3. Версальсько – Вашингтонська система, як і будь – яка система, пройшла кілька етапів свого існування. Серед них умовно можна виділити п'ять основних:

- становлення Версальсько – Вашингтонської системи – 1919-1922 рр.;
- відносна стабілізація Версальсько - Вашингтонської системи – 1922-1929 рр.;
- криза Вашингтонського порядку – 1929-1933 рр.;
- криза Версальського порядку – 1933-1937рр.;
- ліквідація Версальського порядку і встановлення германської гегемонії в Європі – 1938-1939 рр.
- Версальсько – Вашингтонська система повоєнного устрою світу мала низку суттєвих недоліків:
 - не розв'язала протиріччя між державами-переможницями й державами, які зазнали поразки;
 - не ліквідувала протиріччя між великими й малими країнами;
 - не запобігла можливості виникнення реваншизму, перш за все внаслідок відсутності дійового контролю за виконанням укладених угод;
 - економічний чинник: структурні складові Версальсько-Вашингтонської системи міжнародних відносин переобтяжили національні економіки ряду країн непомірними репараційними виплатами і штучним припиненням сторіччями існувавших до того часу економічних зв'язків, що у подальшому спровокує добу «великої депресії»;

німецький чинник: Версальська угода подарувала Веймарській Німеччині відчуття тотального національного приниження, створила сприятливий ґрунт для генези націонал-соціалізму;

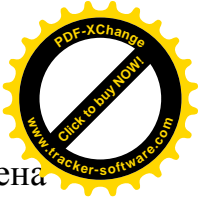
- викликала значні територіальні зміни в Європі, друге "велике переселення народів", започаткувала основи довготривалих національних конфліктів – утворивши відразу декілька зон постійної геополітичної нестабільності.

Версальсько – Вашингтонська система закріпила новий розклад сил у повоєнному світі, але у наслідок своїх вад не могла бути стійкою й тривалою.

Протиріччя Версальсько-Вашингтонської системи міжнародних відносин:

- розкол у таборі Антанти – не було вирішено питання щодо країни – світового гегемона;
- наростаючі суперечності між державами- переможцями та державами-переможеними, народи яких полярно ставились до повоєнних порядків на планеті;
- суперечності між «працею та капіталом» - наслідком Великої війни стане світова революційна криза 1917-1923 рр.;
- поза цією системою опинилась Радянська Росія, що автоматично поставило її у опозицію до підвалин Версальсько-Вашингтонської системи міжнародних відносин у цілому;
- суперечності між колоніями та метрополіями, бо Версальсько-Вашингтонська система міжнародних відносин не загасила полум'я антиколоніального руху у світі.

3.Отже, Версальсько – Вашингтонська система являла собою визначену форму політичної організації міжнародних відносин після війни 1914 – 1918 р. і була закріплена в договорах і угодах 1919 – 1922 р. як форма адаптації до нових історичних реалій. Оформлення нового світового порядку в Європі після Першої світової війни було ускладнено революцією в Росії і хаосом у Східній Європі. Виробленням Версальського договору займалися тільки переможці, що найчастіше переслідували різні цілі. Для Франції основне значення мало максимальне ослаблення Німеччини, що дозволяло закріпити французьку гегемонію в Європі й убезпечити її східні границі. Англія і США були більш зацікавлені в збереженні європейської рівноваги. Для цього було потрібно в більшому ступені враховувати інтереси Німеччини, що в умовах розпаду Австро-Угорщини, революції в Росії, загального національно-революційного підйому і діючої більшовицької пропаганди можна було використовувати як стабілізуючий фактор у Центральній і Східній Європі. У підсумку версальські домовленості були компромісом між цими крайніми позиціями за рахунок переможених, що визначило революційний підйом в Угорщині, становлення масових комуністичних партій і реваншистський вектор зовнішньої політики Німеччини. Англія і Франція намагалися використовувати нові держави, що виникли в Європі, як проти більшовицької революції, так і проти німецького реваншизму. Однак роль союзників Лондона і Парижа ніколи не була занадто висока і мала тенденцію до зниження.

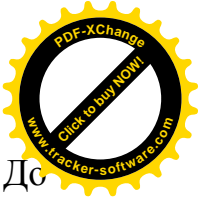

Гарантією міцності Версальської системи могла б стати погоджена позиція Англії, Франції і США. Однак США з ряду причин самоусунулися від політичних проблем Європи, а Англія і Франція по-різному бачили перспективу європейської рівноваги. Німеччина, що стала об'єктом Версальського договору, і СРСР, що взагалі знаходився поза рамками нової системи міжнародних відносин, цілком природно стали її супротивниками. Тим самим Версальська система залишалася невірноваженою і не універсальною, а її відносно високий ступінь конфліктності, незважаючи на широку пропаганду пацифізму, визначалася збереженням розподілу політичної карти Європи на переможців і переможених.

Врегулювання міжнародних відносин в Азіатсько-Тихоокеанському регіоні проходило в більш спокійній обстановці. У ході конференції у Вашингтоні (12 листопада 1921 р. – 6 лютого 1922 р.) було встановлено нове співвідношення сил на Далекому Сході, в основі якого лежало партнерство великих держав на базі консенсусу по військово-морських проблемах, взаємних гарантій регіональних інтересів і загальних принципів політики в Китаї. Рівновага системи закріплювалася новою роллю Японії, що хоча і була змушена відмовитися від союзу з Англією й обмежити свої домагання в Китаї і Росії, але одержала гарантії військово-морської безпеки. Таким чином, Японія виявилася в ролі основного гаранта Вашингтонської системи міжнародних відносин. Однак гарантами від японського експансіонізму могли бути тільки далекосхідні держави в співробітництві зі США й Англією, але вони (СРСР і Китай) минулого або виключені із системи міжнародних відносин, або були її об'єктом. Тому, будучи більш рівноважною системою, ніж Версальська, вона залишалася неуніверсальною, оскільки виключила зі своїх суб'єктів СРСР і Китай.

Говорячи про розвиток Версальсько – Вашингтонській системи в міжвоєнне двадцятиліття, слід зазначити наявність глобальних протиріч, що зробили першорядний вплив на політику великих держав. Формування післявоєнної системи міжнародних відносин проходило без врахування інтересів Німеччини і СРСР, що зробило їх її супротивниками, і в Європі склався політичний трикутник (Англія і Франція – Германия – СРСР), учасники якого прагнули досягти своїх зовнішньополітичних цілей, граючи на протиріччях суперників. Побоюючись радянсько-німецького зближення, Англія і Франція в середині 20-х рр. пішли на поступки Німеччини, що привело до деякого згладжування протиріч у Європі. Однак проблема СРСР, стремившегося повернути собі роль великої держави, так і залишилася невирішеною, і в 20-х рр. основним світовим протиріччям було зовнішнє стосовно системи міжнародних відносин протиріччя між СРСР і світовим порядком, що в основному улаштовував всі інші великі держави.

У 30-і рр. зміна балансу сил великих держав привело до того, що ряд держав зробили відверту ставку на насильницьку трансформацію Версальсько-Вашингтонської системи, принципи якої перестали відповідати їх інтересам. Периферійне положення цих країн у системі міжнародних відносин дозволяло

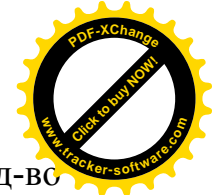

ім використовувати основне протиріччя для поліпшення своїх позицій. До цього варто додати загальний ріст регіоналізму, прагнення усіх великих держав використовувати складності суперників для поліпшення власних позицій. Тим самим позначилася внутрішня криза системи міжнародних відносин, що неможливо бути усунути без досягнення нового балансу сил і інтересів. Однак досить переконливі стимули його досягнення були відсутні. Криза світової економіки збіглася з кризою Версальсько - Вашингтонської системи, і усі великі держави в тім чи іншому ступені стали на шлях гонки озброєнь, готуючись до нової боротьби за переділ світу.

Криза і крах Версальсько - Вашингтонської системи протягом 30-х рр. не могли не привести до чергового зіткнення між великими державами. У цьому змісті можна говорити про те, що Друга світова війна була закономірним явищем у період зміни систем міжнародних відносин і навряд чи могла б бути відвернена, оскільки економічні зміни у світі вели до зміни балансу сил великих держав, а досягнення новою угодою про статус-кво утруднялося складністю визначення нового співвідношення сил. Великі держави по інерції продовжували будувати свою політику, виходячи зі звичних оцінок і прагнучи максимально використовувати сформовану ситуацію у своїх інтересах. США, Німеччина і СРСР прагнули до повної перебудови системи міжнародних відносин, тоді як Англія і Франції були згодні лише на її часткову модернізацію, а Італія і Японія займали проміжну позицію, прагнучи з максимальною вигодою використовувати наростаючу кризу. Відкладання усеосяжного врегулювання вело до акумуляції проблем і створювало ще більш вибухонебезпечну ситуацію. Її результатом стало виникнення Другої світової війни, що являла собою сукупність воєн великих держав між собою й іншими країнами за розширення свого впливу і перегляд границь, що склалися в 1919-1922 р., і як і попередні конфлікти великих держав, носила відверто загарбницький характер, що доповнюється визвольною боротьбою окупованих країн і територій.

Література:

1. Клейменова Н. Е., Сидоров А. Ю. Версальско-Вашингтонская система международных отношений: проблемы становления и развития. 1918–1939 Москва: МГУ, 1995. 148 с.
2. Клейменова Н. Е., Сидоров А. Ю. История международных отношений. 1918-1941 гг. Москва : Центрполиграф, 2008. 640 с.
3. Системная история международных отношений в четырех томах. 1918–2000 / Под ред. А. Д. Богатурова. Москва : 2000. Т. 1: События. 720 с.
4. Михайленко В.И., Нестерова Т.П. Версальско-Вашингтонская система. Часть 1. Первая мировая война и становление Версальско-Вашингтонской системы. Екатеринбург: Издательство Уральского университета, 2003. 131 с.
5. Галик В.М. Україна в Європі та світі : навч. посіб. Київ : Знання, 2013. 364 с.
6. Історія міжнародних відносин і зовнішньої політики: ХХ – початок ХХІ ст. : навч. посіб. / В.Ф. Салабай, І.Д. Дудко, В. Борисенко та ін. Київ : КНЕУ, 2006. 368 с.

7. Турчин Я.Б. Історія міжнародних відносин : навч. посіб. Львів : вид-во Львівської політехніки, 2013. 140 с.
8. Марущак М.Й. Історія дипломатичних відносин у ХХ сторіччі. Вінниця : Нова книга, 2008. 365 с.
9. Теорія міжнародних відносин : Термінологічний словник / М.П. Гетьманчук, О.С. Івахів, О.В. Кукарцев та ін. ; за заг. ред. М.П. Гетьманчука. Львів : вид-во Нац. ун-ту «Львівська політехніка», 2011. 368 с.
10. Овсій І.О. Зовнішня політика України (від давніх часів до 1944 року) : (Електронний ресурс) навч. посіб. Київ : Либідь, 1999. 240 с.
:http://politics.ellib.org.ua/pages-cat-8.html

Лекція 3.4 Європейський фашизм: дефініції, варіанти, складові (Давлетов О.Р.)

План

1. Провідні причини зародження європейського фашизму.
2. Соціально-політичні корені та складові елементи європейського фашизму.
3. Фашизм – пошук дефініції поняття

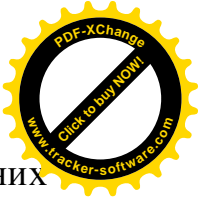
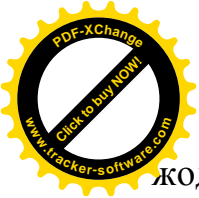
1. Провідні причини зародження європейського фашизму. Фашизм як феноменальне явище всесвітньої історії виникає у Європі в міжвоєнну добу, як своєрідне специфічне віддзеркалення гострої соціальної та політичної кризи, що охопила на той час капіталістичне суспільство внаслідок закінчення Першої світової війни. Фашизм при цьому виступив як особлива кризова модель переходу від монополістичного (інколи і домонополістичного) капіталізму до стадії державно-монополістичного капіталізму.

Фашизм як форма влади використовується лише тоді, коли традиційна для капіталістичних держав система управління через певні обставини (наслідки Першої світової війни, революційна ситуація або економічна криза, громадянська війна або іноземна інтервенція тощо) виявляється неспроможною діяти. Аналіз європейської історії в повоєнні десятиліття, між Першою та Другою світовими війнами, дозволяє виокремити *три провідні причини*, які закладали умови, сприяючи зародженню та розвитку фашизму.

Перша з них – різка зміна усталеної соціальної моделі суспільства.

Динамічні й глибокі радикальні зміни в стані соціальних структур підривають підвалини традиційного укладу життя (під час революційної або економічної кризи, переходу від монархії до демократичної республіки тощо), змінюють позиції і вплив масових суспільних груп (дворян, промонархічної буржуазії, окремих верств середнього класу і т.п.), не забезпечуючи при цьому їхньої вчасної адаптації до мінливих умов існування, що ніби автоматично протиставить ці групи суспільству. Внаслідок виникає певний вакуум, який за відповідних умов може бути заповнений фашистською ідеологією.

Друга причина – криза існуючої політичної системи. Як відомо, у міжвоєнний період більшість цих систем у Європі становили парламентсько-демократичні інституції, де панував принцип «триєдиного» поділу влади на такі гілки, як законодавча, виконавча та судова. Одночасно в цей же період у суспільстві виникають, а у деяких випадках домінують антипарламентські та антидемократичні настрої. Складна економічна та політична ситуація в цей час сприяла тому, що існуючі державні оргструктури постійно піддавались критиці та звинуваченням у малоефективності, нездатності швидко та енергійно вживати заходів заради подолання кризових явищ, у потуранні корупції та злочинності. До того ж, інколи велика кількість з цих обвинувачень були дійсно обґрунтовані. При цьому слід зауважити, що, як у випадку з соціальними структурами, невдоволення мас існуючою політичною системою владив

жодному разі не означало неминучості заміни парламентсько-демократичних інститутів на авторитарно-тоталітарні, як вимагали фашисти. Але власне криза політичної системи створила сприятливі умови для фашистської активності. Без кризи парламентських політичних структур фашизм не прийшов би до влади ні в Німеччині, ні в Італії, ні в Іспанії чи будь-якій іншій європейській країні. З іншого боку, фашистські рухи в США, Великобританії та Франції не мали значної підтримки саме через відносну усталеність та гнучкість діючих там політичних систем влади.

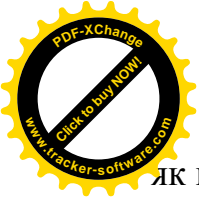
Третя причина – криза масової свідомості на повсякденному та ідеологічному рівні. Проявом подібної кризи слід вважати розмивання старої системи цінностей, втрату сформованих раніше цільових настанов, зникнення цілісного бачення розвитку світу; втрату віри в ефективність існуючого суспільного устрою, у традиційні політичні партії та колишніх лідерів.

У цих випадках масову свідомість можна порівняти із звичайною губкою, яка жадібно поглинає все те, що опиняється на поверхні, у тому числі й ідеї фашизму. Справа ще й у тому, що масова свідомість, через об'єктивні обставини, не пристосована до сприйняття сукупності причин, які викликали кризовий стан у розвитку суспільства. В умовах затяжної багаторічної кризової ситуації (1917–1923 рр.; 1929–1933 рр.), особливо коли це пов'язане з помітним погіршенням умов життя численних верств населення, найбільш типовим для суспільної свідомості є відчуття нетерпіння, прагнення негайно отримати бажані результати або врешті – решт обіцянки цього. Саме звідси виникає особлива чутливість мас до примітивного спрощення пояснень природного ходу подій, до гранично чітких орієнтирів руху уперед, до простих та зрозумілих будь-кому засобів вирішення назрілих проблем (тобто мова йде і про пошук зовнішнього або внутрішнього ворога, та про використання теорії щодо «змови сіонських мудреців» або «всесвітньої змови комуністів» тощо).

Можна зробити висновок про те, що інколи при певному рівні кризового стану масова свідомість з особливою увагою сприймає ту рецептуру, яку пропагують фашистські сили.

Узагальнення досвіду, накопиченого минулим, дозволяє на сьогодні виокремити основні соціально-політичні корені фашизму – *консерватизм, расизм, антисемітизм, націоналізм та антикомунізм*. Серед складових фашизму чільне місце займає саме консерватизм. Ми маємо змогу констатувати від самого початку генетичний зв'язок фашизму і консерватизму. Це дуже легко простежується на прикладі пріоритетів, що є у фундаменті настанов обох течій. До них відносяться – спадковість, яку трактують як вірність традиціям; стабільність як головна умова нормальної життєдіяльності суспільства; орієнтація на державний авторитет; негативне оцінювання природи

людини; невіра в можливість існування гармонійного розвиненого людського суспільства; проголошення ілюзією ідеї щодо щастя для всіх і т.д. Слід зауважити, що фашисти практично повністю сприймають усі ці настанови, але при цьому надають їм деякі інші акценти, жорсткішої форми і тенденційно направлений характер. Наприклад, спадковість у їхньому трактуванні виглядає

як некритичне звеличування історичного минулого; стабільність як категоричне заперечення позитивного характеру досягнень людського розуму, цивілізації та культури взагалі; орієнтація на державний авторитет – як необхідність тотального підкорення особистості людини державним структурам; невіра в можливість існування гармонійного людського суспільства – як неминучість існування ієрархії, за якої слабких підкорюють сильніші особи. При цьому було б грубою помилкою змішувати ці два терміни, «консерватизм» і «фашизм», тому що різниця між ними спостерігається досить чітко у сфері тактичного та практично-політичного порядку.

Консерваторинамагаються досягти реалізації власних настанов у межах вже існуючих державних інституцій. Фашисти, навпаки, заперечують цей шлях, проголошуючи при цьому необхідність ліквідації вже сформованих парламентсько-демократичних устоїв. До того часу, коли парламентські політичні інститути залишаються міцними та дієздатними, різниця між консерватизмом і фашизмом досить чітка. Інша річ – в умовах затяжного кризового стану, бо тоді різниця між ними зменшується внаслідок переходу частини прихильників консерватизму на праворадикальні профашистські позиції. Аналогічну роль при цьому відіграє і погіршення духовної ситуації в суспільстві – як наслідок – війна ідеологій. Саме втрата довіри до демократичних установ, поляризація сил у суспільстві створюють умови, за яких відбувається зрушення у правому спектрі суспільно-політичної структури в бік фашистської схеми світогляду.

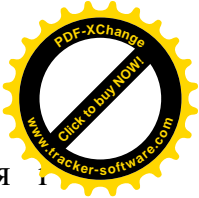
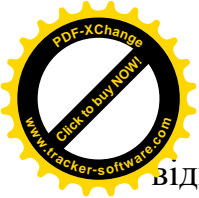
Наступним наріжним каменем у підвалинах фашизму є расизм як спотворене соціально-політичне бачення розвитку історії людства та світу. Будучи вельми талановитими еkleктиками, ідеологи фашизму, без будь-яких сумнівів, запозичили декілька провідних суджень щодо людських рас, які були поширені в Західній Європі ще з середини XIX ст.

Наведемо основні з них:

- спадкоємні ознаки передаються наступній генерації по крові;
- спадкоємність визначає не лише зовнішні ознаки (колір шкіри, очей, волосся, риси обличчя, форму черепа тощо), а й внутрішні якості будь-якої людини, її характер та здібності (наприклад, естетичні нахили, творчі здібності, працелюбність або ледарство, хоробрість або боягузтво тощо).

Раса формує особистість будь-якого індивідуума або людину, формує її кров. Нерівність серед людства простежується і у зовнішніх, і у внутрішніх якостях. Існують у світі раси, які накопичували в собі всі позитивні ознаки. Існують такі, ніби «нижчі» раси, які не мають достатньої творчої енергії, інших позитивних рис, потрібних людині для розвитку науки, мистецтва, прогресу взагалі. Останні раси – загроза людству, потенційно небезпечне джерело його виродження:

- спадкоємні расові ознаки не піддаються жодним змінам – ні під впливом природи, ні шляхом змішування рас;
- демократія розбудовується на постулаті про те, що всі люди споконвіку рівні між собою. Звідси витікає і рівність їхніх прав. Навпаки, расова теорія

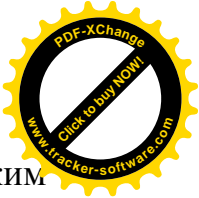
відкидає ідею щодо рівності рас. При цьому відповідно заперечується і принцип рівних прав, а внаслідок і сам демократичний постулат. Якщо існують «вищі» раси, то буде цілком доречним, що саме вони почнуть керувати у світі та підкоряти собі «нижчі» раси;

- немає рівності і всередині «вищої» раси. Окремі індивідууми мають природну спроможність акумулювати найкращі ознаки власної раси, що автоматично робить їх лідерами, які мають особливу «творчу енергію», на відміну від звичайної маси, яка цих ознак не має. Саме з них згодом виокремлюється вождь – вища верховна харизматична особа. Тобто такий керманіч розбудовує власну владу не за принципами демократії, а через ті расові ознаки, які він має від народження. Із цього випливає, що лідер повинен вибрати собі послідовників, а не навпаки.

Згодом расова теорія у її нацистському варіанті, за часів існування «Третього рейху», буде розглядати історію людства взагалі як нескінченну споконвічну боротьбу рас. Для того, щоб зробити цю історію гранично чіткою і зрозумілою, була створена категорія «віковічноговорога» – «анти-раси» з євреїв. Річ у тому, що Адольф Гітлер вважав євреїв окремою расою. Фюрер був глибоко переконаний, що «змішування єврейської та арійської крові» небезпечно для існування «німецької цивілізації». Євреїв він вважав за найгірший народ – «анти-расу»: «Ні, євреї не має ані найменшої здатності до творення, оскільки ідеалізм, без якого неможливий жодний справді вищий розвиток людини, відсутній в юдея і ніколи не був йому притаманним. Отже, його інтелект ніколи не матиме конструктивного ефекту, а буде лише деструктивним...». Саме антисемітизм стане наступною складовою фашизму.

Вибір євреїв у ролі такої негативної «суперсили» не був випадковим. Побутовий антисемітизм насаджувався в Європі ще за часів середньовіччя отримав у Німеччині ХХ ст. новий поштовх у результаті Листопадової революції 1918–1919 рр., коли євреї одержали громадянську рівноправність за Веймарською Конституцією. Консервативна частина населення сприйняла цей процес із відвертим незадоволенням, боючись посилення як економічної, так і політичної активності єврейської меншості. Та обставина, що з давніх-давен євреї мешкають у різних країнах світу, допомогла правим радикалам з консервативного табору сконструювати примару всесвітнього єврейського секретного плану, спрямованого нібито проти Німеччини і німців у цілому, а в перспективі проти цивілізації взагалі. В інтересах встановлення влади «сіоністських мудрагелів» у Німеччині й у світовому масштабі діяли і діють і міжнародна фінансова олігархія, і всі ліві партії (як соціал-демократи, так і комуністи), і буржуазно-ліберальні сили, керівництво яких «пройняте наскрізь єврейським духом». Саме за допомогою цієї конструкції неважко знайти пояснення будь-якому явищу, процесу. Майже все негативне, що відбувалось у світі та країні (Перша світова війна, революція, економічна криза, інфляція, звільнення з роботи тощо) списувалось на інтриги євреїв.

Відповідно, будь-які можливі позитивні зрушення в суспільстві пов'язувались безпосередньо з акціями проти них. На думку одного з провідних

ідеологів НСДАП, Альфреда Розенберга, євреї були не лише расово чужим щодо німців народом, а й «основним метафізичним ворогом в історії». В уявленні націонал-соціалістів єврейський народ виступав як міжнародна ворожа сила, самокерована на знищення Німеччини за допомогою різноманітних політичних, економічних, культурних засобів тощо.

На думку А. Розенберга, боротьба проти євреїв була викликана не лише політичною й моральною необхідністю, а й «як боротьба проти послаблення народу через єврейську отруту». І Гітлер, і його найближче оточення часто-густо використовували біологічні терміни характеризуючи євреїв. Наприклад, вони ототожнювали єврейський народ з біологічним варіантом паразитів, що присмоктуються до живих організмів та використовують чужі ресурси заради власного життя.

Так, у книзі «Моя боротьба» Гітлер неодноразово стверджує, що «євреї були й залишаються типовими паразитами». Там само фюрер писав, що «юдей являє собою пряму протилежність арійцю». Він не має ніякої «істинної культури», і вся «зовнішня культура сучасного єврея насправді є лише спотвореною ним культурою інших народів». Панування євреїв у державі було, на думку лідерів НСДАП, обумовлено тимчасовим послабленням автохтонної нації. Як зазначав А. Розенберг: «Там, де на тілі нації з'являється будь-яка рана, у хворе місце завжди уплутується єврейський демон, що немов паразит годинами використовує млявість великих світу сього». Демонізуючи єврейство, нацисти несвідомо пов'язували себе з християнством. Гітлер писав з цього приводу, що «наш німецький народ бачить уособлення самого диявола у євреї». У травні 1923 р., виступаючи на мітингу НСДАП у баварському цирку «Кроне», керманіч нацистів заявив, «що євреї – це образ і подоба диявола. А єврейство – це расовий туберкульоз народів». Після цього нацисти почали використовувати шати «війська Христового», що врешті-решт дозволили Гітлеру дійти до жахливого висновку про те, що «боротьба за знищення єврейства це боротьба за справу Господа».

Ще одним важливим складовим елементом ідеологічної платформи фашизму є націоналізм. Задовго до заснування НСДАП у Німеччині існували проповідники течії «фьолькіше» (від німецького «das Volk» – народ), які висували тезу про перевагу німецької культури, «німецького духу» або німецької нації над «відсталою» цивілізацією інших західноєвропейських народів. Спираючись на численних ідейних попередників (Фіхте, Гегель, Юнг, Ніцше, Шпенглер та ін.), фашисти трактували поняття «нація-народ» як окрему расову культурно-біологічну ірраціонально-містичну спільноту, яка завжди знаходиться у ворожих антагоністичних відносинах з іншими подібними спільнотами. Саме звідси німецький фашизм узяв на озброєння деякі основні положення із багажу традиційного шовінізму XIX ст.: панівне становище Німеччини в континентальній Європі; історичну необхідність об'єднання всіх народів, які розмовляють німецькою мовою, у рамках єдиного німецького «рейху»; прагнення до розширення німецьких колоніальних володінь, – без будь-яких змін.

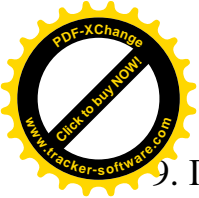

Наступною складовою ідеологічного фундаменту фашизму, безумовно, був антикомунізм. Саме антикомунізм дозволив фашистській ідеології мати форму цілісної теорії. Так, наприклад, саме антикомунізм поглядів лідерів НСДАП відкривав останнім шлях до співробітництва з традиційними консервативними правими силами в політичному таборі Німеччини. Патологічний антикомунізм нацистів відсував для представників цих кіл на задній план навіть ту обставину, що в деяких питаннях (майбутня форма правління, соціальна політика, права людини тощо) їхні погляди істотно відрізнялись від поглядів фашистів.

Цікаво, що за всієї несумісності ідей, взятих на озброєння націонал-соціалістами (аристократизм і народність; націоналізм і ідея наднаціональної спільності європейських фашистів; антикапіталізм і теорія соціально-корисного арійського капіталу і т. п.) головним принципом відбору завжди залишався антикомунізм. Ще в 1922 р. А. Гітлер у таємному меморандумі до осіб, які фінансували нацистську партію, вперше коротко, змістовно і відкрито сформував її мету – «знищити і вирвати з коренем марксистський світогляд». Згодом саме на підставі антикомунізму створювалася вся система ідейного багажу фашизму.

Безумовно, що на сьогодні термін «фашизм» належить до тієї категорії понять, які трактують як полісемантичні, дискусійні та багатозарові. У сучасній світовій історіографії існує декілька десятків варіантів трактування цього терміна. І зараз залишається актуальною теза колишнього президента Болгарії Желю Желева про те, що «прийшла пора створити єдину теорію фашизму, яка логічно об'єднала б дослідження різних його аспектів». Білоруський історик В. А. Космач у науковій розвідці «Фашизм: трактування і зміст терміну», надрукованій у збірці «Вопросы германской истории» за 2001р., яку видає кафедра всесвітньої історії Дніпровського національного університету ім. О. Гончара, створив досить вдалу спробу класифікації різноманітного трактування фашизму в існуючій історичній, публіцистичній, філософській, культурологічній, соціологічній та політологічній літературі. При цьому В. А. Космач виділяє аж 14 груп – варіантів трактування змісту та сенсу терміна «фашизм».

1. Психологічні та психоісторичні характеристики фашизму.
2. Марксистські та інші трактування фашизму як «дрібнобуржуазної революції» або як руху «середнього класу».
3. Визначення фашизму як наслідку загальної кризи капіталізму, як однієї зіспроб протидії буржуазії світовому революційному процесу.
4. Трактування фашизму як контрреволюції.
5. Трактування фашизму з використанням історичних аналогій щодо історичного минулого і сьогодення.
6. Визначення фашизму за аналогією з комунізмом (соціалізмом або більшовізмом).
7. Трактування фашизму як надкласової влади.
8. Визначення фашизму як масового народного руху.

9. Пояснення фашизму з точки зору технократизму, «теорій модернізму», індустріального суспільства.

10. Трактуювання фашизму з точки зору особи Гітлера як демона або злодія номер один у світі.

11. Пояснення фашизму з позицій «Гітлер-велле» («гітлерівської хвилі») або «гітлеріани», «гітлерівської ностальгії» за великим минулим.

12. Трактуювання фашизму з точки зору доктрини тоталітаризму.

13. Визначення фашизму з точки зору марксизму та радянської історіографії 30-х рр. ХХ ст.

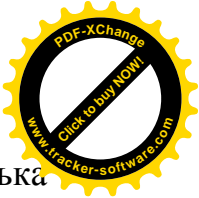
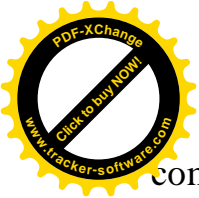
14. Використання терміна «фашизм» для позначення різноманітних та однотипних (фашистських) політичних рухів і у цьому сенсі максимально широке визначення власне поняття «фашизм».

Згідно з тезами власне В. А. Космача, «фашизм – це збірний термін щодо визначення тоталітарних форм політичних рухів та політичної влади, супутне явище і наслідок тоталітарних революцій у ХХ ст.; це ідеологія та влада реакційно й шовіністично налаштованих номенклатури і дрібнобуржуазних станів, їхніх союзників з числа люмпенізованих низів та інтелігенції; це синтез крайнього націоналізму (шовінізму), популізму та антидемократичного з ідеями «національного об'єднання» і «соціальної злагоди» державного протегування економіці та антикомунізму; це антипод громадянського суспільства, парламентської демократії і правової держави». На думку автора, це не дуже вдале, переобтяжене змістовними дефініціями трактування фашизму.

Вважаємо, що «фашизм – це специфічне соціально-політичне явище – реакція найбільш консервативної частини європейського капіталістичного суспільства на наслідки Першої світової війни, потрясіння періоду світової революційної кризи 1917–1923 рр. та особливі умови історичного розвитку Європи у 20–40-ві рр. ХХ ст.» .У ХХІ столітті пошук трактувань та пояснень цього терміну був продовжений.

Плідно працюють у цій сфері такі вчені, як Роджер Гріффін, Роджер Ітвел, Майкл Ман, Роберт Пекстон, Джеймс Грегор, Кріс Даген, Джон Голдберг, Франц-Лотар Кролл, Владимір Урсул та інші. При цьому слід враховувати той факт, що фашизм має назву, яка сама по собі не пояснює мету цього руху. Сам термін «fascio» означає «об'єднання» або «спілку», тобто фашисти – це «спільники». Це італійське слово «fascio» походить від латинського «fascis» – таку назву мали в'язки різок (лозин) у давньоримських лікторів (ліктори – це почесна варта римського воїна). Цікаво, що ще в ХІХ ст. цей вислів використовували різні республіканські, профспілкові та соціалістичні угруповання для того, щоб зазначити власну відмінність від політичних партій. Згодом, на початку ХХ ст., цей термін узурпували італійські праві політичні об'єднання.

Наприклад, починаючи з 1917 р., праве крило італійського парламенту об'єдналось під спільною назвою «Спілка національної оборони» – «Fascio per la difesa nazionale». Із заснованої в 1915 р. «Спілки революційних дій» – «fascio d'azione rivoluzionari» та «Союзу боротьби» Муссоліні – «Fascio di

combattimento», який існував з 1919 р., врешті-решт виникла власне фашистська партія, що з 1921 р. мала назву Національна фашистська партія – «Partito Nazionale Fascista».

Отже, починаючи з цього часу, термін «фашизм» набуває поширення у світі і є об'єктом ретельного вивчення. Безумовно, дослідження фашизму завжди мало політичну спрямованість. Розглядаються різноманітні теорії, висувуються нові гіпотези, понад 90 років тривають дискусії щодо фашизму. Термін «фашизм» неможливо «сховати». Він вже має власну історію та належить до «переліку ключових слів» історії ХХ ст. Історія інтерпретацій фашизму та теорій щодо фашизму неминуче приводить до історії антифашизму – тобто до історії комуністичних, соціал-демократичних, частковоконсервативних та ліберальних партій. Пошук глобальної універсальної теорії фашизму, як підстави для пояснення форм і функцій будь-яких проявів фашизму, є справою майбутнього. Таким чином, усе ще актуальним лишається вислів італійського вченого Анжело Таска: «Визначити фашизм означає насамперед написати історію фашизму».

Література:

1. Артамошин С. Идеиные истоки национал-социализма. Брянск: Изд-во БГУ, 2002. 184 с.
2. Геллетлі Р. Ленін, Сталін і Гітлер: доба соціальних катастроф. Київ : Темпора, 2011. 664 с.
3. Давлетов О. «Майн Кампф» та гітлерівська концепція світогляду націонал-соціалізму. *Наукові праці історичного факультету ЗДУ*. 2001. Вип. 10. С. 230–237.
4. Желев Ж. Фашизм. Тоталитарное государство Москва : Новости, 1991. 411 с.
5. Зонтгаймер К. Як нацизм прийшов до влади Київ : Дух і літера, 2009. 320 с.
7. Эванс Р. Третий рейх: Зарождение империи: в 3 т. Екатеринбург : Астрель, 2010. Т. 1. 2010. 640 с.
8. Frei N. Der Führerstaat. Nationalsozialistische Herrschaft 1933 bis 1945 / N. Frei. München, 2002. 468 s.
9. Marks St. Warum folgten sie Hitler? Die Psychologie des Nationalsozialismus / St. Marks. Düsseldorf, 2007. 219 s.
10. «Warum ich Nazi wurde» – Biogramme früher Nationalsozialisten. Die einzigarten Sammlung des Theodor Abel. Berlin : Story Verlag, 2018. 930 s.

3.5. «Німецьке питання» після Другої світової війни (О.М.Казакова)

1. Еволюція політики СРСР і західних демократій щодо Німеччини у 1943-1945 рр.

2. Етапи вирішення «німецького питання» після Другої світової війни.

3. Об'єднання Німеччини та нова конфігурація сил у Європі й світі.

1. Еволюція політики СРСР і західних демократій щодо Німеччини у 1943-1945 рр.

Вже під час Другої світової війни в ході міжнародних переговорів дуже гостро постало «німецьке питання», а саме проблема майбутнього міжнародного та політичного становища Німеччини. Термін «німецьке питання» у так званому «вузькому розумінні» – це проблема єдності німецької нації після 1945 р., а в т. зв. «широкому» – проблема місця і взаємовідносин Німеччини у повоєнному світі.

«Німецьке питання» в історії виникає не перший раз. Одним із вирішень стало об'єднання Німеччини у 1871 році, що кардинально змінило розташування сил на міжнародній арені. На Паризькій конференції після закінчення Першої світової війни в складних умовах переговорів вирішувалося питання подальшої долі Німеччини, як єдиної або поділеної країни. Виникнення «німецького питання» завжди було пов'язано з небезпекою та напруженістю в міжнародних відносинах, можливістю війни всередині Європи. Перша та Друга світові війни є такими прикладами.

Саме тому лідери Антигітлерівської коаліції під час проведення Тегеранської (1943 р.), а особливо Ялтинської (1945 р.) та Потсдамської конференції (1945 р.) ключове місце при обговоренні питань післявоєнного устрою приділяли Німеччині.

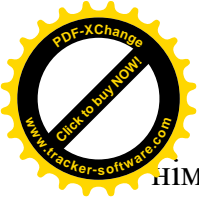
Так в протоколі Ялтинської конференції від 11 лютого 1945 року у третьому розділі «Розчленування Німеччини» зазначалося:

«Великобританія, США, СРСР матимуть щодо Німеччини верховну владу. При здійсненні владних повноважень вживатимуть такі заходи, які визнають необхідними для майбутнього миру і безпеки, включаючи повне роззброєння, демілітаризацію та поділ Німеччини».

Також в протоколі Ялтинської конференції було визначено, що Франції має бути надана в Німеччині зона, що підлягає окупації французькими військами. Ця зона буде створена з британської та американської частини, та відповідно контрольна рада для Німеччини за участі союзників і Франції.

На Потсдамській конференції було укладено угоду про політичні та економічні принципи координованої політики союзників щодо переможеної Німеччини на період встановлення спільного контролю.

У повідомленні підкреслювалось: «Союзники зараз і в майбутньому вживатимуть заходів, необхідних для того щоб Німеччина ніколи більше не загрожувала своїм сусідам або збереженню миру в усьому світі...Союзники не мають наміру знищити або поневолити німецький народ...Мають намір дати

німецькому народові можливість здійснити реконструкцію свого життя на демократичній і мирній основі». Головною метою політики країн антигітлерівської коаліції було оголошено знищення німецького націоналізму і милітаризму за допомогою прийнятого на Потсдамській конференції плану «4-х Д» (за визначенням Давлетова А.Р.), заснованого на денацифікації, декартелізації, демілітаризації і демократизації країни. На цій зустрічі лідерів підкреслювалося, що союзники виходять із принципу збереження єдності Німеччини.

Важливим питанням на Ялтинській та Подсдамській конференціях було питання репараційних виплат. Репарація – компенсація у грошовій або натуральній формі в адресу тієї держави, що потерпіла матеріальні збитки.

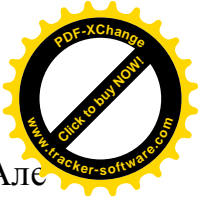
На Ялтинській конференції були закладені принципи репараційних виплат після Другої світової війни, а саме:

1. Німеччина зобов'язана відшкодувати в натуральній формі збитки, завдані нею в ході війни союзним націям.
2. Репарації повинні стягуватися з Німеччини в трьох формах:
 - а) одноразове вилучення (устаткування, приладів, суден....) з метою знищення перш за все військового потенціалу Німеччини;
 - б) щорічні товарні поставки з поточної продукції, протягом встановленого періоду;
 - в) використання праці німецьких працівників.

При обговоренні неодноразово виникали серйозні протиріччя щодо обсягів репарацій з Німеччини, їх видів та відсотків. На Потсдамській конференції була досягнута наступна домовленість: репараційні претензії СРСР будуть задовільнені шляхом вилучення зі східної зони Німеччини і за рахунок німецьких активів у Болгарії, Фінляндії, Угорщині, Румунії та Східній Австрії; репараційні претензії Польщі СРСР задовольнить зі своєї частки; претензії США, Великої Британії та інших країн, що мали право на репарації, будуть задоволені із західних зон; деяку долю репараційних платежів СРСР додатково мав отримати з західних зон Німеччини.

За домовленістю СРСР отримав 50 % репарацій від усього обсягу репарацій: 45 % – з радянської зони окупації і 5 % – з загального обсягу репарацій в інших зонах. В радянській зоні окупації, враховуючи репараційні виплати спочатку проводилась більш раціональна політика. Використовувались **різні форми**: переміщення заводів, репарації з готової продукції, прибутки з поточного виробництва. З підприємства «Вісмут» були вивезені наробоки німців у сфері ядерного виробництва. Майно німецьких підприємців, звинувачених у злочинах нацистського режиму – передавали новоствореним німецьким земельним органам влади, воно ставало загальнонародною власністю.

Репараційне питання обговорювалось крім міжнародних конференцій на сесіях РМЗС (Ради міністрів закордонних справ) Паризький, Московський, Лондонській, присвячених виробленню спільних методів та механізмів щодо

репараційних виплат та економічного розвитку німецьких територій. Але початок «холодної війни» призвів до збільшення проявів ідеологічних розбіжностей між країнами, подальший пошук компромісів з репараційних питань заходив у «глухий кут». Так, 19 грудня 1947 р. держдепартамент США поінформував про припинення репараційних поставок до СРСР. Рішення Ялтинської і Потсдамської конференцій про репарації Радянському Союзу з західних зон окупації Німеччини в повному обсязі виконані не були.

2. Етапи вирішення «німецького питання» після Другої світової війни.

Досить умовно можемо віділити три етапи вирішення «німецького питання» у післявоєнний період.

- Перший етап (1945-1949 рр.) – від окупації до розділу Німеччини.
- Другий етап (1949-1955 рр.) – це етап розділення країни на ФРН та НДР, приєднання обох країн до військово-політичних блоків НАТО та ОВД, спорудження Берлінського муру.

- Третій етап (1989-1990) – постановка та вирішення Німецького питання.

На першому етапі з 1945 по 1949 рр. головними проблемами були:

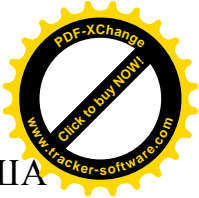
- узгоджена діяльність окупаційних адміністрацій
- статус Німеччини
- репараційні виплати.

Щодо вирішення проблем окупації Німеччини була спеціально створена Європейська консультативна комісія, ще на початку 1944 року, одним з її завдань було встановлення плану окупації. Так, 15 січня 1944 р. Великобританія запропонувала угоду про зони окупації. Згідно з нею СРСР відходила Північно-Східна Німеччина: 40 % загальної території Німеччини, 36 % всього населення, 33 % ресурсів всієї економіки. Великобританії – Північно-Західна Німеччина (включно з Руром), а США – Південна Німеччина. Берлін – також був поділений на 3 частини між країнами. США – не зовсім задоволені такою пропозицією, бо відсунуті від Руру, і наполягали на зміні проекту. 27 листопада 1944 р. – до ЄКК приєднується Франція, яка також отримує частку німецької території з американської та британської зон.

5 червня 1945 р. – верховна влада у Німеччині перейшла до переможців – союзників по антигітлерівській коаліції. Берлін – отримав особливий статус та був поділений на 4 зони окупації. Одразу ж виникло багато різних територіальних претензій до Німеччини. Приводами стали прикордонні території та промислово важливі райони Німеччини. Країни, що висували претензії: Данія, Нідерланди, Бельгія, Люксембург, Польща, Чехословаччина.

Була створена **Союзна контрольна рада (СКР)**, яка забезпечувала реалізацію потсдамських рішень та діяла на засадах консенсусу, очолювали яку головнокомандувачі та військові губернатори кожної з окупаційної зони. Відразу після окупації німецьких територій гостро постало питання про майбутній устрій Німеччини. Створювати чи ні центральний німецький уряд.

СРСР впевнено відстоював позицію, що Німеччина повинна стати централізованою державою з сильними позиціями центрального уряду країни,

розраховуючи мати більше впливу на внутрішньополітичне життя країни. США та Велика Британія в принципі були «за» те щоб післявоєнна Німеччина стала федеративною державою з сильним федеральним урядом. Політичне керівництво Франції традиційно бачило Німеччину розділеною, децентралізованою державою, сформованою з 12 земель із слабким федеральним урядом. Франція, як і раніше, вважала західнонімецьку державу за майбутнього надто небезпечного сусіда.

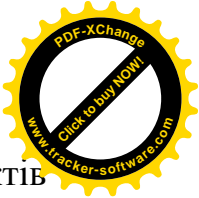
Пропозиція Сталіна щодо створення центральної німецької адміністрації під керівництвом Контрольної Ради та про чотирехсторонній контроль над Руром були відсунуті США та Великобританією ще на Подсдамській конференції. У 1945-1946 рр. Франція займала досить радикальну позицію з питань майбутнього устрою Німеччини. Проявом стало несприйняття Парижем ідеї єдиної Німеччини, його прагнення у разі створення такої, отримати принаймні компенсацію у вигляді анексії Саару й Руру. Крім того ідеологічний чинник дуже впливав на політику країн і відповідно на ситуацію в Німеччині.

Щодо **репараційного питання**, то запропонований спосіб його вирішення далеко не зміцнював декларованого принципу збереження економічної єдності Німеччини, а навпаки прискорив розкол держави. В умовах повоєнної кризи переможений Німеччині вільне підприємництво слід було обмежити системою державного контролю й розподілу.

Так в початковий період проведення репараційної політики практика демонтажів німецьких підприємств у східній зоні значною мірою підірвала радянський авторитет у німецького населення. Проте незабаром було знайдено більш прийнятний спосіб рішення – репарації з поточної продукції. Це стимулювало німців на більш продуктивну працю і розширювало базу німецької промисловості. Навесні 1946 р. постали перші радянські акціонерні товариства (РАТ), які склалися з підприємств, що підлягали раніше демонтажу, а тепер зорієнтовувалися на постачання готової продукції в обмін на надання сировини. Таким чином – в радянській зоні на перших етапах окупації – більш раціональна господарча політика. Це, в свою чергу призвело до того, що виробництво тут почало відновлюватися – і товари почали “переливатися” із радянської зони до західних, створюючи конкуренцію товарам США та Великобританії. Це стало вагомою причиною для рішення про встановлення режиму контролю за пересуванням товарів та людей між західними та радянською зонами від 30 червня 1946 р.

Хоча за 3 місяці до цього були прийняті рішення задля збереження єдності країни. Так, 27 березня 1946 р. з'явився документ, схвалений чотирма державами, а саме «План з репарацій та рівня повоєнної німецької економіки». Багато вчених вважають його вершиною союзницької співпраці. План передбачав збереження традиційних господарських зв'язків, незважаючи на міжзональні кордони.

Вже в перший період вирішення «німецького питання» розпочалися процеси розколу німецької держави. Абсолютна закритість взаємних позицій,

приховування справжньої суті суперечностей призвела до зменшення контактів між країнами та повного відокремлення політики держав.

Формально союзники не відміняли Потсдамських угод про узгоджену політику щодо переможеної Німеччини. Проте, в окупаційних зонах проводилася політика, що відповідала їх геополітичним інтересам. Так, СРСР під прикриттям виконання Потсдамських домовленостей розпочав прискорену побудову соціалізму в Східній Німеччині за радянським зразком: створення держсектору в економіці, проведення аграрної реформи, антифашистської «культурної революції», робилася ставка на репресії і т.д.

У відповідь на дії СРСР, особливо у зв'язку з початком «холодної війни» у 1946 році, розпочалося злиття зон окупації. Західні держави відмовилися розглядати Німеччину як єдине економічне ціле, почавши інтеграцію зон між собою. Так, 2 грудня 1946 р. було оголошено про створення Бізонії у результаті об'єднання англійської й американської зон. Саме створення «економічної об'єднаної області» багатьма вченими вважається початковою фазою в процесі розколу Німеччини. Хоча через значні труднощі функціонування «Бізонії», цей процес не одразу став необоротним. На Лондонській сесії РМЗС (25 листопада – 15 грудня 1947 р.) Франція висловила принципову згоду на об'єднання французької зони окупації з англо-американською і створення «Тризонії».

Поступово господарський розрив між західними і східною зонами поглиблювався, створюючи економічні передумови для подальшого розколу країни. У січні 1948 р. у Франкфурті-на-Майні пройшла нарада міністрів-президентів «Бізонії», скликана окупаційною владою. На ній були створені верховний суд і центральний банк. Економічна рада, що діяла ще з травня 1947 р., збільшилася до 104 депутатів і отримала повноваження в галузі податкової політики. Виконавча рада з розширеними повноваженнями стала називатися директорат у складі глав п'яти бізональних урядовців. Усі ці заходи значно прискорили перетворення «об'єднаної економічної області» – на справжню державу. Створювався прообраз майбутньої політичної структури. 20 березня 1948 р. відбулося остаточне припинення дії чотирьох сторонніх органів окупаційної влади в Німеччині.

Найбільш важливим актом західних держав з розпаду Німеччини була грошова реформа у Тризонії, яка розпочалась 20 червня 1948 р. Відбулася заміна старої рейхсмарки, яка була зовсім знецінена на нову марку. У відповідь, керівництво радянської зони, за наказом з Москви 24 червня 1948 р. – з технічних причин перекрило наземні комунікації між західними зонами та Берліном, і саме так розпочалася перша Берлінська криза. Ще в ніч з 23 на 24 червня 1948 року було перервано подачу електроенергії з електростанції в Гольпа-Цшорневиц в західні райони Берліна. Слідом за цим вранці 24 червня відбулось припинення автомобільного, водного та залізничного зв'язку між західною та східною частинами Берліна. В цей час в західних секторах Берліна проживало приблизно 2.2 млн людей, котрі повністю залежали від зовнішніх поставок продовольства та товарів першої необхідності.

Керівництва західних держав очікували негативну реакцію на державну реформу зі сторони СРСР, але до блокади Берліна виявились абсолютно не готовими і змушені були навіть розглядати такий варіант, як здачу міста радянській владі і виведення своїх військ із Берліна. Голова воєнної адміністрації американської зони окупації Німеччини генерал Люсіус Клей рішуче виступав за подальше перебування військ союзників у Берліні. Він запропонував прорвати блокаду за допомогою танків. Однак президент США Гаррі Трумен відхилив цю ідею, вирішивши, що такий підхід у берлінській проблемі може спровокувати міжнародне напруження та навіть нову війну.

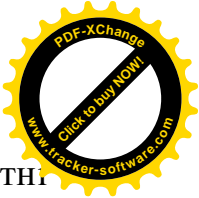
Було прийнято рішення про організацію авіазабезпечення Берліна, на рівні військово-повітряних сил США. В операції був задіяний генерал-лейтенант Вільям Танне, а сама операція отримала назву «Берлінський повітряний міст». Блокада тривала цілий рік і за цей час було виконано 278 тисяч рейсів та доставлено 2 326 406 т товарів. Одним із епізодів цієї компанії стало скидання на парашютах солодоців для дітей осадного Берліну, які увійшли в історію під назвою «Родзинкового бомбардування».

З нагоди 15-річчя берлінського повітряного мосту, незабаром після зведення Берлінської стіни, Західний Берлін вперше відвідав президент США Джон Кеннеді. 26 червня 1963 року, виступаючи з промовою, він виразив солідарність американського народу з жителями Берліна, заявив про подальшу підтримку Берліна, та вимовив відому фразу «Ich bin ein Berliner» («Я – берлінець»).

Берлінська криза 1948-1949 рр. була спричинена перш за все геополітичними та ідеологічними факторами. Основний прорахунок радянського керівництва полягав у недооцінці фінансово-економічних і військово-технічних можливостей Заходу, його рішучості домагатися реалізації курсу на створення західнонімецької держави. Однак при цьому учасники кризи виявили розумну стриманість і не спровокували широкомасштабного воєнного конфлікту. Адже запобігти створенню двох німецьких держав мирними засобами було вже нереально.

Розкол Німеччини та утворення двох держав відбувся досить швидко. Так, 23 травня 1949 р. Конституція закріпила основні громадянські, політичні права та свободи і проголосила Західну Німеччину демократичною федеративною державою. До складу ФРН у 1949р. ввійшло 11 земель, кожна з яких мала свою конституцію, законодавчі, виконавчі і судові органи. Главою держави вважався президент, але з вкрай обмеженими повноваженнями. Вищим органом влади у ФРН є федеральний парламент – бундестаг. Глава уряду – федеральний канцлер визначається більшістю членів бундестагу. На основі Конституції 1949 р. 7 вересня 1949 р. на спільному засіданні обох палат парламенту була затверджена Конституція ФРН і обрані президент країни Теодор Хейс (ПВД) і перший федеральний канцлер Конрад Аденауер.

У Східній Німеччині в першій половині 40-х років також йдуть державотворчі процеси. У відповідь на грошову реформу в західних зонах була введена східна марка. Відбувається процес об'єднання і централізації

політичних сил радянської окупаційної зони. На основі КПП і СДПП у квітні 1946 р. була створена СЄПН – Соціалістична Єдина партія Німеччини та Національний фронт (НФ), у який увійшли всі чинні зональні політичні партії. Керівним органом НФ була обрана Німецька Національна Рада, що обула аналогом парламенту та на своїй сесії 7 жовтня 1949 р. проголосила створення НДР. Німецька Національна Рада була перетворена у Народну палату НДР, на засіданні якої 10 жовтня 1949 р. був обраний перший президент НДР – Вільгельм Пік (СЄПН) і перший прем'єр-міністр – Отто Гротеволь (СЄПН).

Таким чином восени 1949 р. відбувся й організаційно оформився територіальний розкол Німеччини. Дві нові німецькі держави втілювали дві різні соціально-економічні та політичні системи: соціалістична НДР і капіталістична ФРН і, що розпочали змагання на «історичне виживання». Отже, починаючи з цього часу у широкому обігу почали використовувати термін «німецьке питання».

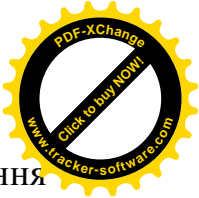
Також розпочався процес позбавлення НДР та ФРН безблокового статусу. Формальне рішення про вступ ФРН у Західноєвропейський союз і НАТО було прийнято на Паризькій нараді дев'яти держав (20-23 жовтня 1954 р.). Паризькі угоди передбачали скасування окупаційного режиму у ФРН, уряд ФРН, у свою чергу, оголосив про те, що він ніколи не вдаватиметься до сили для об'єднання Німеччини або зміни існуючих кордонів. Окрім того, західнонімецька держава взяла на себе зобов'язання не виробляти атомної, бактеріологічної та хімічної зброї. Паризькі угоди набрали сили після всіх передбачених формальностей, ФРН здобула суверенітет на засадах нової версії Загальної угоди. 7 травня 1955 р. вона вступила до ЗЄС та 9 травня 1955 р. – до НАТО. У відповідь Радянський Союз денонсував радянсько-англійську й радянсько-французьку угоди 1942 і 1944 рр. НДР була включена до ОВД (Організації Варшавського Договору) та до РЕВ (Ради економічної взаємодопомоги).

«Німецьке питання» пов'язано з кризами, які впливали на міжнародні відносини, на хід «холодної війни». **Берлінські кризи** – під цим терміном розуміємо перш за все кризи політичного, міжнародного, соціального та військового характеру, які відбувалися у розділеному на окупаційні зони Берліні. Більшість дослідників виділяє три:

- Берлінська криза 1948/1949 рр. (мається на увазі блокада Берліну).
- Берлінська криза 1953 р.
- Берлінська криза 1961 р.

Кожна з цих криз призводила до значного загострення міжнародних відносин, і ставила світ на грань війни. Берлінська криза 1953 р. пов'язана з масовими антиурядовими виступами, які розпочалися з Берліні у червні та охопили усю територію НДР. Тільки за допомогою радянської армії вдалося втримати «прорадянській» режим у НДР. У західній історіографії події 1953 р не вважаються як Берлінська криза, але в той час вони спровокували загострення та напруженість у відносинах між СРСР та США.

Берлінська криза 1961 г. – це події, пов'язані з возведенням Берлінського муру, який став символом розділу світу на два табори. Ця криза виникла у

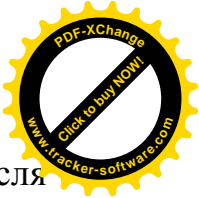
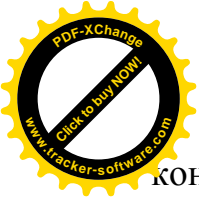
результаті ультимативу Радянського Союзу, який вимагав перетворення Західного Берліну у демілітаризовану зону. Цілком очевидно, що «ультиматум Хрущова» з приводу статусу Західного Берліна не мотивувався ані міркуваннями безпеки СРСР, ані прагненням вирішити німецьке питання. Проте існував такий аспект проблеми Західного Берліна, як можливість для громадян НДР втекти до ФРН та інших країн. У першій половині 1961 р. на захід із НДР і Східного Берліна, втекло приблизно 50 тисяч громадян, перш за все молоді, людей з освітою та бажанням кращого життя. Східнонімецька економіка опинилася перед загрозою катастрофи. Тому Берлінський мур, побудований 13 серпня 1961 р., був насамперед заслоном для еміграції громадян НДР, а не захистом від «агресії з Заходу». До цього дня з моменту створення НДР на захід втекло за приблизними розрахунками до 2 млн. чоловік.

Споруди Берлінського муру були розбудовані всередину, після 13 серпня 1961 року, починаючи з політичного кордону з Західним Берліном, на східноберлінські території, вглиб, поступово велося укріплення цих прикордонних споруд. З 1961 по 1989 рік Берлінський мур перебудовувався чотири рази. Бетонні спорудження Берлінського муру були 3,6 метрів заввишки. Загальна довжина кордону з Західним Берліном досягала 155 км. Також було споруджено 14 прикордонних переходів, 302 оглядові вишки, 20 бункерів, 259 пристроїв для охоронних собак та інше. В той же час мешканці східного Берліну та НДР не залишали спроби втекти «на Захід», роблячи одна за іншою вітчайдушні спроби.

Це була справжня «залізна завіса», про яку попереджав ще Черчілль у 1946 р. Але якщо реакція ФРН на мурування Берлінської стіни була дуже жорсткою з вимогою контрзаходів, то держсекретар США, назвав цю акцію «подією всередині радянської сфери впливу, що не стосується недоторканих для західних держав позицій». А *Д Кеннеді* оголосив, що будівництво муру не підпадає під американське розуміння агресії й тому США не відгукнуться на нього військовими санкціями. Все звелось до протистояння на пропускному пункті Фрідріхштрассе. 25 жовтня 1961 року американські та радянські війська простояли один напроти одного цілий день, а потім розійшлися у свої гарнізони».

Отже, ми можемо визначити наслідки Берлінської кризи 1961 рр. Це було справжнє розділення двох німецьких держав, майже повна відсутність контактів між ФРН та НДР на рівні влади, суттєві обмеження для громадян обох країн, гостро постало питання Західного Берліну.

Західний Берлін – політичне утворення з особливим міжнародно-правовим статусом, розміщений всередині НДР. Ця частина міста знаходилась під контролем США, Великобританії та Франції з початку встановлення окупаційної влади. На 1979 рік тут мешкало 1,9 млн. громадян, 190 тис іноземців. З утворенням двох німецьких держав, та початком «холодної війни», Західному Берліну відводилася особлива роль в боротьбі проти НДР та інших країн соцтабору. Навколо Західного Берліну, неоднаразово, виникали

конфлікти, які призводили до загострення міжнародної ситуації, особливо після появи Берлінського муру.

Зміна такого стану відбулася на початку 70-х, пов'язано з реалізацією нової східної політики, започаткованої канцлером ФРН Віллі Брантом та Вальтером Шеєм, міністром ЗС. В грудні 72 року було підписано «німецько-німецький договір» – між ФРН і НДР про основи взаємин між обома країнами, у якому сторони домовлялися проводити власну політику щодо один одного винятково методом переговорів і на принципах мирного співіснування. Договір передбачав нормалізацію і подальший розвиток відносин у науковій, культурній, економічній сферах, захисті навколишнього середовища, спорті тощо. Тріумфом цієї дипломатії стало прийняття обох німецьких держав до ООН 18 вересня 1973 року, а також залагодження цілого ряду територіальних спорів с сусідніми країнами.

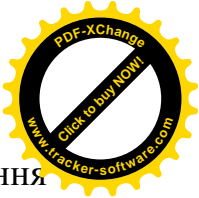
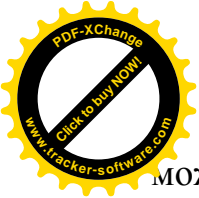
Підводячи підсумок цього періоду з точки «німецької проблеми» саме з середини 70 років вирішення «німецької проблеми» підштовхнуло політику міжнародної розрядки. Це була важлива спроба побудувати відносини на принципах мирного співіснування. Німці перестали розглядати один одного ворогами, не дивлячись на ідеологічні розбіжності, встановили чіткі відносини між собою. ФРН відмовилася від планів насильницького приєднання Східної Німеччини. Натомість наперед виступила ідея економічної інтеграції – ідея, яка таки реалізувалася в майбутньому.

Головним поштовхом для вирішення «німецького питання» наприкінці ХХ ст. став прихід до влади в СРСР М. Горбачова, початок реформ: перебудова, «нове мислення», гласність. В той же час в НДР посилилась чергова криза в економічному та політичному житті, а також небажання проводити важливі реформи урядом Е. Хонеккера. Велику роль відіграло недотримання основних прав і свобод східнонімецьких громадян.

Можна виділити чотири кроки на шляху об'єднання Німеччини. **Першим кроком** стануть масові демонстрації населення, які співпали зі святкуванням 40-ї річниці утворення НДР. На вулицях Берліна німці скандували гасло: «Ми – єдиний народ», «Геть Берлінську стіну». Восени 1989 року в Берліні мітингувало близько 1 млн. осіб. А 9 листопада 1989 р. сталася грандіозна подія в житті країн Східної Європи – Е. Кренц оголосив про початок демонтажу Берлінської стіни. Потужний народний виступ – «оксамитова революція», завершився знищенням муру. Ця подія, у дійсності, означала кінець комуністичної влади в НДР, незважаючи на те, що формально вона протрималася ще майже рік.

Другим кроком стануть спроби оновлення влади у керівництві НДР. Так, багатолітній лідер країни Е. Хонеккер, був замінений Егоном Кренцем. Але останній пробув на чолі держави лише декілька тижнів. Не зовсім вдалі спроби оновлення влади у НДР лише прискорять вирішення «німецького питання».

Третім кроком стане чітка позиція ФРН на шляху до об'єднання країни. У грудні 1989 р. канцлер ФРН Гельмут Коль виступив із 10 пунктами, за якими мало бути проведене утворення єдиної Німеччини. У них, зокрема, йшлося про

можливість об'єднання Німеччини на федеративних засадах, створення економічного й валютного союзу, проведення кардинальних реформ на території НДР. 1 липня 1990 р. набрав чинності Договір про політичний, економічний, валютний союз. У вересні 1990 року парламентами обох держав було ратифіковано Договір про об'єднання ФРН і НДР. Для об'єднання обох країн була використана одна з двох можливостей, передбачених Конституцією ФРН: НДР була включена до складу ФРН, та дії Конституції ФРН було розповсюджено на нову територію.

Слід вказати на два чинники процесу об'єднання: **внутрішній і зовнішній**. Безперечно, події жовтня-грудня 1989 р. в НДР, важлива роль ФРН мали велике значення, але все ж таки зовнішній чинник був вагомішим.

Урегульовуючи міжнародні аспекти подолання німецької дводержавності, дипломатія ФРН мала одночасно зважати на зовнішні чинники. Якщо внутрішні аспекти об'єднання були визнані всім світом справою самих німців, то зовнішні стали предметом дипломатичної боротьби. Міжнародні аспекти об'єднання зачіпали, насамперед, інтереси чотирьох держав – переможниць у Другій світовій війні, які у післявоєнний період в умовах холодної війни продовжували обмежувати суверенітет двох створених ними німецьких держав. Зрозуміло, зіткнувшись з перспективою об'єднання, держави-переможниці прагнули втримати існуючий статус-кво, тобто поділ Німеччини, а у випадку неможливості – зберегти максимальну кількість засобів впливу щодо об'єднаної ФРН. При цьому західні держави, насамперед США, жорстко ставили вимогу членства об'єднаної Німеччини в НАТО, а Франція – ще й активної інтеграції ФРН до західноєвропейських структур. Західноєвропейська й атлантична інтеграція мали гарантувати, що німецьке об'єднання не порушить безпеки сусідів. В багатьох аспектах вирішення «німецького питання» залежало насамперед від позиції Радянського Союзу, та керівництва держави.

Тому четвертим кроком стане підготовка та підписання міжнародного договору за схемою «4+2» (ФРН, НДР; СРСР, США, Великобританія, Франція). Договір про остаточне врегулювання «німецького питання» був підписаний 12 вересня 1990 року, який вступив в дію 15 березня 1991 року.

Основні положення:

- територію майбутньої держави складають ФРН, НДР та Західний. Берлін;
- ніяких територіальних претензій нова держава не висуває;
- на момент створення нової суверенної держави всі права і відповідальність 4 держав ліквідовуються;
- Радянський Союз протягом 3–4 років виводить свої війська;
- армія ФРН має складати не більше 370 тисяч військовослужбовців;
- Німеччина відмовляється від виробництва, зберігання та застосування іншої зброї масового ураження

3 жовтня 1990 р. вступив у силу Договір про об'єднання ФРН і НДР. Процес об'єднання завершився приєднання НДР. 3 жовтня є у Німеччині святом – це **День німецької єдності (нем. Tag der Deutschen Einheit)**.

Наслідки об'єднання Німеччини

- **По-перше**, це поява в Центральній Європі могутньої економічної та політичної сили, сфера інтересів якої виходила за межі власної території, поширюючись перш за все на країни Центрально-Східної Європи.
- **По-друге**, встановлена нова конфігурація сил у світовій політиці. Німецькому об'єднанню належить важлива роль у масштабних геополітичних змінах, які сталися у Європі на початку 1990-х рр., розвалу соціалістичного табору та зламу ялтинсько-потсдамської системи міжнародних відносин.
- **По-третє**, додатковий імпульс отримала європейська інтеграція та процеси глобалізації.

Отже, Німеччина здобула єдність, суверенітет і повну свободу дій на міжнародній арені. Тривалий процес завершився успішно. У нове тисячоліття Німеччина вступила як один зі світових лідерів, враховуючи її економічний і ресурсний потенціал. Об'єднання Німеччини значно збільшило її територію та кількість населення. Отже, збільшився об'єм внутрішнього ринку для промислової продукції. Об'єднана Німеччина посіла дуже сильні позиції в новоутвореному Європейському Союзі. Окрім європейського континенту, ФРН активно розвиває відносини з США, Японією, Китаєм, країнами Близького Сходу та країнами пострадянського простору.

Однак попри свої значні досягнення на міжнародній арені об'єднана Німеччина мала чимало внутрішніх проблем, пов'язаних із колишньою НДР. Інтеграційний процес виявився потужним випробовуванням як для економіки країни, так і для її мешканців. І все ж процес об'єднання став подією величезної ваги – він започаткував розпад соціалістичного табору, сприяв утворенню нинішньої карти Європи і виходу німецької держави на нові рубежі – у світ глобалізації та євроінтеграції.

Література:

1. Бжезинський З. Безлад. Геополітична пустка URL: [http://www.ij.lviv.ua/n10 text /brzezinsky.htm/](http://www.ij.lviv.ua/n10_text/brzezinsky.htm/)
2. Ватлин А.Ю. Германия в XX веке. Москва, 2002.
3. Дюррозель Ж.-Б. Історія дипломатії від 1919 року до наших днів. Київ, 1995.
4. История Германии: уч. пособие для вузов: в 3-х т. / Б. Бонвеч, Ю. Галактионов. Кемерово, 2005.
5. Киссинджер Г. Дипломатия Москва: АСТ. 2018. 896 с.
6. Кудряченко А. І. Об'єднана Німеччина: нові політичні виміри. *Віче*. – 2003. №8. С.28-37
7. Крушинський В. Ю. Західного Берліна блокада 1948-49 *Українська дипломатична енциклопедія: У 2-х т. /Редкол.:Л. В. Губерський (голова) та ін. Київ : Знання України, 2004. Т.1 760 с.*

3. Коппель О.А., Пархомчук О.С. Міжнародні системи. Світова політика. навчальний посібник. Київ, 2001. 348 с.
9. Шульце Х. Краткая история Германии. Москва, 2004.
10. Фейс Г. Черчилль. Рузвельт. Сталин. Война, которую они вели, и мир, которого они добились. Москва : Центрполиграф, 2003. 589 с.
11. Филитов А.М. Германский вопрос: От раскола к объединению: Новое прочтение. Москва, 1993.
12. Adams A.J. Germany Divided. From the Wall to Reunification. Princeton; New Jersey, 1994.
13. Ash Th.G. Im Namen Europas. Deutschland und der geteilte Kontinent. München, 1993.
14. Jager T. Neue deutsche Aussenpolitik: nationale Interessen in internationalen Beziehungen. Opladen, 1993.
- 15.
16. Pfetsch F.R. Die Aussenpolitik der Bundesrepublik 1949 - 1992: von der Spaltung zur Vereinigung. München, 1993.

РОЗДІЛ 4

МЕТОДИЧНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ КУРСУ

ГЛОСАРІЙ

Абсолютна монархія – особлива форма державного ладу, що виникає в країнах Західної Європи в кінці XV-XVI ст. і характеризується крайньою централізацією політичної влади, тобто зосередженням всіх гілок влади в руках монарха, який спирається на розгалужений бюрократичний апарат, сильну регулярну (постійну) армію, судову і поліцейську систему, створення фінансової (фіскальної) системи.

Авторитаризм – політичний режим, стиль урядування, що характеризується концентрацією влади в руках однієї особи або окремої групи, обмеженням політичних прав і свобод громадян та суспільно-політичних організацій, суворою регламентацією громадської, ділової, творчої активності, звуженням прерогатив представницьких установ.

Аграрний переворот – період, коли відбувається зміна форми земельних відносин, в основі якої лежить зміна характеру земельної власності. В VIII-XI ст. в Європі приватна власність на землю вільних землевласників змінюється умовною феодалною власністю (на зміну алоду приходить бенефіцій, потім феодал та умовне селянське держання).

Алод – спадкове земельне володіння малої індивідуальної сім'ї, що формується у варварських королівствах Західної Європи. Юридично закріплення прав приватної власності на алод відбувається у варварських правдах.

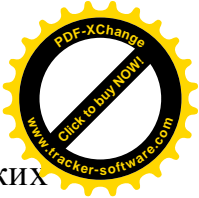
Анархія – безвладдя, хаос. У XIX ст. формується суспільно-політична течія, яка виступала, проти держави, як органу насильства та організації суспільства на засадах колективів з самоврядуванням.

Антисемітизм – одна з форм національної та релігійної нетолерантності та дискримінації, що виражається у ворожому ставленні до семітів; ідеологія та політика, спрямовані на обмеження або позбавлення семітських народів, громадських та інших прав. Найчастіше під терміном «антисемітизм» розуміють не толерантне ставлення до євреїв.

Бенефіцій – рання форма феодалного держання, що передувала феодалу. Була умовною, тобто давалась за несення переважно військової служби королю чи сеньйору і не передавалась в спадок. Поширюється в наслідок реформи Карла Мартела.

Бюргерство – в широкому розумінні – міське населення, середньовічний стан, що представляв жителів міст. У вузькому розумінні – середні прошарки середньовічного міського населення: ремісники, члени цехів, торговці, на відміну від патриціату і плебсу.

Бюрократія – (буквально – панування канцелярії) апарат чиновників, який не контролюється суспільством, перетворюється в касту, з власною ієрархією, від якої вона залежить.

Варварське королівство – етап політичного розвитку європейських народів в епоху раннього середньовіччя У-УІІІ ст. та форма політичної організації суспільства, що мала перехідний характер від військової демократії до держави і поєднувала їх риси. Формувались на етноплемінній основі.

Варварські правди – перші записи законів, що здійснювались у ранне середньовіччя. Представляли запис правових норм звичаєвого права та перших норм, що визначала королівська влада. З часом варварські правди змінювались і доповнялись королівськими законами, що закріплювали приватну власність та формування нової соціальної структури суспільства, соціальні і майнові привілеї нової знаті (Салічна правда, Вестготська правда, англосаксонські правди, Руська правда тощо).

Васал – держатель феоду, який він отримував від сеньйора на умовах несення служби, насамперед військової, внесення платежів, що передбачались феодальним звичаєм. З сеньйором пов'язували відносини особистої вірності, що закріплювались васальною присягою.

Велика хартія вольностей – документ підписаний 1215 р. англійським королем Іоанном Безземельним на вимогу повсталих баронів, яких підтримало рицарства та міста. Обмежувала владу короля, закріплювала привілею англійської феодальної знаті. Ряд принципів хартії мали велике значення для становлення верховенства права в Англії: хартія забороняла переслідування владою людини, доки суд не визнає її вини, король підлягав покаранню, якщо він порушував закон.

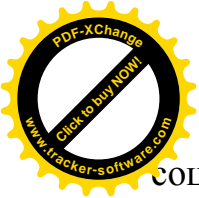
Великі географічні відкриття – це географічні відкриття зроблені європейцями з кінця ХУ до другої половини ХУІІІ ст., коли були відкриті основні материки та географія Землі. Вони сприяли формуванню уявлення про єдність людства, встановленню зв'язків між різними частинами земної кулі, заклали основи розвитку світового ринку, колоніальної системи, стали важливим джерелом становлення капіталізму в Західній Європі (1492 – відкриття Америки Х.Колумбом, 1498 – Васко да Гама відкрив шлях до Індії, 1519-1522 – плавання Магеллана навколо Землі, 1619-1642 – голанці відкрили Австралію)

Вікінги – скандинавські (датські, шведські, норвезькі) воїни, що приймаки участь в ІХ-ХІ ст. („епоха вікінгів”) в морських грабіжницьких та завойовницьких походах на країни Західної та Східної Європи

Генеральні штати – загальнодержавний орган станового представництва у Франції, що сформувався у 1302 р. і проіснував до 1789 р.

Графи – посадові особи, що призначались королем для виконання адміністративної, судової, військової влади в відповідних округах – графствах. З розвитком феодалізму влада і посада стає спадковою, а назва посади перетворюється в дворянський титул. В феодальній ієрархії графи стояли нижче герцогів, але вище баронів, що були їх васалами.

Держава – форма політичної організації суспільства, основне знаряддя здійснення політичної влади. Як інститут політичної системи держава здійснює організацію, управління та контроль спільної діяльності та відносин між

соціальними групами, класами та окремими індивідами. Характерні ознаки: територія, адміністративно-територіальний поділ та організація влади на місцях, організація публічної влади, правова система, наявність апарату примусу (армія і т.д.), фінансова система, суверенітет.

Джентрі – в XVI-XVII ст. «нове дворянство» в Англії, що використовувало капіталістичні методи ведення господарства, займалось підприємництвом. В широкому розумінні – дрібні і середні дворяни (від gentlemen – дворянин).

Деномінація – нове віросповідання, що відійшло від старої церкви і починає створювати свої організаційні інститути.

Демократія – політичний режим, за якого єдиним легітимним джерелом влади в державі визнається її народ. При цьому управління державою здійснюється народом або безпосередньо (пряма демократія), або опосередковано, через обраних представників (представницька демократія). Іноді демократію визначають також як набір ідей і принципів, що стосуються свободи.

Диктатура – нічим не обмежена влада особи, класу чи інших соціальних груп у державі, регіоні, що спирається на силу, а також відповідний політичний режим; тимчасовий авторитарний режим, який вводить на строк дії надзвичайних обставин для прийняття рішучих заходів, спрямованих на виведення країни з кризового стану. В сучасний період це поняття найчастіше ототожнюється з недемократичними (або антидемократичними) формами політичного режиму.

Дискримінація – обмеження або позбавлення прав окремих громадян, певних національних груп чи громадських організацій за ознаками расової, національної або державної приналежності, майнового стану, релігійних чи політичних переконань, статі тощо.

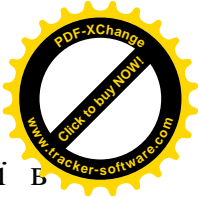
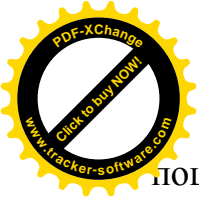
Єретичні рухи – релігійні рухи, що виступають проти офіційної церковної догматики, висувають власне бачення церковного вчення. В середні віки: ранні єресі – аріанство, монофізитство; західноєвропейські єресі – катари, вальденси, апостольські брати, гусити і т.д.

Ідеологія – система політичних, правових, моральних, релігійних, філософських поглядів та ідей, у яких усвідомлюються й оцінюються відношення людей до дійсності.

Ієрархічність – поділ суспільства на вищі та нижчі групи, суворий порядок підлеглих нижчих прошарків чи осіб вищим. В середні віки чітке ділення суспільства на стани, за якими визначались їх функції, невизнання переходу в інші стани, залежність від вищих станів: духовенства, рицарства.

Імперія – форма державного устрою, що є багатоетнічною і будується на пануванні представників одного етносу над іншими народами. Панування забезпечується системою силових засобів.

Імунітетна грамота – грамота, в якій королі надавали окремим феодалам права здійснювати адміністративну, судову владу, збирати податки на відповідній території. Цим король відмовлявся від публічної влади на цій території, передавав її в приватні руки. Виникає імунітет в раннє середньовіччя,

поширюється в IX-XI ст. і поступово ліквідується в ході централізації в європейських країнах, особливо в епоху абсолютизму.

Інвеститура – акт введення у володіння землею, передача сеньйором феода своєму васалу, а також передача посади, у церкві – сану.

Інквізиція – особливий заклад католицької церкви, що створюється в XIII ст. для розшуку, суду і покарання еретиків. Поступово перетворюється в постійно діючий караючий орган.

Інтердикт – в католицтві - повна або часткова заборона здійснювати богослужіння та обряди на території чи у країні. В середні віки, в умовах загальної релігійності це була форма покарання в боротьбі з ересями, а також з світськими правителями, які не бажали підкорятись римському папі (особливо в XI-XIII ст.).

Капітулярій – королівські укази VIII-X ст. у Франкській імперії, що відносились до різних сфер життя – державного управління, господарства, церковних справ. Вони формували королівське законодавство на протипагу звичаєвому праву, уніфікували право.

Класи – великі групи людей, становище яких відрізняється відношенням до власності (багатства), участю в процесі виробництва та присвоєння, що визначає доступ до влади, соціальний статус (престиж).

Коаліція – об'єднання держав або партій для досягнення спільної мети.

Консерватизм – визначення ідейно-політичних, ідеологічних і культурних течій, що спираються на ідею традиції та спадкоємності в соціальному та культурному житті. Для консерватизму характерні прихильність до існуючих та встановлених соціальних систем і норм, «скептичне» сприйняття ідей рівності людей, неприйняття революцій та радикальних реформ, відстоювання еволюційного, максимально повільного розвитку.

Комуна – західноєвропейське місто, що отримало право на самоуправління, яке було закріплене відповідними грамотами. В Італії, Іспанії, Франції комунальні права отримали і частина сіл.

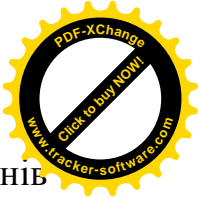
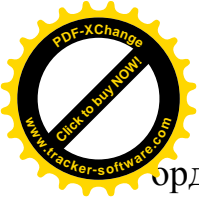
Комунальний рух – боротьба середньовічних європейських міст за самоуправління (право вибирати мера чи бургомістра, самостійне вирішення податкових, судових, торгівельних, військових питань). Найбільшого розмаху набув у XI-XIII ст.

Континуїтет – процес суспільного розвитку, коли при переході до нового суспільного устрою не відбувається руйнування старих структур, вони еволюціонують і продовжують розвиватись на новому етапі.

Конунг – у скандинавських народів військовий вождь, ватажок дружини вікінгів. Від нього походить слов'янське – князь.

Конфесія – віросповідання, що має свою церковну організацію.

Корпоративність – риса суспільства, де окрема людина обов'язково повинна була належати до тієї чи іншої спільності, і ця належність визначала її соціальний та правовий статус. Тому корпорація в широкому розумінні – це стан. У більш вузькому – група людей, яких поєднують спільні інтереси, діяльність, вона має за мету захист прав її членів, це цехи, гільдії, чернечі

ордени, університети, община та ін. В умовах слабкості публічних органів влади в середні віки суспільство було корпоративним.

Кортеси – станово-представницькі органи в королівствах Піренейського півострову. Виникають в XIII ст. в Леоні, Кастилії, Наваррі, Валенсії, Арагоні. Після утворення єдиного Іспанського королівства у 1479 р. виникають загальнодержавні кортеси.

Курфюрсти – частина з німецьких князів, які мали право вибирати імператора Священної Римської імперії. За Золотою буллою 1356 р. Карла IV Люксембурга їх було 7 – архієпископи Трірський, Майнцький, Кельнський, герцог Саксонський, маркграф Бранденбурзький, пфальцграф Рейнський, король Чехії. В ХУІІ-ХУІІІ ст. до них приєднались герцог Баварії та князь ГанOVERу.

Кутюми – місцеве звичаєве право у Франції в середні віки, яке закріплювало феодалні відносини. Поєднувало франкські закони і звичаї, римське право, королівське законодавство, церковне право, феодалні звичаї і регулювало відносини власності, сімейні відносини з Х-ХІ ст. до початку ХІХ ст. Записане в ХІІІ ст., уніфіковане в ХУІ ст.

Майорат – принцип передачі власності, коли вона не ділиться і переходить старшому сину. Характерна риса феодалної власності на землі. Зафіксоване кутюмами.

Монархія – форма правління, коли формальним джерелом влади є одна особа, влада, як правило, успадковується незалежно від інших органів влади чи населення. Монархії є обмежені (станові, феодалні, конституційні тощо) і абсолютні, теократичні.

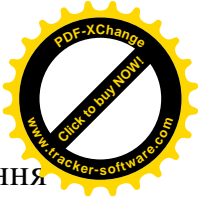
Мілітаризація – дії державних органів у сфері економіки, політики та соціуму, спрямовані на нарощування військової потужності держави.

Модернізація – перехід від традиційного аграрного суспільства до світського, міського й індустріального.

Націоналізм – ідеологія і напрямок політики, базовим принципом яких є теза про цінність нації як найвищої форми суспільної єдності та її первинності в державотворчому процесі. Відрізняється різноманіттям течій, деякі з них суперечать одна одній. Як політичний рух, націоналізм прагне до відстоювання інтересів національної спільноти у відносинах з державною владою

Общини та її форми – колектив людей, що об'єднані спільною територією проживання, спільними правами на власність, спільністю праці, організацією самоуправління, звичаями, традиціями. Існувала в різних суспільствах, де знаходили різний прояв притаманні їй риси. Для первісного суспільства характерні ранньородова, пізньородова, гетерогенна, перехідна до класового – сусідсько-територіальна община. В епоху середньовіччя формується селянська община.

Парламент – станово-представницький загальнодержавний орган, що сформувався в Англії в другій половині ХІІІ ст. Перші збори 1265 р. Існує до сьогодні.

Патриціат – вищий, найбільш заможний прошарок населення середньовічних міст, що закріпив за собою особливі права і привілеї, до якого входили представники торгово-лихварської верхівки. У вільних містах Німеччини, містах-державах Італії він складав правлячу верхівку.

Патронат – система покровительства, заступництва. В середні віки оформляла особисті зв'язки сеньйора і васала, особисту залежність селянства. За патронат встановлювались особливі феодалні платежі.

Позаекономічний примус – насильство над особистістю виробника, коли експлуатація самостійного індивідуального виробника здійснювалась юридичними методами, економічним насильством, обмеженням політичних прав, через використання особистих чи родових зв'язків.

Політика меркантилізму – політика підтримки державою власної торгівлі, що включає комплекс мір в середині країни та за її межами. Формується в епоху абсолютизму.

Політика протекціонізму – політика підтримки державою розвитку власної економіки. Включає систему оподаткування, надання монополій, державного кредитування, мита на ввіз і вивіз товарів та сировини. Формується в епоху абсолютизму.

Політична еліта – окрема соціальна група, представники якої беруть участь у плануванні, формулюванні, ухваленні та реалізації політичних рішень; мають у своєму розпорядженні необхідні важелі влади та владні повноваження, здійснюють контроль над розвитком економіки, соціальної та гуманітарної сфери суспільства, засобів масової інформації. Зовнішньої та внутрішньої політики, армії та правоохоронної системи, впливають на формування ідеології та суспільної свідомості.

Політична система суспільства – система, яка вміщує разом з державою, партії, профспілки, церкву та інші організації та рухи. Що мають політичні сили, а також норми, політичні традиції та настанови.

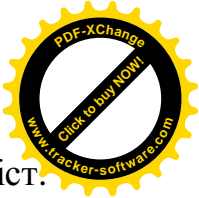
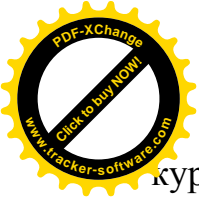
Понтифікат – влада та час правління **понтифіка** – титул римського папи.

Пополани – в середні віки назва торгово-ремісничих прошарків в містах Північної та Середньої Італії. В XIII-XV ст. приходять до влади – пополанські республіки.

Приватна власність – особиста власність окремою людиною, якою вона вільно розпоряджається і яка захищена законом.

Публічна влада – це відокремлення владних функцій та повноважень від усього населення та присвоєння їх його частиною, що знаходить свій прояв у створенні особливих соціальних інститутів, які беруть на себе функції управління, захисту та реалізації групових інтересів чи всього суспільства (процес становлення публічної влади в середньовіччя відбувається в варварських королівствах, протягом середніх віків протистояла публічна і приватна влада)

Рейхстаг – в Священній Римській імперії германської нації загальноімперський станово-представницький орган. Формується з XII по XV ст. через включення до нього поступово різних станів від імперських князів,

курфюрстів до представників від імперських та вільних німецьких міст. Рицарство не було представлено в рейхстазі.

Реконкіста – буквально „відвоювання”. Відвоювання Піренейського півострову у арабів та витіснення мусульман, що здійснювали християнські держави з VIII по 1492 р.

Республіка – форма правління, за якої органи влади формуються через вибори. Залежно від залучення населення до формування органів влади вони є демократичними, олігархічними

Реформація – в широкому розумінні це суспільно-політичний рух направлений проти католицької церкви та феодалізму, що охопив широкі верстви населення і мав наслідком соціальні конфлікти: громадянські війни у Франції, буржуазні революції у Нідерландах, Англії тощо; у вузькому – рух за реформу католицької церкви, що мав наслідок утворення нових конфесій – протестантських церков: англіканської, лютеранської, кальвіністської тощо.

Рицарство – військово-феодальна знать, стан середньовічного суспільства, що представляв власників феоду, кінних воїнів. Це найбільш чисельна частина феодального класу, займала нижчий щабель феодальної ієрархії. Як соціальний прошарок складається в Європі в X-XI ст. Потім виникає кодекс рицарства (поняття честі, доблесті, служіння сеньйору, церкви, презирство до небезпеки, служіння дамі та ін.). Цей кодекс став засобом консолідації рицарства.

Секта – релігійна група, громада, що відокремилась від пануючої церкви, замкнута в своїх вузьких інтересах.

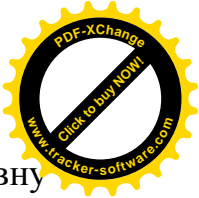
Секуляризація – перехід особи чи речей із духовного підпорядкування до світського. Наприклад, конфіскації землі у церкви за Карла Мартела, під час Реформації в XVI ст. і передача її державі чи окремим особам. Може використовуватись для позначення звільнення від церковного контролю політичного життя, впливу церкви на державу, на розвиток культури.

Сеньйор – 1. - феодальний землевласник, що надавав землю в держання селянам. 2.- той, хто надавав землю васалу, сюзерен. При передачі феоду васал і сеньйор приносили взаємну присягу і брали обов'язки один по відношенню до іншого.

Стани – великі суспільні групи, які відрізняються юридичним та політичним статусом, визначеними правами та обов'язками, що передаються в спадок, відносною замкненістю. Середньовічне суспільство включало два вищих стани – духовенство, рицарство, і третій стан – бюргерство. Оформлення станів та їх привілеїв відбувається з визначенням політичних прав станів в епоху станової монархії – XIII-XV ст..

Станова монархія – монархія, що формується в період централізації держави, де королівська влада спирається в політиці ліквідації приватної влади великої аристократії на згоду і допомогу станів, з представників яких формуються станово-представницькі органи: парламент, Генеральні штати, кортеси та ін. Хронологічні рамки в Західній Європі – XIII-XV ст.

Схизма – в католицькій та православній церкві цим терміном в визначають розколи в християнстві протягом середніх віків. Схизматик – той хто належить

до розкольників. Найбільші розколи: 1054 р. поділ на католицьку і православну церкви, XVI ст. – виокремлення протестантських церков.

Тероризм – здійснення політичної боротьби, залякування, насильства аж до фізичної розправи з політичними противниками.

Теократія – форма влади, коли світська влада зосереджується в руках духовництва. В середні віки в Європі на неї претендували римські папи. В Папській області в Італії вони зосереджували духовну і світську владу (сьогодні – Ватикан). Теократичною була влада халіфів у Арабському халіфаті, турецьких султанів. Релігія при цьому виконує основну регулятивну функцію.

Тиранія – політичний режим, що базується на одноосібному правлінні, насильстві та свавіллі по відношенню до підданих. В середні віки тиранія як форма правління встановлювалась шляхом насильницького захоплення влади, переворотів у містах-республіках Італії, за них особиста диктатура поєднувалась з залишками республіканської влади. Тиранії були перехідними до монархії.

Тоталітаризм – особливий тип суспільної ідеології і політичних відносин; політичний режим, що характеризується всеохоплюючим контролем держави над усіма сферами життя суспільства.

Умовна власність – власність, якою користуватись лише за умов виконання якихось вимог. В середні віки це несення військової служби, виплати встановлених платежів тощо.

Фашизм – (1) політична ідеологія, яка виражає інтереси реакційних та агресивних сил, прихильників крайніх поглядів і методів у політиці та ідеології; (2) напрямок правого екстремізму, представленого ультрареакційними течіями, партіями та угрупованнями; (3) відкрито терористична диктатура найреакційніших сил суспільства, яка використовує крайні форми насильства для захоплення й утримання влади, нав'язування своєї волі.

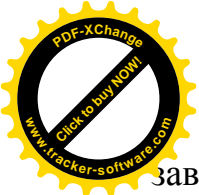
Феод – форма земельної власності в середні віки. Спадкове земельне володіння феодала, за яке він ніс визначену службу (військову, яка визначалась 40 днями на рік, виконував судові, адміністративні доручення сеньйора), виплачував встановлені платежі.

Феодалізм – суспільний устрій, що представляв сукупність соціально-політичних структур: умовний характер земельних відносин, васально-ленну систему залежності та ієрархічну структуру суспільства, монополізацію політичного життя військово-феодальною елітою. В Європі феодальні структури стали пануючими в середні віки, тому тут феодалізм – це й етап розвитку європейського суспільства.

Фундаменталізм – ідеологія і політика, яка характеризується беззастережною прихильністю певним ідеям, цінностям.

Шовінізм – агресивна форма націоналізму. Проповідь національної винятковості. Протиставлення інтересів однієї нації інтересам іншої, розпалювання національної ворожнечі й ненависті.

Цех – об'єднання, корпорація міських ремісників, що створювалась на професійній основі (ремісники однієї чи споріднених спеціальностей). Головні

завдання цеху: ліквідація конкуренції і створення для всіх членів цеху умов для праці і збуту готової продукції, соціальна допомога вдовам, сиротам, тим, хто втрачав працездатність, участь в міському самоврядуванні, організація міського ополчення.

Етнос – історична спільність людей, яку об'єднує територія розселення, спільність мови, матеріальної і духовної культури, етнічне походження (етногенез) та етнічна самосвідомість, норми поведінки та звичаї. Історичні форми етносів: племінні, народності (середньовічні етноси), нації (політичні) тощо.

ПИТАННЯ ДО ІСПИТУ

1. Формацийний і цивілізаційний підходи до розвитку суспільства
2. Матеріальна культура первісних людей у палеоліті та мезоліті. Неолітична революція.
3. Еволюція соціальної організації родової общини.
4. Роль природних умов у політико-економічній організації суспільств Стародавнього Сходу.
5. Східна деспотія та особливості її розвитку. Соціальна ієрархія в державах Стародавнього Сходу.
6. Політико-економічна організація Перського царства з VI по IV ст. до н.е.
7. Землеробська община та класичне рабство в епоху античності.
8. Велика грецька колонізація: причини та наслідки
9. Особливості економічної організації Римської імперії. Криза рабовласництва та складення системи колонату.
10. Полісна система Стародавньої Греції. Політична криза грецької полісної системи та утворення елліністичних держав.
11. Феодальна власність: риси та значення. Форми землеволодіння та економічні відносини у Франкській державі.
12. Проблема романо-германського синтезу при переході до середньовіччя на території Європи.
13. Етапи розвитку державної організації в середні віки.
14. Економічна діяльність у Візантійській імперії. «Землеробський закон»
15. Станово-класова система в Європі періоду Середньовіччя.
16. Феодальна роздробленість як етап розвитку середньовічної держави.
17. Станово-представницька монархія як етап розвитку середньовічної держави.
18. Середньовічне місто: передумови виникнення та значення урбанізації в Європі. Проблема середньовічного міста в історичній науці.
19. Комунальний рух та його наслідки.
20. Середньовічний цех. Характеристика середньовічного ремесла, роль та функції цехової організації.
21. Проблема міфологізації історії. Особливості створення міфів в епоху раннього нового часу. Політичний портрет Ричарда III: міф та реальність.
22. Суспільно-політична думка раннього нового часу
23. Процес первісного нагромадження капіталу: джерела, значення.
24. Характеристика соціальних процесів раннього нового часу. Формування ринку вільної робочої сили.
25. Формування класів та ідеології буржуазного суспільства.
26. Розвиток капіталістичних форм у промисловості.
27. Розвиток капіталізму в сільському господарстві Західної Європи.
28. Історична наука про “друге видання кріпосництва” у країнах Центральної та Східної Європи.
29. Історична наука про зміст поняття “абсолютизм”. Умови формування, етапи, форми абсолютної монархії.

30. Великі географічні відкриття: передумови, причини, наслідки
31. Христофор Колумб VS Америго Віспулчі. Початок Великих географічних відкриттів.
32. Початок Великих географічних відкриттів: відкриття шляху до Індії, плавання Магелана.
33. Наслідки Великих географічних відкриттів.
34. Реформація: причини, течії, наслідки. Реформація в країнах Європи.
35. М.Лютер. Сутність та значення його вчення. Початок Реформації в Німеччині та її розвиток в 1517-1524 рр.
36. «Революція цін» у Західній Європі у XVI ст.
37. Первісне нагромадження капіталу.
38. Формування нових соціальних груп індустріального суспільства.
39. Протестантизм як ідеологічна опора капіталістичних відносин.
40. Мануфактура та шляхи її утворення.
41. Впровадження капіталістичних відносин у сільському господарстві Західної та Східної Європи.
42. Політика протекціонізму у країнах Західної Європи у XVII ст.
43. Міжнародні відносини раннього нового часу. Напрямки розвитку держав та європейської системи
44. Орієнталістика. Особливості розвитку народів Сходу в середні віки. Географічні межі і культурно-господарське районування.
45. Питання про феодалізм у народів Сходу.
46. Порівняльна характеристика Заходу і Сходу в середні віки. Чому Схід відстав від Заходу?

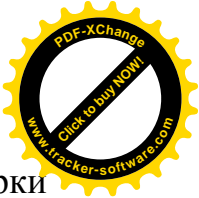
СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ З КУРСУ

Основна:

1. Вулф Л. Винайдення Східної Європи : мапа цивілізації у свідомості епохи Просвітництва. Київ : Критика, 2015. 591 с.
2. Гаврилюк О., Румянцев А. Економічна інтеграція в сучасному світі. Київ, 1991.
3. Давлетов А.Р. Политическая история Европы XX - начала XXI века: учеб. пособ. для студ., уч-ся и абитур. Запорожье : Просвіта, 2007.
4. Економіка зарубіжних країн: Підручник /А. Філіпенко, В. Вергун, І. Бураківський та ін. Київ, 1996.
5. Економічна історія зарубіжних країн : навчальний посібник /М.О.Уперенко, Е.А.Кузнєцов, В.В.Деречин. Харків : Бурун Книга, 2009. 560 с.
6. Илларионов А. Основные тенденции развития мировой экономики во второй половине XX века. *Вопросы экономики*. 1997. № 10. С. 117-141.
7. История Европы с древнейших времен до наших дней: В 8 т. Москва, 1988.
8. История политических и правовых учений : Учебник для вузов / Под общ. ред. В.С.Нерсисянца. Москва : НОРМА-ИНФРА, 2000.
9. Історія економічних учень : Підручник. У двох частинах. Ч.1 / За ред. В.Д.Базилевича. – 2-ге вид., випр. Київ : Знання, 2005. 568с.
10. Коппель О.А., Пархомчук О.С. Міжнародні системи. Світова політика: навчальний посібник. Київ, 2001. 348 с.
11. Міжнародні економічні відносини: Історія міжнародних відносин: Підручник / За ред. А. Філіпенка. Київ, 1992.
12. Поляк Г.Б., Маркова А.Н. Всемирная история. Учебник для вузов. – М.: Культура и спорт, ЮНИТИ, 2000. 270 с.
13. Проскурін, П. В. Історія економіки та економічних учень. Економічна історія індустріальної цивілізації : навч. посіб. рек. МОНУ Киев : КНЕУ, 2008. 400 с.
14. Экономическая история зарубежных стран: Курс лекций / Н. Полетаева, В. Голубович, Л. Пашкевич й др.; Под общ. ред. В. Голубовича. Минск, 1997.

Додаткова:

1. Барановський О. Нові індустріальні країни: науково-технологічна політика *Вісник Академії наук України*. 1993. № 10. С. 95-103.
2. Барг М.А., Черняк Е.В. К вопросу о переходном периоде от феодализма к капитализму (на примере Англии) *Новая и новейшая история*. 1982. №3.
3. Барг М.А., Черняк Е.В. Социально-классовые отношения в эпоху перехода от феодализма к капитализму. Формации и социально-классовые структуры. Москва, 1985.

4. Бессмертный Ю.Л. Жизнь и смерть в средние века. Очерки демографической истории Франции. Москва, 1997.
5. Бжезинский З. Безлад. Геополітична пустака URL : http://www.ij.lviv.ua/n10_text/brzezinsky.htm/
6. Боннар А. Греческая цивилизация. Москва, 1992.
7. Бродель Ф. Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм. XVI - XVIII ст. Київ, 1995.
8. Васильев Л.С., Стучевский И.А. Три модели возникновения и эволюции докапиталистических обществ. *Вопросы истории*. 1966. № 2.
9. Васильев Л.С. Что такое «азиатский способ производства». *Народы Азии и Африки*. 1988. № 3.
10. Город в средневековой цивилизации западной европы. Т.1. Феномен средневекового урбанизма; т.2. Жизнь города и деятельность горожан. Москва : Наука, 1999.
11. Гутник В., Коровкин В., Кириллов К. Становление системы социального рыночного хозяйства в Западной Германии после II мировой войны. *Общество и экономика*. 1994. № 1. С. 132-136.
12. Дюррозель Ж.-Б. Історія дипломатії від 1919 року до наших днів. Київ, 1995.
13. Киссинджер Г. Дипломатия Москва: АСТ. 2018. 896 с.
14. Космина В. Г. Проблеми застосування системної теорії в країнознавчих дослідженнях. *Культурологічний вісник: науково-теоретичний щорічник Нижньої Наддніпряни*. Запоріжжя: Просвіта, 2011. Вип. 26. С. 14–19. URL: http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/Kultv/2010_26/02_kosmi.pdf
15. Кудряченко А. І. Об'єднана Німеччина: нові політичні виміри. *Віче*. – 2003. №8. С.28-37.

Електронні ресурси, які пропонують для використання наукові центри та бібліотеки, періодичні видання:

1. «Ab Imperio». Международный ежеквартальный журнал, посвященный теории и истории национальностей и национализма в постсоветском пространстве. URL: <http://aimag.knet.ru/>
2. British Library. URL: <http://www.bl.uk/>
3. Hartford Web Publishing. URL: [www.hatforf.hwp.com](http://www.hartforf.hwp.com)
4. Instytut Pamięci Narodowej. URL: www.ipn.gov.pl
5. Library of Congress. URL: <http://www.loc.gov/about/generalinfo.html>
6. Likбез. Историчний фронт. URL: likbez.org.ua/ua/
7. UKRAINIAN HISTORICAL LIBRARY. URL: <http://ukrhistory.narod.ru>
8. Безкоштовна електронна бібліотека. URL: <http://ihtik.lib.ru/history>
9. Библиотека Гумер. URL: www.gumer.info
10. Библиотека иностранной литературы. URL: www.libfl.ru
11. Всемирная история. URL: history.xsp.ru

12. Всероссийская государственная библиотека иностранной литературы им. М.И. Рудомино URL: <http://www.libfl.ru>
13. Електронна бібліотека безкоштовних книг. URL: <http://kodges.org.ua/>
14. Институт всеобщей истории РАН. URL: www.igh.ru
15. Інститут всевітньої історії НАН України. URL: <http://ivinas.gov.ua/uk/>
16. Інститут історії України НАН України. URL: www.history.org.ua
17. Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. URL: <http://www.inst-ukr.lviv.ua/>
18. Інформаційна агенція Інтерфакс-Україна. URL: <http://www.interfax.com.ua/>
19. Історія та гуманітарні дисципліни. URL: <http://ukrhyst.at.ua/>
20. Львівський національний університет імені Івана Франка. URL: <http://clio.lnu.edu.ua/research/collections-of-scientific-papers>
21. Мир истории. Российский электронный журнал. URL: www.historia.ru
22. Міжнародний комітет історичних наук. URL: www.cish.org
23. Наукова електронна бібліотека. URL: <http://cyberleninka.ru>
24. Научная библиотека МГУ им. М.В. Ломоносова. URL: <http://www.nbmgu.ru/>
25. Научно-образовательный центр «Новая локальная история». URL: www.newlocalhistory.com
26. Національна бібліотека України імені В.І. Вернадського. URL: <http://www.nbuv.gov.ua/>
27. Національний університет «Києво-Могилянська академія». URL: <http://www.library.ukma.edu.ua/>
28. Національний університет «Острозька академія». URL: <http://histj.oa.edu.ua/>
29. Перша українська Інтернет-газета. URL: <http://www.ua-today.net/>
30. Польський історичний портал. URL: www.historycy.org
31. Российская государственная библиотека. URL: <http://www.rsl.ru/>
32. Страны мира. Библиотека по культурологии. URL: <http://www.countries.ru/library.htm>
33. Сучасна фундаментальна наука. URL: <https://postnauka.ru/themes/istoriya>
34. Східний інститут українознавства ім. Ковальських. URL: <http://www-keui.univer.kharkov.ua/>
35. Українська електронна бібліотека. URL: <http://exlibris.org.ua/>
36. Український інститут національної пам'яті. URL: <http://www.memory.gov.ua/>
37. Хронос – всемирная история в Интернете. URL: www.hrono.ru

Навчальне видання
(українською мовою)

Маклюк Ольга Миколаївна
Нестеренко Людмила Олексіївна
Давлетов Олександр Рашидович
Казакова Оксана Миколаївна
Черкасов Станіслав Сергійович
Білоножко Сергій Володимірович

ЕКОНОМІЧНА ТА ПОЛІТИЧНА ІСТОРІЯ СВІТУ

Навчальний посібник
для здобувачів ступеня вищої освіти бакалавра
спеціальності «Міжнародні відносини, соціальні комунікації та регіональні
студії»
освітньо-професійної програми «Країнознавство»

Рецензенти: *В.М. Андрєєв*
І.М. Спудка

Відповідальний за випуск *Р. Б. Шиханов*
Коректор *С. С. Люта*